

HOSPODÁŘSKÉ DĚJINY ECONOMIC HISTORY

25/2

HOSPODÁŘSKÉ DĚJINY – ECONOMIC HISTORY 25/2 2010

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.

INSTITUTE OF HISTORY AS CR, v. v. i.

ISSN 0231-7540

Historický ústav AV ČR
Centrum pro hospodářské a sociální dějiny FF OU
Praha 2010

Institute of History of CAS, Prague
Centre for Economic and Social History, University of Ostrava
Prague 2010

Redakční rada:

Jan HÁJEK (vedoucí redaktor), Milan HLAVAČKA, Ivan JAKUBEC,
Zdeněk JINDRA, Vlastislav LACINA, Jaroslav LÁNÍK, Jiří MATĚJČEK,
Milan MYŠKA, Václav PRŮCHA, Jiří ŠTAIF, Alice TEICHOVÁ, Aleš ZÁŘICKÝ

Editor:

Jan HÁJEK

HOSPODÁŘSKÉ DĚJINY

ECONOMIC HISTORY

25/2

Editor: Jan Hájek

**Historický ústav AV ČR
ve spolupráci s
Centrem pro hospodářské a sociální dějiny
FF OU v Ostravě
Praha 2010**

**Institute of History of CAS
in co-operation with
Centre for Economic and Social History
of Faculty of Arts, University of Ostrava
Prague 2010**

ISSN 0231-7540
MK ČR 18853

- © **Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010**
- © **Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, FF OU, Ostrava 2010**

OBSAH

I. – Studie

- Zdeněk Jindra**, *Existenční krize a sanace Záložního úvěrního ústavu v Hradci Králové v letech první světové války*
(Dokončení z předchozího čísla) **125**
- Antonie Doležalová**, *Příběh prvorepublikového úředníka* **149**
- Martin Marek**, *Strategie Baťova koncernu v letech 1938–1939* **167**

II. – Materiály, diskuse

- Jiří Woitsch**, *Dějiny lesa a lesnictví – variabilita přístupů a současné hlavní badatelské směry* **199**

III. – Literatura

- Zásadní metodologická práce z oblasti hospodářských a sociálních dějin*
(Zdeněk Jindra)..... **228**
- Široce pojatá monografie o vývozu do Číny*
(Václav Průcha) **231**
- Inspirativní pohled na sociální problematiku meziválečného Československa*
(Jan Hájek) **236**

I.

S T U D I E

Zdeněk Jindra

EXISTENČNÍ KRIZE A SANACE ZÁLOŽNÍHO ÚVĚRNÍHO ÚSTAVU V HRADCI KRÁLOVÉ V LETECH PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY

(Dokončení z předchozího čísla)

Od schválení sanačního plánu k soudnímu vyrovnání

Od uzavření prepážek ZÚÚ v létě 1914 uplynul bezmála rok, než se díky intenzivní práci obchodního dozorčího grémia vyjasnila jeho finanční situace natolik, že mohla být na 22. června 1915 svolána valná hromada akcionářů banky. Někteří akcionáři se sice dožadovali jejího svolání zvláštním úředním podáním už 1. prosince 1914,³⁷⁾ nebylo však možné jim vyhovět, dokud vídeňská vláda neposoudila a nepřijala obchodním dozorem předložený sanační program. Navíc pracoval rakouský úřední „šiml“ ve válečných podmínkách ještě pomaleji nežli v dobách míru. Dozorčí správa i místodržitelství musely počátkem června 1915 vyvinout mimořádné úsilí, než po několika urgencích a telegramech, k nimž se připojil i poslanec Maštálka,³⁸⁾ přiměly ministerské úředníky ke konečnému vyjádření. Ale ani tak je neobdržel management královéhradeckého ústavu v písemné podobě před 22. čer-

³⁷⁾ ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Nr. 39302/ 12. 6. 1915, 1. Bogen.

³⁸⁾ ÖStA Wien, K. k. Statthaltereipräsidium in Böhmen an k. k. Finanzministerium 10. 6. 1915, Telegramm von Dr. Zavesky an Präsidium des k. k. Finanzministerium 10. 6. 1915, Dr. Zavesky an Hofsekretär V. Brauneis des k. k. Finanzministeriums 11. 6. 1915.

vnem a musel se vůči valnému shromáždění akcionářů vykázat jen ústním příslibem. Výnos ministerstva nese až datum 30. června 1915.³⁹⁾

Za těchto okolností se konalo 22. června 1915 v pořadí 46. generální shromáždění akcionářů ZÚÚ. Oproti předchozímu shromáždění z 16. března 1914 bylo o tři měsíce opožděno. Vzhledem k jeho mimořádné závažnosti se ho v hojném počtu zúčastnilo 177 akcionářů, kteří zastupovali 11 535 akcií, více než dost na to, aby bylo v souladu s §14 stanov ústavu usnášení schopné. Toto shromáždění přijalo nejprve naprostou většinou, tedy 10 735 hlasy (proti 205 hlasů a 55 neplatným hlasům), následující návrh správní rady a obchodního dozoru:

1. z bilance k 31. 12. 1913 odepsat u kontokorentních dlužníků 8 830 995 K a u cenných papírů 346 264 K
celkem tedy 9 177 259 K
čímž se v r. 1913 vykázaný zisk 1 037 131 K
změnil ve ztrátu 8 140 128 K
2. schválit bilanci a účet ztráty a zisku za rok 1914;
3. redukovat původní akciový kapitál 15 milionů K na 630 000 K a umožnit jej poté zvýšit na 4 800 000 K tím způsobem, že věřitelé banky převezmou za kvótu 10 % svých vkladů nové akcie v hodnotě 200 K.
4. Dále byly většinou 10 993 hlasy (proti 123 hlasům a 100 neplatným hlasům) schváleny návrhy dozorčí správy ve věci vyrovnávacího projektu v úpravě, jak byly předtím předloženy ministerstvu financí a jak jsme je popsali výše.

Vyrovnací projekt se týkal jmenovitě věřitelů banky a způsobu redukce jejího akciového kapitálu z 15 milionů K na 630 000 K (namísto původně navrhovaného snížení na 600 000 K) i jeho následného zvýšení na 4 800 000 K pod podmínkou, že věřitelé banky, sdružení pro tento případ do zvláštního syndikátu, převezmou část nových akcií na účet svých vkladů a tyto akcie budou blokovány, dokud nebude vyrovnací řízení zdárně ukončeno. Nakonec přítomní akcionáři schválili, že k úhradě ztrát společnosti přispějí rovněž jednotliví členové správní rady, a to částkami:

Jaroslav Červený, president správní rady	115 000 K
JUDr. František Ulrich, vicepresident správní rady	50 000 K
Oldřich Čerych, člen správní rady	225 000 K
Bohumil Čerych, člen správní rady	225 000 K
Václav Formánek, člen správní rady	50 000 K
Josef Pilnáček, člen správní rady	50 000 K
Dr. Anton Špidlena	46 000 K

³⁹⁾ ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 29038.

Václav Špalek, člen správní rady	60 000 K
Václav Píša, člen správní rady	50 000 K
Václav Morávek, dozorčí rada	10 000 K
Anton Hanuš, člen správní rady	<u>130 000 K</u>
Celkem	1 011 000 K

Uvedené částky, vcelku odpovídající majetkovým poměrům jednotlivých správních radů, měly být složeny u banky během čtyř týdnů po schválení celého vyrovnání soudem, a to se započtením 5 procent úroků od 1. ledna 1915. Od ostatních správních radů a účetních revisorů měly být příslušné částky teprve vymáhány.⁴⁰⁾ Členové správní rady slíbili složit tyto částky na účet banky zčásti hotově, zčásti v cenných papírech a hypotékách. Prolnutí nastalo jen u presidenta správní rady J. Červeného, který požádal o snížení svého příspěvku na 50 000 K, a V. Špalka, který se ocitl v obchodních potížích a byl na něj proto uvalen obchodní dozor, nicméně hodlal svému závazku dostát.⁴¹⁾

Podle císařského nařízení o vyrovnacím řádu z 10. prosince 1914 muselo generální shromáždění akcionářů ustanovit také vyrovnacího správce ZÚÚ, jímž jmenovalo dosavadního předsedu obchodní dozorčí správy JUDr. Maxe Záveského ze Zemské banky. V souladu se sanačním plánem bylo jeho první povinností vypořádat závazky banky vůči jejím věřitelům, proto okamžitě požádal krajský soud v Hradci Králové, aby zahájil vlastní vyrovnací řízení. Ten tak učinil výnosem z 5. července 1915 a pozváním všech věřitelů k vyrovnacímu soudnímu stání 23. září. Než k tomuto aktu došlo, zajistil si Dr. Záveský jeho hladký průběh dvěma opatřeními. (1) Na jeho prosbu vyslal český místodržitel 11. srpna do Hradce Králové místodržitelského radu Chluppa von Chlonau, jednak aby přímo na místě získal zevrubné informace o pokroku sanační akce a jednak dal zúčastněným i veřejnosti najevo zájem státní správy na ozdravění ZÚÚ. (2) Uspořádal s věřiteli banky několik schůzí, aby je detailně seznámil se svým sanačním plánem a s poukazem na to, že navržené vyrovnání je pro ně i přes jisté oběti pořád finančně výhodnější než případný konkurs ústavu, a přesvědčil je o tom, aby pro něj na nadcházejícím soudním stání hlasovali. Díky tomu skončilo zářijové soudní jednání, jak napsal Dr. Záveský ve své zprávě místodržiteli, „úplným zdarem. Z přítomných 11 172 věřitelů, kteří zastupovali kapitál v částce K 42 076 793, hlasovali pro vyrovnání 10 998 s kapitálem K 38 498 707. K přijetí vyrovnání bylo třeba nadpoloviční většiny přítomných, tedy 5 586 hlasů a 3/4ové většiny kapitálu, jenž činil K 31 557 595. Obě tyto většiny byly o ne-

⁴⁰⁾ ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 59 995/1. 9. 1915.

⁴¹⁾ ÖStA Wien, Dr. M. Záveský an k. k. Statthaltereii in Prag, 1. 9. 1915, k. k. Finanzministerium Z 79545/15.

*obyčejně značnou část překročeny, takže z výsledku hlasování jest opětně patrné, že všechny zúčastněné kruhy plně souhlasí se zahájenou akcí sanační.*⁴²⁾

Všichni zainteresovaní činitelé v Hradci Králové si však mohli poněkud oddechnout, až když vyrovnání ZÚÚ nabylo soudním výrokem c. k. krajského soudu v Hradci Králové z 2. listopadu 1915 a jeho potvrzením c. k. vrchním zemským soudem v Praze z 22. ledna 1916 právní moci.⁴³⁾ Od té chvíle už záleželo jen na tom, aby z Vídně brzy došel více méně slíbený podpůrný vklad 6 milionů korun a banka mohla přikročit k plnění svých závazků. Kromě dost vysokých, do milionů jdoucích eskomptních a reeskomptních závazků musela banka na prvním místě uspokojit nekryté věřitele, jimž soudním rozhodnutím přislíbila každým půlrokem (k 30. 6. a 31. 12.) vyplácet vyrovnací částku v úhrnné výši 2 192 831 K a tak jim během 6 ½ let ve 13 splátkách uhradit velkou část jejich pohledávek vůči Kralobance v celkové výši 27 335 804 K. Přitom se počítalo s tím, že spolu se započítáním těchto splátek banka bude moci po půldruhém roce svého naprostého umrtvení a potupné úřední revize svých obchodních knih konečně znovu otevřít své přepážky veřejnosti a přejít opět k pravidelnému obchodnímu provozu.

Obnovení obchodní činnosti Kralobanky

Zahájení takové činnosti ovšem předpokládalo, že banka k tomu bude mít v pokladně dostatek pohotových finančních prostředků. Částky, které jí v tomto ohledu byly k dispozici, nebyly však nikterak velké. Dr. Záveský udělal sice v průběhu roku 1915 vše pro to, aby Kralobance co možná nejvíce ulehčil na jejích výdajích; zasloužil se zejména o to, že jí byla odepsána a navracena výdělková daň za léta 1910-1913, že jí odpadla výdělková daň za rok 1914 a že jí byly rovněž odpuštěny komunální přirážky k daním (městu a okresu Hradci Králové, městu Praze a Zemské správní komisi).⁴⁴⁾ Přesto došel ve svém hlášení ministerstvu financí z 18. listopadu 1915 k nepříznivé rozvaze: vypočetl, že při obnově činnosti banky dosáhne její peněžní potřeba celkem 11,1 milionů K, proti čemuž stojí pouze 4 miliony K aktiv na navracených daních, na garančním příspěvku správní rady a na

⁴²⁾ ÖStA Wien, M. Záveský českému místodržiteli 1. 10. 1915, k. k. Finanzministerium Z 79545/15.

⁴³⁾ ÖStA Wien, M. Záveský an k. k. Finanzministerium 27. 1. 1916, k. k. Finanzministerium Z 7240/1916.

⁴⁴⁾ Tamtéž, 5. Bogen.

hotovosti, takže jí bude chybět více než 7 milionů K.⁴⁵⁾ Z toho vyvozoval, že státní výpomoc v podobě vkladu 6 milionů K je pro Kralobanku přímo životní nezbytností a neodkladnou záležitostí. Žádný div, když v této situaci kladl na brzké vyplacení celé této částky v přípisech ministerstvu financí mimořádný důraz, když se v tomto duchu dovolával rovněž podpory českého místodržitelství⁴⁶⁾ a svou žádost znovu opakoval 27. ledna 1916, jakmile Vrchní zemský soud v Praze definitivně uzavřel vyrovnací řízení.⁴⁷⁾

C. k. ministerstvo financí po dlouhém zvažování v červnu 1915 sice přivolilo půjčku poskytnout, ale od té doby nejenže její vydání stále odsouvalo, nýbrž střežlo se také závazně se vyslovit o její výši. Místo toho zkoušeli ministerští úředníci najít jiné zástupné cesty. Tak se např. zrodil plán, podle něhož by vláda vypomohla Kralobance zatímní zálohou 3-4 milionů K a ta by byla doplněna dvoumilionovou půjčkou u Zemské banky království Českého, krytou zárukami města a okresní správy Hradce Králové. Dr. Záveský v této věci skutečně jednal se zástupci města a okresu, ale nedocílil jejich souhlasu.⁴⁸⁾ To ho přimělo k tomu, aby se od ministerstva financí znovu dožadoval výpomoci v původní výši 6 milionů K. Dovolával se takového řešení nejen ve svých úředních přípisech, nýbrž neváhal kvůli tomu podniknout 10. prosince 1915 i cestu do Vídně, aby tam osobně intervenoval na c. k. ministerstvu financí a diskutoval tam celou záležitost s referenty II. departementu tohoto úřadu.⁴⁹⁾ Mimoto získal v téže době pro svou věc též přímluvu pardubického rodáka ing. Otakara Trnky, toho času c. k. ministra veřejných prací, jenž se 23. prosince 1915 ve prospěch státní půjčky pro ZÚÚ písemně angažoval u svého vládního kolegy, c. k. ministra financí.⁵⁰⁾

Za této situace se zdálo, že snahy a žádosti Dr. M. Záveského dospějí nakonec, když pracně prošly všemi stupni a úskalími rakouského byrokratického aparátu, k jistému zdárnému výsledku. Interní koncepty kompetentních ministerských úředníků z té doby alespoň naznačují, že ministr financí byl nakloněn rozumět argumentům Dr. Záveského; skoro to už vypadalo tak, že státní pokladna vyplatí Kralobance 4 miliony K hned a zbývající 2 miliony K jí poukáže počátkem června 1916. Avšak ve II. departementu ministerstva financí, do jehož kompetence patřily všechny bankovní záležitosti,

⁴⁵⁾ Dr. Záveský c. k. ministerstvu financí 18. 11. 1915, připojeno k ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 79545/15.

⁴⁶⁾ Dr. Záveský českému místodržiteli 1. 10. 1915, v konvolutu tamtéž.

⁴⁷⁾ Dr. Záveský an Finanzministerium 18. 11. 1915 a 27. 1. 1916, spisy připojeny do konvolutu tamtéž.

⁴⁸⁾ ÖStA, k. k. Finanzministerium Z 79545/11. 11. 1915, 6. Bogen.

⁴⁹⁾ Tamtéž, 5. Bogen.

⁵⁰⁾ Ministr O. Trnka ministrovi financí 23. 12. 1915, v konvolutu tamtéž.

nebyli jeho vedoucí úředníci (vládní radové Zwierzina a Wimmer) tak dalekosáhlým řešením nikterak nadšeni. Vstřícnosti vůči českým požadavkům určitě také nepřálo v průběhu roku 1915 vzrůstající politické napětí mezi Vídní a Čechy: na jedné straně uvěznění mladočeského politického vůdce Karla Kramáře, vystoupení českého zahraničního odboje v čele s Masarykem a Benešem, obvinění českých bank ze sabotáže rakouských válečných půjček a posléze v listopadu 1915 zahájení soudního vyšetřování Živnobanky, na druhé straně lepší vnější situace vlády – průlom ruské fronty u Gorlice a porážka Srbska. Mimoto došlo i ke změně ve vedení c. k. ministerstva financí, když byl v prosinci 1915 do jejího čela postaven JUDr. Karl von Leth se zkušenostmi z dlouholetého řízení Poštovní spořitelny ve Vídni. V této situaci se vedoucím úředníkům ministerstva financí zdálo, že zvažovaná zápůjčka 6 milionů K ze státní pokladny je pro relativně malý ústav, jakým byla Kralobanka, přece jen příliš dalekosáhlá a při jednocentním zúročení pro státní správu navíc i finančně dost nevýhodná. A dali to přirozeně najevo též ve svých písemných vyjádřeních. Mimoto se konečné ministerské rozhodnutí nutně odsouvalo také proto, že s celým konvolutem spisů, jež se nahromadily ve věci sanace ZÚÚ za poslední rok, se musel v rekapitulované podobě nejprve seznámit nový ministr financí Leth, načež byl tento spis dán k nahlédnutí rakouskému ministerskému předsedovi Karlu von Stürgkhovi. Ten jej parafoval teprve 19. března 1916,⁵¹⁾ s poznámkou, že i on je pro snížení státní podpůrné zálohy královéhradeckému ústavu a doporučuje v té věci znovu vstoupit v jednání se zúčastněnými bankami v Čechách; považoval to za účelné „*jak v zájmu ulehčení státu, tak také z výchovných důvodů a nakonec i proto, aby mohl v příslušný čas parlamentu poukázat také na tento nejnovější pokus.*“⁵²⁾

Bylo to typické vyjádření v duchu proslulé rakouské „Schlamperei“ – „ani ryba ani rak“, pro rakouské byrokraty se jako nejlepší řešení jevil opět odklad a další jednání. V této situaci vznikl na c. k. ministerstvu financí s datem 16. března 1916 přípis českému místodržiteli se stanoviskem, jež bylo dost vzdálené českým požadavkům a nadějím. V Hradci Králové muselo působit skoro jako studená sprcha. Podle něj c. k. ministerstvo financí zamýšlelo: (1) neposkytnout Kralobance „*ze státně finančních důvodů*“ větší částku než 3 miliony K, (2) zvýšit zúročení této půjčky z požadovaného 1 % na 2 % a (3) vznášelo na českého místodržitele „*naléhavou žádost*“, aby se svým vlivem důrazně zasadil u českých úvěrních ústavů, majících blízko

51) ÖStA Wien, konvolut K. k. Finanzministerium Z 79545/15 a K. k. Ministerrats-Präsidium 863/16.

52) Záznam II. departementu ministerstva financí, bez datace, ale přiřazen ke spisům z března 1916 ve vztahu ke K. k. Finanzministerium Z 79545/115 a ke korespondenci s ministrem Trnkou Z 28916/16.

k ZÚÚ, především u Živnostenské banky, aby samy poskytly Kralobance na přechodnou dobu doplňkem ke státní půjčce potřebné prostředky k uskutečnění jejích nejnaléhavějších finančních operací.⁵³⁾

Pro ústav, který při znovuzahájení veřejné obchodní činnosti 1. března 1916 naléhavě potřeboval mít v hotovosti značné finanční prostředky, to vůbec nebyla povzbuzující zpráva. Naštěstí to nebylo definitivní rozhodnutí a c. k. ministerstvo financí už po několika týdnech svůj postoj revidovalo. Co konkrétně přimělo ministra financí Letha ke změně názoru, nelze z písemností, jež máme k dispozici, s určitostí říci. Pouze z nepřímé a dost obecné formulace, obsažené v jeho dopisu ministrowi veřejných prací Trnkovi z 16. května 1916, můžeme soudit, že jen „v uznání nedávno vyložených poměrů“ uvědomil 20. dubna 1916 místodržitele v Praze o tom, že „je nakloněn“ poskytnout Kralobance původně požadovanou částku 6 milionů K,⁵⁴⁾ což nakonec stvrdil výnosem, zaslaným českému místodržiteli 1. srpna 1916.⁵⁵⁾ První polovina této půjčky byla poukázána Zemské bance království Českého hned 14. srpna a druhá část 15. září.

Pro další činnost Kralobanky byla tato státní půjčka nesporně ohromnou morální a materiální vzpruhou. Bance se tak podařilo bez větších problémů splnit svůj první závazek, uložený jí soudně schváleným vyrovnacím plánem: v březnu a v září 1916 vyplatila na účet kontokorentních věřitelů a vkladatelů první dvě vyrovnací kvóty v souhrnné výši 5,2 milionů K a k tomu se zhostila též nemalých závazků vůči dalším krytým věřitelům ve výši 8 milionů K. Dohromady to představovalo výdaje v celkové výši 13,2 milionů K, s nimiž si banka dokázala poradit také díky obnovené a rostoucí důvěře svých klientů: nejenom že řada starých kontokorentních věřitelů si poukazané vyrovnací splátky nevyzvedla a ponechala je na svém účtu, bance přibylo do konce roku 1916 rovněž 2,8 milionů K na nových běžných účtech a na volných vkladech na knížky, jejichž majitele zlákal jejich poměrně vysoké čtyřprocentní zúčtování. Ovšem jisté starosti zůstaly bance i nadále, a to v souvislosti s jejím neúměrně vysokým angažmá v průmyslovém podnikání z předválečné doby. Mnohé podíly byly v důsledku konkursu dotyčných podniků ztraceny a pokud zbývajícím podnikům přinesla válečná konjunktura určité zisky, použily je buď k vnitřní konsolidaci nebo je z opatrnosti převedly do rezervních fondů. Za těchto okolností bylo hlavní snahou vedení Kralobanky postupně se zbavit nerentabilních podílů v průmyslovém

⁵³⁾ Koncept přípisu ministra financí českému místodržiteli 16. 3. 1916, in tamtéž, Bogen 8.

⁵⁴⁾ Leth an Trnka 24. 5. 1916, in ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 28941/1916.

⁵⁵⁾ ÖStA, k. k. Finanzministerium Z 48893/16.

a jiném podnikání a zvýšit i touto cestou svou finanční likviditu.⁵⁶⁾ Vůdčí zásadou vedoucích orgánů banky bylo „*nevyhledávat nové větší obchody, nýbrž omezit se pouze na uspořádání, příp. pokračování starých obchodních spojení v mezích pohotově jsoucích provozních prostředků.*“⁵⁷⁾

Jediné, s čím se musela Kralobanka návdavkem ke státní půjčce smířit, byla zvýšená kontrola její činnosti. Jen týden poté, co jí ministerstvo financí vypomohlo se šesti miliony korun, pověřilo dne 11. srpna 1916 ředitelství Rakousko-uherské banky ve Vídni představeného své filiálky v Hradci Králové, Karla Srdinka, aby přímo dozíral na to, jak bude Kralobanka se svěřenými státními penězi nakládat. Vládě zřetelně nestačilo, že podle zákona běžně sledoval činnost banky zeměpanský komisař, v tomto případě místodržitelství rada Josef Smutný. Dne 20. září dala uvést do dohlížitelské funkce též Karla Srdinka, a to přímo úředním aktem, jehož se ujal zástupce pražského místodržitelství, dvorní rada Gustav Chlupp von Chlonau, za přítomnosti všech členů správní rady a úředníků banky. Srdinko od té doby přisedal všem schůzím správní rady a mohl volně nahlížet do obchodních knih, referátů a korespondence banky. O svém pozorování podával ministerstvu financí zevrubné zprávy, první z nich napsal před vánoci 1916.⁵⁸⁾

Použití státní půjčky se uskutečňovalo podle dohody s jejím zprostředkovatelem a ručitelem, se Zemskou bankou království Českého, následujícím způsobem:

- a) Zemská banka otevřela Kralobance lombardní kredit až do výše 2 milionů K s tím, že mohla dát do zástavy jí náležející, Zemskou bankou emitované cenné papíry, až do 85 %, zbývající pupilární efekty až do 75 % právě platné kursovní hodnoty.
- b) Zemská banka povolila Kralobance eskontní kredit prozatím do výše 2 milionů K za účelem eskontu dobrých finančních nebo obchodních směnec, censurovaných Zemskou bankou. – Za obojí službu náležel Zemské bance dvouprocentní úrok.
- c) Zbývající 2 miliony K státní půjčky převzala Živnostenská banka, a sice první milion za úrok 2 % a druhý milion za 3 %, za což poskytla Kralobance za stejných podmínek jako Zemská banka zčásti lombardní, zčásti eskontní úvěr.

Díky těmto podpůrným aktivitám, hlásil K. Srdinko ministerstvu financí na konci roku 1916, měla sanační akce Kralobanky už v prvním roce vcelku hladký a ve svém výsledku potěšitelný průběh. Přispěla k tomu vstřícnost

⁵⁶⁾ Dr. Záveský c. k. ministerstvu financí 6. 3. 1917, ÖStA, k. k. Finanzministerium Z 19684/17.

⁵⁷⁾ I. Srdinko-Bericht 16. 12. 1916, ÖStA, k. k. Finanzministerium Z 91938.

⁵⁸⁾ Tamtéž.

reeskontních míst a také příznivý dopad válečné konjunktury na mnohé podniky, jež se na základě svých kreditních potřeb u ZÚÚ zadlužily. Dřívější velká reeskontní obliga, dosahující koncem roku 1914 11 a $\frac{1}{4}$ milionu K, mohla být tak už do poloviny roku 1916 zcela splacena. Velkým příslibem do budoucnosti ústavu byla též volba nové správní rady na generálním shromáždění akcionářů banky 11. prosince 1916. Srdinko popsal toto shromáždění jako „*klidné a důstojné*“, dodávaje, že „*všichni přítomní měli pocit, že teď není vhodná doba ke starým reminiscencím, nýbrž k prospěšné a svědomité práci.*“⁵⁹⁾

Byla to ta nejlepší devíza pro úspěšnou obchodní činnost Kralobanky v následujícím roce 1917. Zárukou toho byli noví lidé ve správní radě a ředitelství banky, kteří byli „*velmi sympaticky a s velkými nadějemi*“ přijati též zainteresovanou veřejností. Proto ani K. Srdinko nešetřil ve své druhé periodické zprávě ze 17. března 1917 chválou nad tím, že noví funkcionáři banky se horlivě snaží „*postavit správu regenerované banky na solidní základnu obchodního a služebního řádu, přizpůsobeného ve všech částech změněným poměrům.*“ Oceňoval snahu vedoucího ředitele zavést všude pořádek, účelné reformy a úspory a stejně tak jeho dobrou vůli oprostít se od starých nevýhodných kapitálových a kontokorentních spojení, a to jednak v případech, kdy závazky banky se ocitly v rozporu se současnými omezenými prostředky ústavu, a dále v případech, kdy poměry vzdálených dlužníků se daly z centrály těžko posuzovat a kontrolovat. Karel Srdinko si zejména pochvaloval, že v lednu a únoru 1917 došlo k dalším přílivu nových vkladů, zvláště od bank, záložen a spořitelén, a sliboval si, že i připravovaná účetní uzávěrka za rok 1916 skončí opět malým ziskem, dokonce snad o něco vyšším než v roce 1915; vyloučil však, že by Kralobanka mohla na základě toho pomýšlet na výplatu dividend. Soudil, že lépe bude převést všechny čisté výnosy banky v zájmu jejího brzkého ozdravení a konsolidace do rezervních fondů. Stejně tak s uspokojením zaznamenal, že banka perfektně dodržuje dohodnutý sanační plán: 1. března 1917 splatila svým věřitelům třetí vyrovnací částku 2 318 724 K.⁶⁰⁾ Spolu s předchozími dvěma splátkami vyplatila tak banka do té doby na konto svých věřitelů celkem více než 7,5 milionů K. Jelikož si z nich jejich majitelé vyzvedli jen 5,4 milionů K, znamená to, že na doklad své důvěry v nové vedení ZÚÚ nadále ponechali zbývajících 2,1 milionů K na svých volných vkladních účtech.⁶¹⁾

Jak daleko už pokročila sanace Kralobanky za dva a půl roku od osudného vyhlášení její insolvence v předvečer války se Srbskem názorně uká-

⁵⁹⁾ Tamtéž.

⁶⁰⁾ II. Srdinko-Bericht 17.3.1917, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 23066.

⁶¹⁾ III. Srdinko-Bericht 24.7.1917, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 70372.

zala výroční zpráva za rok 1916, schválená 48. valným shromážděním akcionářů v dubnu 1917. Strohá, ale pádná čísla této účetní uzávěrky, zvláště porovnáme-li ji s posledními čtyřmi bilancemi od roku 1913, vypovídala lépe než cokoli jiného o pohnuté historii ZÚÚ v posledních letech, svědčíce současně o jeho vcelku zajištěné situaci v polovině roku 1917. Banka v té době nejenže měla pohledávky u různých úvěrních ústavů v celkové výši 9,3 milionů K, uložené na dobrý úrok v cenných papírech a v průmyslových hodnotách či podílech, nýbrž disponovala též mnohamilionovými vklady, jež šestinásobně převyšovaly vlastní jmění banky. To všechno dohromady vytvářelo snadno realizovatelné platební prostředky, umožňující bance zůstat v kterémkoli momentu mobilní. K. Srdínko neměl důvod si stěžovat ani na obchodní činnost banky, týkající se jejích, před válkou inkriminovaných kreditních a kapitálových vazeb s průmyslem. Ze současného projednávání těchto obchodů ve správní radě Kralobanky nabyl dojmu, že „vše se zvažovalo důkladně, rozvážně a seriózně“. Staré kredity byly zvyšovány jen pokud k tomu byly vhodné podmínky, nejednalo se však o velké obnosy. Do nových velkých obchodů banka nevstupovala, menší výjimkou byla jen čerstvá účast na dvou místních podnicích, jež slibovaly být výnosné: ZÚÚ vložil 158 000 K do Dřevoprůmyslové společnosti s r. o. s kmenovým jměním 400 000 K, nedávno založené v Hradci Králové, a vedle toho 20 000 K do výroby sodovky a limonád, zavedené při místním pivovaru.

Následující IV. periodická zpráva K. Srdínka, datovaná 17. listopadu 1917,⁶²⁾ shrnuje obchodní činnost ZÚÚ za poslední čtyři měsíce od konce července do listopadu, vyjadřujíc opětovné uspokojení autora nad tím, že banka nejen v poklidu pokračovala v sanační akci, nýbrž zaznamenala také další potěšitelný pokrok ve svých běžných obchodech. To bylo patrné jak na značném úbytku směnečného portfeje (což ovšem souviselo i s obecnými válečnými poměry, jež nepřály směnečným operacím), tak na přesunech na kontu těch debitorů, kteří získávají výhodné válečné zakázky mohly Kralobance v hojné míře splácet starší kontokorentní pohledávky. To platilo např. pro Dobřanské kaolinové a šamotové závody a. s. a pro Feiglovu a Morávkovu továrnu na křišťálové sklo a sifonové láhve v Libochovicích, jež navzdory své výrobní orientaci slušně vydělávaly. Hlavně se to však týkalo na ZÚÚ kreditně napojených „Vereinigten Lederwerke A. & J. Nejedlý G. m. b. H.“ v Kuklenách u Hradce Králové, středně velkého podniku s 326 dělníky (listopad 1916), který od začátku války do 31. 12. 1917 obdržel od státu válečné zakázky celkem za 3 309 000 K.⁶³⁾ Přitom dostal tyto zakázky z velké

⁶²⁾ IV. period. Bericht von K. Srdínko 17. 11. 1917, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 109753.

⁶³⁾ Počet dělníků: Personalstatistik der für die k. u. k. Heeresverwaltung tätigen Industrie-, Handels- und Transportunternehmungen Österreichs, Wien Staatsdruckerei 1917,

části v posledních dvou letech, a to na výslovnou žádost podniku a vyrovnacího správce Dr. Záveského adresovanou c. k. ministerstvu financí, jež se poté v tomto smyslu přimluvalo u ministerstva války.⁶⁴⁾ Díky této příznivé finanční situaci se Kralobanka znovu odvážila více se angažovat v průmyslovém podnikání: nejenže zakoupila v předtuše poválečné poptávky tři menší tovární objekty, stavební pozemky a domy, nýbrž s kapitálem ca. 200 000 K přímo vstoupila do několika družstev a společností s r. o. (jmenovitě do nově založené dřevařské společnosti v Hradci králové). Z opatrnosti si ovšem i nyní ponechala v nezměněné podobě poměrně velkou rezervu 12,7 mil. K, aby se pojistila proti nastalým nebo hrozícím podnikatelským ztrátám.

Z toho všeho Srdínko už v listopadu usuzoval, že ZÚÚ ukončí obchodní rok 1917 s ještě lepším čistým ziskem než v roce 1916. Příslibem toho byl zejména vyšší příjem banky z úroků, docílený jmenovitě v rozsáhlejších reportních obchodech, nákupem výnosných válečných půjček, zvýšením některých úrokových sazeb a také díky vyššímu kurzovnímu zisku z vlastních cenných papírů. Jako důkaz o stoupající důvěryhodnosti ZÚÚ na peněžním trhu Srdínko uvedl i několik dalších faktů: (1) k hradeckému ústavu se opět vrátili někteří staří zákazníci, kteří po vypuknutí jeho neblahé krize přešli k jiným bankám; (2) stoupla též vnitřní hodnota akcií hradecké banky, takže jsou hledány ke koupi, nicméně staří akcionáři se jich přesto nezbaývají, třebaže zachránili ze svého někdejšího nominálního akciového kapitálu pouhých 7,5 %; pokud se za této situace objevují na trhu akcie ZÚÚ, prodávají je většinou malé záložny a děje se tak jen ojediněle. (3) Ve prospěch banky stejně tak svědčilo i to, že po čtyřech půlročních splátkách v celkové výši 9,8 mil. K, vyplacených od března 1916 v rámci sanace někdejším vkladatelům z jejich zablokovaných účtů, si tito vyzvedli jen 6,6 mil. K, ponechávající tak bance 3,1 mil. K na nových vkladech za příslib jejich výhodnějšího čtyřprocentního zúročení; (4) nadto přibylo bance do 31. 10. 1917 podle Srdínkových údajů jako další potěšitelný jev celkem 9,4 mil. K na čerstvých vkladech. Zároveň ovšem Srdínko upozornil na to, že $\frac{2}{3}$ těchto nových vkladů měly podobu běžných účtů různých úvěrních ústavů, nepocházely tudíž od soukromníků. Ti, resp. širší veřejnost, si nadále zachovávali vůči Kralobance rezervovaný postoj, uvědomující si, že „*stále ještě nebyl vyřízen velmi bolavý, choulostivý bod, t. j. konečné soudní urovnání stále otevřené otázky, kdo nese vinu za zhroucení ZÚÚ.*“ Srdínko neskrýval ministerstvu financí, že by to mohlo mít pro sotva trochu zregenerovaný ústav otřesné následky. „*V lůně ZÚÚ se nyní hledí tomuto nevyhnutelnému sensač-*

s. 100; válečné zakázky: Liefersummen und Kriegsanleihezeichnungen der Kriegslieferanten von Kriegsbeginn bis 31. 12. 1917, Bd. I. Österreich, Wien Staatsdruckerei 1918, s. 245.

⁶⁴⁾ ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 69607 vom 11. 10. 1915.

nímu procesu vstříc přece jen s jistými obavami, neboť se při tom budou bezohledně rozdírat staré, ještě zcela nezahojené rány a budou se ještě podrobněji než před třemi roky rozebírat všechny tehdejší nepřístojnosti.“⁶⁵⁾

Stejně obavy sdělil ministerstvu financí už měsíc před Srdínkovou zprávou, v říjnu 1917, také vyrovnací správce Dr. Záveský, který za poslední tři roky získal o poměrech v Kralobance daleko širší vědomosti než Srdínko a těšil se u vysokých ministerských úředníků neobyčejné důvěře jako člověk „*osobně velmi loajální a spolehlivý*“. Vehementně se přimlouvaje za co možná brzké ukončení veřejného soudního projednávání viny bývalého vedení Kralobanky, dr. Záveský poukazoval na to, že (1) „*široké publikum bude chtít jen těžko oddělit ústav od dřívějšího vedení a to tím méně, že šetření bude vedeno také proti nynějšímu řediteli St. Kolářskému a prokuristům Libánskému, Rejmínkovi a Simkovi, kteří i nyní zastávají v sanovaném ústavu vedoucí místa a zjednali si zásluhu o ústav jak v sanačním tak vyrovnacím stádiu.*“ (2) Jako další argument proti zahájení soudního procesu uvedl, že se tu budou nevyhnutelně veřejně probírat také vnitřní poměry řady starých, vážených klientů banky, kteří tím budou poškozeni a v té chvíli se od ní v zájmu sebezáchovy odvrátí. Měl tím na mysli firmy a podnikatele s úzkými kontokorentními vazbami na Kralobanku, mezi nimiž byla i řada podniků, jež před válkou svými nadměrnými kreditními nároky přivedli banku do milionových ztrát. V říjnu 1914 dosazená správa ústavu, chtěla-li se domoci těchto pohledávek, musela s nimi uzavřít vyrovnací smlouvy, které byly často nepříznivější než samotné vyrovnání Kralobanky, přesto však, jak k tomu jízlivě poznamenal dr. Záveský, nebyl nikdo z těchto dlužníků soudně vyšetřován a stíhán. (3) Dále dr. Záveský ve prospěch bývalého managementu banky uvedl, že velká část provinilých vedoucích úředníků Kralobanky za války věrně sloužila státu jako vojáci a dá se očekávat, že budou po jejím skončení v rámci všeobecné abolice omilostněni. Zbývající, rovněž trestně stíhaní členové správní rady v čele s dr. Ulrichem nesli podle dr. Záveského odpovědnost za bankovní obchody až v druhé řadě, při čemž v jejich prospěch mluvilo to, že mnozí z nich „*užitečně a nezištně působili pro veřejné blaho*“ a s úspěchem zastávali řadu čestných funkcí. Celkem pak vinu úředníků banky na jejím ztrátovém hospodaření kvalifikoval pouze jako „*nedbalost*“ a „*lehkomyslnost*“, nikoli jako „*zlý úmysl*“ nebo „*podvod*“, poměry byly prostě od roku 1912 silnější než jejich dobrá vůle. Tito lidé byli už dost potrestáni tím, že bylo zpochybněno jejich čestné jednání, byli vzati do vazby a léta s veškerou přísností vyšetřováni. K dobru jim připočetl i to, že sami

⁶⁵⁾ IV. Srdínko-Bericht, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 109753, s. 5.

vyvinuli snahu napravit aspoň část ústavu způsobených škod tím, že z vlastních prostředků přispěli k sanaci ústavu více než jedním milionem korun.⁶⁶⁾

Tím vším se jak Srdínko tak Záveský vyslovili k nejaktuálnější otázce, která vyvstala před Kralobankou v roce 1917, když se v prvním roce panování císaře Karla objevila možnost požádat ho o milostivé zastavení probíhajícího trestního stíhání členů bývalého vedení této banky. Tím se dostáváme k neméně zajímavé kapitole dějin Kralobanky za světové války, týkající se připravovaného procesu s hlavními aktéry jejího finančního úpadku.

Trestně právní stíhání funkcionářů Kralobanky

Značný rozdíl mezi oceněním aktiv Kralobanky učiněným k 31. prosinci 1913 a dalším o rok později, odhalený nucenou dozorčí správou, přiměl c. k. státní zastupitelství v Praze podat návrh na trestně právní vyšetření tohoto případu. Považovalo se totiž skoro za vyloučené, že by tak veliká, koncem roku 1914 odhalená finanční ztráta mohla být výsledkem špatného hospodaření banky v jediném obchodním roce; spíše vzniklo důvodné podezření, že se tu jedná o déletrvajících, nekalé finanční machinace. Činnost vedoucích funkcionářů a úředníků banky se na to stala po následující měsíce a roky předmětem důkladného vyšetřování, jehož se ujal Zemský soud v Praze.

Jak později s uspokojením konstatovala obchodní dozorčí správa a poté rovněž vyrovnací správce, toto šetření bylo v prvním roce, tj. do podzimu 1915, vedeno způsobem, který nikterak neovlivňoval či nenarušoval souběžně probíhající sanační akci ZÚÚ. Na druhé straně nekladla ani dozorčí správa soudnímu šetření do cesty žádné překážky a ochotně poskytovala soudním úředníkům všechny potřebné podklady a informace. Sotva však předběžné šetření vstoupilo do vyššího stádia a byl k němu přibrán znalec z oboru účetnictví a bankovníctví, přijel vyšetřovací soudce v doprovodu tohoto znalce do Hradce Králové a oba prováděli další šetření přímo v budově banky. Bylo však zřejmé, že tento způsob práce oba uspokojoval jen zčásti. A tak vyvstalo v listopadu 1915 pro banku a vyrovnacího správce nebezpečí, že dojde k horšímu. Vyšetřovací soudce 16. listopadu 1915 nařídil, aby ZÚÚ převezl do Prahy k c. k. trestnímu soudu všechny obchodní knihy centrály a filiálek, vedené před 1. lednem 1914, a k tomu též veškerou korespondenci, kterou ústav v té době vedl. To znamenalo úplnou pohromu pro další činnost banky, proto proti tomu vznesl vyrovnací správce

⁶⁶⁾ „Vyjádření“ dr. Záveského, předané v první polovině října 1917 c. k. státnímu návladnictví/Praha ve věci abolicie funkcionářů a úředníků Kralobanky a v opise doručené 25. 10. 1917 ministerstvu financí a odtud dále justičnímu ministerstvu, in ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 99949/17.

dr. Záveský se souhlasem svého poradního sboru 25. listopadu 1915 stížnost u c. k. ministerstva financí. Prohlásil, že by za takových okolností nemohl převzít zodpovědnost za další správu banky a pokračování vyrovnacího řízení. Současně podal příslušný rekurs také Zemskému soudu v Praze. Podle dr. Záveského a názoru managementu Kralobanky měly být všechny písemnosti a účetní doklady zkoumány pouze na místě jejich uložení v Hradci Králové. Zdůraznil, že tím nikterak nehájí soukromý zájem banky, nýbrž jediné zájem veřejný, neboť na zdaru sanace Kralobanky bylo vedle 15 000 střadatelů zainteresováno 400 záložen a přes 100 spořitelů.⁶⁷⁾ Ministerský rada Dr. Zwierzina z II. departementu ministerstva financí postoupil tuto žádost c. k. justičnímu ministerstvu, při čemž ji „co nejvřeleji“ podpořil. Příslušný referent tohoto ministerstva (ministerský rada Dr. Polák) nato přislíbil ještě téhož dne volat na státní zastupitelství do Prahy a stěhování obchodních knih ZÚÚ zastavit.⁶⁸⁾ Tím bylo odvráceno nejhorší, nikoli však další hloubkové šetření ze strany pražských justičních úředníků.

Soudní šetření se nato vleklo další dva roky, projevílo se tedy vcelku jako „*velmi svízelné a časově náročné*“, a to z několika důvodů: (1) pro zločin podvodu bylo celkem vyšetřováno 28 členů správní rady a úředníků banky, přičemž vyšetřování prý stěžovaly „pletichy“ ve snaze zatajit pravé skutečnosti; (2) vyšetřovatelé museli projít ohromné množství písemného a účetního materiálu.⁶⁹⁾ Řada osob strávila kvůli tomu nějaký čas i ve vyšetřovací vazbě, mezi nimi především JUDr. František Ulrich, vicepresident správní rady ústavu a současně dlouholetý starosta Hradce Králové a poslanec zemského sněmu, označený justičními orgány za hlavního viníka finanční krize ZÚÚ. JUDr. Ulrich tuto vinu popíral s poukazem na to, že ho veřejně prospěšná činnost (za níž byl roku 1908 vyznamenán Řádem železné koruny III. třídy) tak zatěžovala, že se nemohl starat o jednotlivosti bankovních obchodů a v podstatě vystupoval jen jako reprezentant ústavu při jeho jednáních navenek. Přiznal jediné to, že s jeho vědomím byly skupovány vlastní akcie ZÚÚ, což vysvětloval pouze jako nouzové opatření k odvrácení runu na banku v době balkánské války. Výsledky vyšetřování však nakonec vypovídaly o něčem jiném: „*Ze všech zúčastněných byl Ulrich nejen nejlépe zpraven o obchodech ústavu, nýbrž měl dokonce při všech těchto obchodech rozhodující slovo a držel vedení banky ve svých rukou natolik, že i slovo*

⁶⁷⁾ Dr. Záveský c. k. ministerstvu financí 25. 11. 1915, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 81813, připojeno k Z 86854/15.

⁶⁸⁾ Koncept přípisu c. k. ministerstva financí ministerstvu justice 1.12.1915, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 81813/15.

⁶⁹⁾ Z návrhu referenta justičního ministerstva na zastavení soudního řízení z listopadu 1917, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 109716/1917, Beilage A.

*presidenta banky (jednoho továrníka) platilo méně a rozhodnutí se řídila míněním Ulricha.*⁷⁰⁾

Když už se zdálo, že soudní proces s manažery ZÚÚ je na spadnutí, zasáhla do tohoto vývoje v listopadu 1916 smrt staříckého císaře Františka Josefa I. Dalo se očekávat, že nový císař Karel I. bude přinejmenším v prvním roce své vlády shovívavý a vstřícný žádostem o milost. Této příznivé situace využil na prvním místě JUDr. František Ulrich, ústřední postava finanční krize ZÚÚ, přímo obviněný pro podvod a nedbalost podle paragrafů 197, 200, 203, 205a a 486 rakouského trestního zákona. Ulrichova žádost o císařskou milost, sepsaná v lednu 1917 a doručená c. k. justičnímu ministerstvu ve Vídni 9. února 1917, se dochovala v opise v Ulrichově pozůstalosti.⁷¹⁾ V krajní životní situaci, v níž se tehdy dr. Ulrich nalézal, se ani nelze divit, že jako zkušený právník koncipoval svou žádost nikoli jen s krajní uctivostí, nýbrž záměrně tak, aby panovníkovi předvedl hlavně své velmi početné a rozmanité zásluhy o blaho monarchie, země, kraje, města a různých veřejně prospěšných institucí v době své dvacetileté působnosti ve funkci starosty, zemského poslance a veřejného činitele. Shodou okolností (ať už náhodou nebo účelově) dr. Ulrich také zvolil k podání své žádosti nejvhodnější chvíli: prohlášením loajality vůči monarchii, jež vydal Český svaz (sdružení poslanců říšské rady) 24. ledna 1917, vyvrcholil za války český politický aktivismus. V této atmosféře považoval dr. Ulrich za žádoucí doložit svou žádost nejen rozsáhlým výčtem svých předválečných veřejných aktivit, nýbrž také poukazem na svou všestrannou podporu válečného úsilí monarchie, kterou údajně prováděl všemi silami bez ohledu na „*vypjaté duševní rozčilení*“, vyvolané jeho trestním stíháním a dokonce uvalením osmidenní vyšetřovací vazby v listopadu 1916. Neopomněl se také zmínit, že se pro monarchii obětoval též hmotně. „*Třebaže byl*“, podle vlastních slov, „*katastrofou úvěrního ústavu tvrdě postižen, téměř zničen*“, upsal s pomocí své rodiny na I.–V. válečnou půjčku celkem 22 500 K. Současně se „*na jeho podnět a návrh*“ podílely na válečných půjčkách také královéhradecká městská obec částkou 946 600 K a městská spořitelna částkou 11 673 374 K.

Na aboliční žádosti JUDr. F. Ulricha je ovšem pozoruhodné to, že v ní ve třinácti bodech na mnoha stránkách rozvedl všechny své zásluhy, ale naproti tomu se k jádru věci, ke svému obvinění, vyjádřil jen na několika řádcích. Opíraje se zjevně o své advokátské zkušenosti, stroze a jednoznačně toto obvinění odmítl. S odůvodněním, že „*ke spáchání zločinu nezbytně nutný zlý úmysl mu byl daleko vzdálen*“, uvedl, že „*si není ani v nejmenším vědom*

⁷⁰⁾ Tamtéž.

⁷¹⁾ Pozůstalost JUDr. F. Ulricha, Státní okresní archiv, Hradec Králové, za poskytnutí dokumentu děkuji Dr. Jiřímu Fialovi.

viny, přičítané mu v tomto trestním řízení". K tíži mu může být připsáno jediné to, že ve funkci vicepresidenta správní rady ZÚÚ „*opomenul důkladněji kontrolovat úřední činnost vedoucích orgánů banky*“, v čemž mu bránily jeho nesčetné veřejné funkce. Připustil jen svůj podíl na nákupu vlastních akcií ústavu v době balkánských válek 1912-1913 a s tím spojené těžké krize českých bank, ale vysvětlil to tím, že jednal tehdy jen v „*optima fide*“, aby uchránil ústav před runem vkladatelů a hrozícím mu konkursem. Na závěr svého podání neopomněl pak zdůraznit nezištnost veškerého svého jednání: za svou, ve veřejném zájmu konanou činnost nikdy nepožadoval ani honorář ani náhradu s ní spojených výdajů. Kromě toho dobrovolně přispěl i do sanačního fondu ZÚÚ, což totálně pohltilo zbytky jeho skrovných úspor, takže – „*chudý opouští veřejný život*“.

Nezvratnou skutečností také je, že dr. Ulrich zůstal i po vynuceném odchodu z vedení ZÚÚ váženou osobností, oplývající velkým vlivem a nesčetnými známostmi v kraji, v Praze a ve Vídni. Proto mu nedělalo mnoho obtíží získat na podporu své aboliční žádosti podporu od mnoha vysokých míst, institucí a osob. Nepochybně velkou váhu mělo to, že ho vehementně obdobnou žádostí podpořily představenstvo i nová správní rada ZÚÚ, a to hlavně poukazem na škodlivé následky, jež by mělo veřejné soudní projednávání případu dr. Ulricha pro další chod banky. Mimoto se – na požádání vrchního státního zastupitelství v Praze, jež bylo z Vídně pověřeno šetřením ve věci Ulrichovy aboliční žádosti – k osobě dr. Ulricha vyjádřily i další instituce a osoby.

Mezi nimi vystoupil na prvním místě dr. Max Záveský, který se nejvíce zasloužil o sanaci ZÚÚ a fungoval od roku 1916 jako nový místopředseda jeho správní rady. Ten se ve svém podání z 30. srpna 1917 vyslovil pozitivně nikoli jen ve prospěch dr. Ulricha, nýbrž zastal se i všech ostatních obžalovaných. – Dalším dotázaným byl biskup v Hradci Králové, který doporučil Ulrichovu žádost o milost pro jeho zásluhy na kulturním a humanitárním poli. Označil ho za „*obětavého a pro blaho vlasti nadšeného muže, který vyvíjel jmenovitě za války rozvážnou a upřímně patriotickou sociální činnost pro vojáky a obyvatele. Veškerá jeho činnost je bez jakékoli výtky nezištná, dosazoval do ní i ze svého*.“ Zastavením trestního stíhání nebude pomozeno jen jemu samému, nýbrž bude také sociálnímu životu zachována cenná, přímo nenahraditelná síla. – Stejnou chválou se rozplývalo také dobrozdání vojenského velitele v Litoměřicích. Poukazovalo se v něm zejména na to, že městské zastupitelstvo Hradce Králové v čele s dr. Ulrichem se v roce 1915 významně zasloužilo o vánoční nadílku vojákům v poli, nejednou iniciovalo patriotické projevy, přejmenovalo k uctění hrdinských válečných činů domácího pluku nejhezčí ulici města na „*Ulici 18. pěšího pluku*“, k tomu pojmenovalo jedno náměstí podle arcivévody Friedricha a jednu vilovou ulici podle generála Conrada von Hötendorfa. Také nový most přes Labe,

otevřený roku 1916, dostal jméno císaře Františka Josefa. Na doklad další „mimořádné“ sociální činnosti starosty dr. Ulricha ve prospěch vojska se uvádělo rovněž založení domova pro vojáky místní maďarské posádky a zřízení ortopedického ústavu, sloužícího i vojsku. Příznivému vlivu a rozváženému působení dr. Ulricha se přičítalo i loajální, patriotické chování obyvatelstva a jeho velmi dobrý vztah k vojsku.

Chválou nešetřilo ani okresní hejtmanství v Hradci Králové. Označilo dr. Ulricha za „*vynikajícího a zasloužilého veřejného funkcionáře*“, který se jako dlouholetý starosta zasloužil o hospodářské, sanitární, kulturní a humanitární povznesení města. Mimo město si získal nezištné zásluhy o založení elektrocentrály, o regulaci a splavnění středního Labe a o podporu průmyslového rozvoje v celém kraji. Okresní hejtmanství dr. Ulrichovi dosvědčilo, že má ke všem státním, vojenským a církevním úřadům ty nejlepší vztahy, že také osobně působil ve dnech mobilizace armády, při transportech raněných a při různých humanitárních akcích, čímž jasně prokázal, že „*jeho smýšlení je ryze patriotické v rakouském smyslu*.“ Toto smýšlení v praxi přenesl na celé město, jež se tak stalo vzorem pro ostatní města v severovýchodních Čechách. Co se pak přímo týká jeho činnosti v Kralobance, „*je každý v Hradci Králové a okolí, kdo dr. Ulricha zná, přesvědčen o jeho osobní nevině*.“ Dosvědčovaly to četné projevy sympatií, jež mu došly po jeho zatčení a propuštění z vazby ze všech kruhů bez rozdílu národnosti. Dr. Ulrich tu byl státnímu návladnictví jednoznačně prezentován jako populární a bezúhonná, v Čechách velmi výrazná prorakouská osobnost.

Ovšem daleko nejvýznamnější bylo stanovisko, jež státnímu zastupitelství tlumočilo presidium českého místodržitelství v Praze. O dr. Ulrichovi se tu psalo jako o „*na výsost zasloužilém muži, který všechnu svou sílu obětavě a nezištně postavil do služeb veřejného blaha a proto si plně zaslужuje samé nejvyšší milosti*.“ Podle názoru místodržitelství to odpovídalo také veřejnému zájmu, neboť dr. F. Ulrich se v těžkých válečných časech „*velmi dobře osvědčil*“ jako starosta, je v této funkci opravdu nenahraditelný, ač by mohl v případě soudního jednání toto postavení stěžejně podržet. V zájmu banky a na ní zainteresovaných kruhů ovšem je, aby trestní stíhání bylo zastaveno nejen proti dr. Ulrichovi, nýbrž proti všem obviněným. Podle informací místodržitelského presidia nebyl totiž při revizi obchodního hospodaření banky u nikoho z obviněných shledán ani jeden případ zjištěného, nečestného jednání, lze jim vytknout jedině „*ledabylé a lehkomyšlné vedení obchodů*“, za něž byli obvinění už citelně potrestáni dlouhotrvajícím trestním vyšetřováním, někteří i nepříjemnou vyšetřovací vazbou, mimoto za to všichni zaplatili, když přispěli k sanaci banky poskytnutím jisté peněžní náhrady z vlastního jmění. Podle místodržitelského názoru se také veřejné mínění s tímto trestem už spokojilo. Lze proto tvrdit, že na dalším stíhání obviněných už nemá nikdo zájem a všichni si zaslouží být omilostněni. Pro nutnost

zastavit trestní řízení je nakonec též rozhodující ohled na nerušený další chod právě sanovaného ústavu a s ním nerozlučně spjatých zájmů širších vrstev obyvatel města a okolí. Je ve veřejném zájmu, aby soudní projednávání poměrů v bance, které by trvalo řadu týdnů, znovu vůči ní nevzbudilo nyní už neodůvodněnou nedůvěru, nepodkopalo její postavení, ba přímo neohrozilo její další trvání. Stejně závažné důvody, které svého času přiměly státní správu sanační dílo finančně podpořit, mluví nyní pro to, aby toto zdařilé dílo a další slibný vývoj ústavu nebyly znovu narušeny soudním procesem. Dle souhrnného vyjádření místodržitelského presidia: „*Všechno mluví pro zastavení trestního řízení, neexistuje jediný závažný důvod proti.*“

Státní zastupitelství v Praze se seznámilo se všemi těmito pozitivními doporučeními (s výjimkou vyjádření pražského místodržitelství, jež mu až dodatečně postoupilo Vrchní státní zastupitelství), nicméně se jimi nedalo vůbec ovlivnit a vyslovilo se dosti příkře proti přijetí Ulrichovy žádosti o milost. Podle jeho poznatků došlo v Kralobance před jejím zhroucením ke „*zlovolným, přímo děsivým věcem, jež se nedají slovy vypovědět, kdy se jednalo nejen s bezmeznou lehkomyšlností, nýbrž s vědomým, zlým úmyslem oklamat interesenty. S cizími penězi se nikoli jen špatně hospodařilo, přímo se s nimi hazardovalo.*“ Tímto jednáním utrpěly tisíce obyvatel královéhradeckého kraje těžké ztráty a mnozí byli hospodářsky naprosto zruinováni. Aby však pracovníci státního zastupitelství v Praze odhalili „*zločinné pletichy*“ dr. Ulricha a jeho spoluviníků a snesli důkazy o jejich „*vědomě zločinném jednání*“, prováděném k zastření pravého stavu hroutící se banky, potřebovali k tomu ještě mnohaměsíční znaleckou práci. Státní zastupitelství se proto pozastavovalo nad tím, že právě za vše nejvíce zodpovědný dr. Ulrich žádá zastavení trestního stíhání a předstírá, že je vinen jen přílišnou důvěřivostí k ostatním funkcionářům banky, jinak že se žádného trestního jednání nedopustil. „*To je v rozporu s výsledky vyšetřování, jež naopak dosvědčují, že byl vůdčím duchem banky. Není pochyb, že dr. Ulrich vršil při správě ústavu na své hlavě jednu vinu na druhou a nemůže být zproštěn výtky přímo vědomého zločinného jednání.*“ Tuto vinu je těžké poměřovat jeho veřejnými zásluhami. Na základě toho dospělo státní zastupitelství v Praze k názoru, že je třeba Ulrichovu žádost o milost zamítnout, a to z ryze zásadních důvodů, neboť jde o čin, který podle práva a i podle veřejného mínění vyžaduje soudní potrestání. Ale kdyby snad přesto bylo Jeho císařské milosti navrženo zastavit trestní řízení s dr. Ulrichem s ohledem na jeho zásluhy, bylo by podle názoru pražského státního zastupitelství nevyhnutelné zastavit toto řízení vůči všem obviněným, „*neboť nikdo nebyl zatížen více než sám dr. Ulrich.*“

Ale i přes negativní vyjádření státního zastupitelství v Praze měla Ulrichova žádost o milost ještě šanci na úspěch. Když se dostala úřední cestou výše, tzn. na Vrchní státní zastupitelství v Praze, přiklonila se tato instituce (asi též pod dojmem pozitivního stanoviska českého místodržitelství)

přece jen k druhé eventualitě, tj. navrhlo zastavit trestní řízení vůči všem obviněným, a to hlavně s poukazem na to, že žádnému z nich nebylo prokázáno, že by se chtěl doličným trestním jednáním obohatit. Že si nechali od zadlužené banky vyplatit tantiémy, bylo jen důsledkem falšování bilancí, ale ty nebyly upravovány proto, aby obvinění tyto odměny dostali. Nešlo jim o to se osobně obohatit, počínali si jen nedbale a lehkovážně v naději, že tím „podrží“ ústav přes nejhorší dobu balkánské války a v lepších časech jej opět přivedou k ozdravení. To stavělo obviněné do příznivějšího světla. Mimoto mluvily podle vrchního státního zastupitelství ve prospěch dr. Ulricha jeho „*mimořádně velké*“ zásluhy. Stejně tak mohlo vrchní státní zastupitelství těžko pominout názor, vyslovený místodržitelským presidiem a státním zastupitelstvím v Praze, že rozvíření více než tři roky starých „nepřístojností“ ve veřejném soudním líčení by nyní ohrozilo sanovaný ústav. Po zvážení všech těchto důvodů dospělo tudíž Vrchní státní zastupitelství k závěru, že je sotva možné něco jiného, než Ulrichovu osobní prosbu o milost Jeho císařské milosti nakonec doporučit.

Trvalo celé jaro a léto 1917, než se všechny výše zmíněné úřední akty po projednání na zemské úrovni v Čechách dostaly do Vídně. To poskytlo místopředsedovi správní rady ZÚÚ dr. Maxi Záveskému čas, aby v říjnu 1917 přímo u vlády, konkrétně na c. k. ministerstvu financí, osobně a písemně intervenoval ve prospěch Ulrichovy aboliční žádosti. Nedá se však říci, že by naplno uspěl. Ministerstvo financí zaujalo k celé záležitosti spíše vyhýbavý, obojaký postoj – na jedné straně neshledalo ze své strany žádné překážky proti zastavení trestního řízení, ale na druhé straně nemohlo pominout stanovisko svého ministra, takže se raději vyhnulo přímému zásahu do této choulostivé kauzy. Tím pádem se odpovědnost za vyřešení této kauzy přesunula na c. k. ministerstvo justice. Pozice referenta tohoto úřadu, pověřeného sepsáním abolice pro císaře, nebyla nikterak snadná: měl na jedné straně v rukou kladné vyjádření řady výše zmíněných úřadů a osob, ale na druhé straně mohl těžko pominout „*naprosto neuvěřitelné podvody, jež se zběhly v Záložním úvěrním ústavu a přivedly početné osoby na žebřáckou hůl*“. Tomu odpovídalo jeho kritické vótum: „*Nevěřím, že bytí nového podniku (tj. ZÚÚ po jeho sanaci a výměně vedení – Z. J.) by bylo ohroženo projednáním (případu) před porotním soudem. Méně také oceňuji zásluhy dr. Ulricha, jmenovitě z posledních let, a sice proto, že musel už po několik let počítat s trestním řízením a určitě se snažil vytvořit příznivou základnu pro zastavení procesu. Podle mého názoru vezmou mravní názory za své, jestliže tak velká loupež svěřených peněz a tak nestoudné podvody k zastavení špatného hospodaření projdou bez trestu. Rovněž tak se obávám, že v první válečné době censurou potlačené, proti Záložnímu úvěrnímu ústavu velmi rozezlené veřejné mínění ... přijme zastavení (trestního stíhání) s nespokojeností a bude je pocíťovat jako nezasloužené nadržování, jež si dr.*

Ulrich vědomě zaopatřil pomocí svých osobních konexí. Osobám poškozeným o mnoho milionů se nedostane poslední satisfakce, že státní moc pohnala viníky alespoň před soud. Jak dopadne líčení před porotním soudem, je asi pochybné, neboť dr. Ulrich má v Hradci Králové spoustu přívrženců, je považován svou povahou za velmi milého a nerozvážného, nezištně založeného, čínorodého a po popularitě prahnoucího muže, ale ne za špatného člověka.“⁷²⁾ Silné rozpložení ministerského referenta bylo z těchto formulací jasně patrné, nicméně nakonec i on (zřejmě z úcty k nadřízeným) přihlédl k doporučujícím vyjádřením místodržitelství a obou státních zastupitelství v Praze a podpořil ve svém návrhu pro císaře, aby se trestní stíhání proti všem obžalovaným zastavilo.

V té chvíli se skoro už zdálo, že královéhradecká kauza bude v krátké době úplně sprovedena ze světa. K odeslání Ulrichovy žádosti o milost císařskému kabinetu chyběl už jen placet ministra justice von Schauera. Ten měl v rukou sice samá doporučení, ale to mu nezabránilo, aby 9. listopadu 1917 vyslovil vůči předloženému mu návrhu na abolici „*vážné pochybnosti*“⁷³⁾ a vyžádal si k celému případu dobrozdání pěti vysokých úředníků ministerstva, dvou sekčních šéfů, dvou ministerských radů a jednoho sekčního rady. Toto grémium se sešlo k poradě 12. listopadu 1917 za předsednictví sekčního šéfa JUDr. Bratusche a čtyřmi hlasy proti jednomu se vyslovilo pro odmítnutí Ulrichovy prosby o milost. Předsedající zdůvodnil toto usnesení tím, že vůči „*vyšším obecným zřetelům*“ musí pochybnosti o náhledném vlivu soudního líčení na sanovaný ústav ustoupit do pozadí. „*Zastavit proces o tak závažných trestných činech, jež vyvolaly tak velký rozruch a nevůli ve veřejnosti a jimiž byly vážně poškozeny četné osoby, by nutně otráslo důvěrou v nestrannost trestně právní péče, neboť by to bylo vykládáno jako nadřívání určitým kruhům.*“⁷⁴⁾ Ministr se nato připojil k výroku většiny a nařídil celý akt přepracovat ve smyslu odmítnutí žádosti a v této podobě jej poslat k nahlédnutí ministru vnitra a financí a poté k rozhodnutí ministerskému předsedovi.

Celý případ tak šel podle typického rakouského způsobu k odložení jeho konečného vyřešení na neurčito. Jasně to naznačovala poslední poznámka, kterou ke konceptu přepracovaného aktu připojil příslušný referent, ministerský rada dr. Polák: než bude celé šetření včetně důkazů soudních

⁷²⁾ Vyjádření referenta minist. justice, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 109716/November 1917.

⁷³⁾ Bemerkung des Justizministers v. Schauer 9.11.1917, ÖStA Wien, k. k. Finanzministerium Z 109716/17, Beilage B.

⁷⁴⁾ Tamtéž, Beilage C.

znalců ukončeno, uplyne ještě dlouhá doba, během níž bude možné na základě výsledků tohoto šetření záležitost omilostnění znovu přezkoumat.⁷⁵⁾

Překotné události, provázející poslední válečný rok 1918 ve vojensko politické oblasti a vedoucí k rozpadu habsburské monarchie a vzniku Československa, už zabránily tomu, aby c. k. orgány dovedly vyšetřování královéhradecké kauzy až před porotní soud. Zbylo tedy na republikánských orgánech, aby celý případ po pěti letech třeba i jen formálně uzavřely. Státní zastupitelství v Praze podalo na základě toho v lednu 1919 návrh, aby bylo další trestní šetření v této věci zastaveno a požádalo ministerstvo spravedlnosti o svolení k tomuto kroku. Ministerstvo nato rozhodlo postupovat podobně jako za časů monarchie a doporučilo podat žádost o aboliaci presidentovi republiky. To bylo i v zájmu starosty dr. F. Ulricha, pokud chtěl nadále vykonávat svůj úřad. V jeho pozůstalosti se dochoval koncept této žádosti presidentovi T. G. Masarykovi s datem 14. července 1919. Hrozba procesu se všemi obviněnými členy managementu ZÚÚ tím byla navždycky zažehnána a dr. Ulrich mohl v pohodě setrvat v křesle starosty Hradce Králové až do roku 1929.

Epilog

Jen se Záložním úvěrním ústavem to dopadlo jinak. V roce 1914 do-
sazený obchodní dozor a po něm v roce 1916 nově zvolená správní rada
i nový vrchní ředitel sice dokázaly (s posvěcením vídeňské vlády a českého
místodržitelství v Praze) zabránit nejhoršímu – téměř nevyhnutelnému kon-
kurzu a okamžitému zániku ZÚÚ, ale to, co v několika příštích letech násle-
dovalo, byl už jen pokus o návrat mezi přední a důvěryhodné české banky.
Důvodů bylo více. Nový bankovní management nejenže ztratil tradiční na-
pojení na místní samosprávu Hradce Králové, reprezentované do té doby
hlavně osobou starosty F. Ulricha, ale rovněž tak i dřívější vazby na vládní
místa v Praze a ve Vídni i na čelné politiky z mladočeské strany. Maje na
starosti „zejména dokončení sanace banky, vyrovnání se s věřiteli a obno-
vení normální bankovní činnosti při radikálně sníženém základním jmění“,⁷⁶⁾
neměl tento management ani příliš možností podílet se v širší míře na ně-
kterých lukrativních válečných obchodech, naopak musel z vděčnosti vůči
vídeňské vládě upisovat nevýhodné válečné půjčky. Návrat mezi přední
české banky znesnadňovala jen pomalu se vracící důvěra vůči ZÚÚ z řad

⁷⁵⁾ Tamtéž, Beilage D.

⁷⁶⁾ **J. Fiala**, *Regionální finanční elity – případ Hradec Králové*. (Analýza statutárních orgánů Záložního úvěrního ústavu). In: E. Kubů – J. Šouša (eds.): *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 261.

místní a krajské klientely, projevující se v relaci s jinými bankami poněkud pomalejším přílivem vkladů a nízkým růstem zisků. Bance příliš nepomohl ani zvrát politických poměrů (vznik Československé republiky), ani přeměna názvu firmy na „Obchodní banku“ (podle usnesení valné hromady akcionářů z 5. 12. 1918) a nepřilíš úspěšná byla i její snaha začlenit se do ambiciósní poválečné expanze českých bank – byť třeba jen mírným navýšením akciového kapitálu, rozšířením sítě filiálék a nevýrazným zapojením do zakladatelské a úvěrové činnosti v průmyslovém podnikání. Prakticky se už nedokázala vymanit z pozice regionální malobanky, takže byla nakonec ráda, když ji roku 1923 vcelku ještě za výhodných podmínek pro akcionáře formou fúze převzala pod svá křídla Česká průmyslová banka v Praze.⁷⁷⁾ Mnohamilionové finanční ztráty spolu s prohřešky proti podnikatelské etice, jež za sebou nechal poslední předválečný management vedený F. Ulrichem a ředitelem V. Píšou, zasadil nejstarší české obchodní bance tak hluboké rány, že se z nich v úplnosti už nikdy nevzpamatovala.

Dovětek k použitým pramenům: Studie se převážně opírá o archivní materiály z Vídně, jež jsem tam objevil za mého studijního pobytu koncem 90. let. Neměl jsem však již možnost projít příslušný fond také za rok 1918, kde by se asi dala nalézt akta připravovaného procesu s manažery ZÚÚ. Ve snaze doplnit to studiem justičních fondů Národního archivu v Praze jsem bohužel neuspěl. Pramenná báze pro rok 1918 není tedy zdaleka úplná, nahrazují ji jen dílčí materiály, jež mi poskytl dr. Jiří Fiala. Za to mu patří můj zvláštní dík.

Adresa autora: Prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.
Sokolská 451
252 16 NUČICE
e-mail: zdenek@proxima.net

⁷⁷⁾ V době fúze nesl tento ústav několik let název „Česká průmyslová a hospodářská banka“ a v té době to byla – alespoň co do výše akciového kapitálu – největší česká banka. Srv. blíže **A. Pimper**, *České obchodní banky za války a po válce*, Praha 1929.

Die Existenzkrise und Sanierung der Kredit-Vorschuss-Anstalt (Záložní úvěrní ústav) in Königgrätz 1914–1918

(Die Beendigung aus des vergangenen Nr.)

Zusammenfassung

Mit der Gutheißung Planes vom Finanzministerium trat die Sanierung der KVA in zweites Stadium. Die General-Versammlung der Aktionäre der KVA am 22. 6. 1915 genehmigte die einzelnen Vorlagen, daraufhin stimmte für den Ausgleich vor dem Kreisgericht in Königsgrätz (23. 9.) auch die Mehrheit der Bankgläubiger. Die Bank hatte am 1. 3. 1916 wieder normale Geschäftstätigkeit aufgenommen, leider fehlte ihr an Barmittel in Gestalt der versprochenen 6 Mill. K von der Staatskasse. Die allgemeine innen- und außenpolitische Lage war damals für Tschechen ungünstig (Verhaftung von K. Kramář, Auftreten des tschechischen Widerstandskampfes im Ausland, Beschuldigung der tschechischen Banken wegen der Sabotage der Kriegsanleihen, Gerichtsuntersuchung gegen Živnostenská banka, andererseits verbesserte Lage der Regierung – Durchbruch bei Gorlice, Niederlage Serbiens). Darüberhinaus kam in die Leitung des Finanzministeriums im Dezember 1915 neuer fähiger Mann – K. von Leth. Unter diesen Umständen suchte das Finanzministerium die Subvention für KVA hinauszuschieben bzw. kleiner gestalten. Erst im Mai 1916 wurde dieser Standpunkt revidiert und KVA bekam in zwei Raten die betreffenden 6 Mill. K. Ein Preis dafür war die erhöhte Kontrolle der Bank von oben: im August 1916 hat die Österreichisch-Ungarische Bank K. Srdinko, den Vorgesetzten seiner Nebenstelle in Königgrätz, zu ihrem Aufsichtsbeauftragter ernannt. Im Dezember 1916 kamen auch neue Leute in den Verwaltungsrat und das Direktorium der KVA. K. Srdinko konnte nach Wien 1916/17 melden, dass sich die finanzielle Lage der Bank zusehends stabilisierte. Die Besorgnisse erregte nur der bevorstehende Prozess gegen die ehemaligen Funktionäre der KVA.

Die strafrechtliche Untersuchung gegen 28 Verwaltungsräte und Beamte der KVA wurde Ende 1914 vom Landesgericht und der Staatsanwaltschaft in Prag eingeleitet. Als Hauptbeschuldigte wurde JUDr. Fr. Ulrich, Vizepräsident des Verwaltungsrates und langjähriger Bürgermeister von Königgrätz, bezeichnet. So kam natürlich sein Abolitionsgesuch an neuen Kaiser Karl vom Januar 1917 ins Zentrum der Aufmerksamkeit. Er meinte, er sei unschuldig, weil ihm jedes böse Vorhaben fremd war und nicht bewiesen war, er in seiner Banktätigkeit immer uneigennützig vorgegangen war und in seiner öffentlichen Arbeit für die Stadt und die Monarchie unzählige Verdienste erreicht hatte. In demselben positiven Sinne sprachen sich für ihn auch mehrere Gutachten von Dr. Závský, von Königgrätzer Bischof,

von Militärkommandant in Leitmeritz, von Bezirkshauptmann in Königgrätz und hauptsächlich von Präsidium der Statthalterei in Prag aus. Ohne Rücksicht darauf nahm die Staatsanwaltschaft/Prag zum Ulrichs Abolitions-gesuch den negativen Standpunkt ein, demgegenüber die Oberstaatsanwalt-schaft/Prag beantragte die Einstellung des ganzen Strafverfahrens. In die-ser unschlüssiger Situation verschieb das Finanzministerium die Verantwor-tung auf das Justizministerium. Der dort beauftragte Referent richtete sich zuerst nach der Meinung der höchsten Prager Behörden, aber der Justiz-minister und die hohen Ministerialbeamte kamen Ende 1917 zu einem ent-gegengesetzten Entschluss. So wurde die ganze Causa bis zur Auflösung der Habsburgermonarchie nicht abgeschlossen. Erst im Januar 1919 gab die republikanische Staatsanwaltschaft/Prag den Anlass zur Einstellung des Gerichtsverfahrens. Das ermöglichte Dr. Ulrich ein Abolitions-gesuch an Präsident T. G. Masaryk zu stellen und dann bis 1929 im Amt des Bürger-meisters bleiben.

Das weitere Schicksal der KVA war nicht so günstig. Sie blieb am Ni-veau einer Kleinbank und war froh im Wege der Fusion im Jahre 1923 in Česká průmyslová a hospodářská banka eingenommen werden.

Keywords:

World War I. – Czech banks in Austria-Hungary – Crises of Loan and Credit Bank in Hradec Králové

Antonie Doležalová

PŘÍBĚH PRVOREPUBLIKOVÉHO ÚŘEDNÍKA

*„...v tomto kolotavém běhu světa jest jeden pevný bod
a tímto pevným bodem jest státní úředník.“*

Josef Kaizl

Úvod: záměr a metoda studie

Velké dějiny určují velcí mužové a jejich činy. Takoví jedinci otvírali i dveře nového světa a nových pořádků při vzniku Československa v říjnu 1918. Měli smělé vize, revolucionářský temperament, šťastné okolnosti na své straně. Ale jejich dny a noci měly stejný počet hodin jako dny a noci obyčejných smrtelníků, a proto nebylo v jejich fyzických silách každou ze svých představ realizovat – k tomu potřebovali další desítky pro nás dnes anonymních mužů (a žen), kteří jejich vize a plány realizovali. Řeč je o státních úřednících. Do příběhu prvorepublikového úředníka si můžeme dosadit kohokoliv. Já si ho mnohem raději představuji jako Kristiána Oldřicha Nového, ale mám obavu, že v mnoha ohledech má blíže k Arturovi či Jeremiáši Franze Kafky. Na prvorepublikovém úřednictvu je totiž fascinující právě jeden moment: jak se z úřednictva stávala byrokracie.

Bez úřednického aparátu se samozřejmě řízení státu neobejde. Už samo rozdělení moci mezi její zákonodárnou, soudní a výkonnou složku s úřednickým aparátem nezbytně počítá. V českých zemích se vyvíjel systém správy v rámci monarchie, v níž úředníci představovali jeden z pilířů soudržnosti a kontinuity. Z ekonomického hlediska úředníci představovali zaměstnanec-kou skupinu, pobírající vedle řádného platu ještě řadu příplatků, těšící se z celé řady dalších výhod a žijící v klidném očekávání kariérního postupu a státní penze. Je jisté, že žádný z těchto „kariérních“ úředníků by sám sebe neoznačil za byrokrata, či svou práci za byrokratickou. Ač pro nás dnes mají tyto

pojmy jakýsi hanlivý příděch, ba často slouží jako nadávka, na počátku 20. století a ještě v prvních letech samostatného Československa bylo slovo byrokrat užíváno neurčitě, bez přesného vymezení, a urážlivý význam těchto pojmů se teprve začínal objevovat. Státní úředník byl hrdý na svou pozici ve státní správě, byl nositelem společenského statusu, jeho sebevědomí podporovala vážnost, jíž se jeho profesi dostávalo ve společnosti. Považoval se za služebníka jeho c. a k. milosti, později republiky, upřímně sloužil blahu národa.

Studie je založena na interdisciplinárním přístupu. Opírá se o archivní materiál, s nímž pracuje pomocí historických metod. Ve studii však jde především o funkcionální analýzu, zkoumající existenci úřednického stavu z hlediska jeho funkce v rámci politického a sociálně-ekonomického systému meziválečné republiky. K analýze postavení úředníků ve státní správě používá metody ekonomické, tzn. že se ptá po nákladech a výnosech jejich práce. Historiografie tradičně sleduje rozšiřování státních funkcí skrze proces modernizace a úkoly státu proto spojuje s rozšiřováním státu blahobytu. Ekonomie umožňuje širší pohled skrze teorii státní byrokracie, dobývání renty a alokace omezených zdrojů. Při interdisciplinárním přístupu je tudíž možné upozornit i na potíže, které s sebou pouhý fakt výkonu úřednického povolání přináší – totiž byrokratizaci státní správy a pokles dynamiky vývoje národního hospodářství.

V rozsahu jedné studie se jistě nepodaří postihnout onu až kafkovskou metamorfózu, která učinila během několika let prvorepublikového Československa z úředníka byrokrata v plné šíři. Omezíme se proto na její základní charakteristiku. Studie je rozdělena do dvou relativně samostatných částí: v první části nejprve poukážeme na některé zvyklosti a možné stereotypy v úřednickém jednání, poté na výjimečné dovednosti, kterými disponovali státní úředníci a konečně se budeme také ptát, proč jsme v průběhu meziválečného období svědky nárůstu počtu úředníků a proměny jejich role. Ve druhé části studie budeme hledat odpověď na otázku, jak se z loajálního úředníka stal byrokrat, jak se ve světle této proměny měnily stereotypy ve výkonu úřednické práce a jakou funkci byrokraté plnili v sociálně-ekonomickém systému. Naposledy se pak budeme také pokoušet odpovědět na otázku, zda lze z prvorepublikových zkušeností uzavřít, že byrokratizace je nezbytnou vlastností tohoto systému, související s narůstáním funkcí státu.

1. Svět prvorepublikového úředníka. Několik charakteristik ¹⁾

V této části studie se zaměříme na prvorepublikové úředníky pod několika úhly pohledu:

¹⁾ Tato část vychází z referátu předneseného na mezinárodní vědecké konferenci „Muži října“ v roce 2008. Jejím cílem není detailní popis sociálního postavení prvorepublikových úředníků, ale pouze upozornění na některé jeho aspekty.

1. jakým řádem se řídil jejich svět;
2. jak se vytvářela úřednická místa na jednotlivých ministerstvech, která byla budována na nových základech;
3. jaký byl poměr úředníků k úřednické práci;
4. jaký byl jejich životní standard ve srovnání s jinými zaměstnaneckými skupinami;
5. jaký byl vztah ministrů k jejich úředníkům a zároveň vztah úředníků k nadřízeným ministrům;
6. jakou roli sehrávali úředníci v hospodářsko-politickém rozhodování.

1.1. Jakým řádem se řídil úředníkův svět

Dne 21. července 1925 byl ve spisovně ministerstva financí přijat dopis Bedřicha Vyšína, úředníka ministerstva veřejných prací. Tehdy odborový přednosta ministerstva financí, později ministr financí Bohumil Vlasák, jej vyřídil 25. února 1926. V dopise se mimo jiné píše:

*„Vysoce vážený pane poslanče,
žádám o zjednání nápravy a odčinění křivdy v záležitosti mého jmenování. Nastoupil jsem službu jako úřední praktikant dne 30. 1. 1894 u ředitelství pošt a telegrafů v Praze,
9. 12. 1895 byl jsem jmenován účetním asistentem,
15. 12. 1900 byl jsem jmenován účetním oficiálem,
16. 2. 1909 byl jsem jmenován účetním revidentem,
3. 5. 1910 byl jsem převzat na základě své kvalifikace a bez vlastní žádosti do stavu účetních úředníků ministerstva obchodu. Od té doby vedu samostatně účtárnu.
Platu VIII. hodnostní třídy dosáhl jsem dne 16. února 1916. Účetním radou jsem byl jmenován dne 29. května 1917.“²⁾*

A o platovou třídu šlo samozřejmě na prvním místě. Bedřichu Vyšínovi se nelíbilo, že v březnu 1919 byl jmenován účetním radou o devět služebních let mladší kolega. Bedřich Vyšín byl tímto krokem jako nejstarší úředník bezdůvodně preterován. Navíc sklouzl do VI. platové skupiny, a přes opakované stížnosti, které posílal už od roku 1921, nebyla ministerstvem učiněna náprava stran jeho jmenování přednostou oddělení. Vyšín se cítil být poškozen morálně i finančně, protože přednostové oddělení požívali funkčního přídatku k platu ve výši 3 000 Kč.

Ano, život úředníka chtěl být prost velkých zvrátů a měl pevný řád, daný úřední pragmatikou, na které sami úředníci nechtěli nic podstatného měnit. Očekávali kontinuitu. Ale dočkali se velmi často velkých změn, které jejich životy poznamenaly. Jenom ministrů financí se za ty dvě desítky let vystřídalo 13!

²⁾ Národní archiv Praha, fond Ministerstvo financí (dále: NA, f. MF) k.č. 12, i.j. 923.

Úředníci zůstávali. Jejich poměry byly upraveny služební pragmatikou – zákonem č. 15/1914 ř. z., který byl po roce 1918 doplněn řadou předpisů řešících rozdělení státních zaměstnanců do kategorií, zejména pak zákonem č. 541/1919 Sb. z. a n. o úpravě platových poměrů a drahotních příplatcích. Ten spočíval na zásadě tzv. časového pásma čili automatického postupu.³⁾ Bohdan Bečka,⁴⁾ v mnoha ohledech reformní ministr, usiloval konsolidovat poměry státních zaměstnanců hned několika zákony,⁵⁾ ale zjednat trvalou úpravu státních platů podle zákona č. 286/1924 Sb. z. a n. o úsporných opatřeních ve státní správě se mu stejně nepodařilo. Pro úplnost: věcné potřeby byly upraveny nařízením č. 667/1920 Sb. z. a n. o zadávání veřejných zakázek.

1.2. Jak se obsazovala úřednická místa na jednotlivých ministerstvech

Ministerstva v nově vzniklém státě lze rozdělit do dvou skupin: první skupinu tvořila ministerstva převzatá po monarchii, druhou potom úřady vzniklé v Československu zcela nově. Do první skupiny patřila ministerstva financí, zemědělství, pošt a telegrafů a mnohá další. Úřady jako *Nejvyšší dvůr*, *Kabinetní kancelář Jeho c. a k. Apoštolského Veličenstva*, *Rada říšská*, *Říšský soud* či *Ministerská rada a Správní soud* byly v podmínkách československého státu nahrazeny institucemi zákonodárné i výkonné moci nového státu, jako *Prezident republiky* a *Kancelář prezidenta republiky*, *Národní shromáždění*, *Nejvyšší správní soud* a *Volební soud*. Kromě ministerstev pro sjednocení zákonů, veřejné práce či národní obrany se nově budovala také dvě ministerstva, která vznikla v posledním roce války ještě v rámci monarchie – ministerstvo zdravotnictví a ministerstvo sociální péče; jejich krátké trvání postavilo před československou vládou úkol vybudovat obě ministerstva téměř od začátku. Ale nepochybně všechna ministerstva a další státní instituce potřebovaly nové základy, technické i personální zabezpečení, a to vytvářeli státní úředníci.

Jak zakládání nových ministerstev, tak vytváření českých verzí dosud monarchistických úřadů dalo vzniknout řadě nových pracovních míst a vyvolalo tak zvýšenou poptávku po pracovní síle, především v Praze. Tato pracovní síla se mohla v minimální míře rekrutovat z nových lidí. Kapitulu samu o sobě tvoří zaměstnávání legionářů ve státní správě, šlo napříč minis-

³⁾ Zvláštní zásady platily pro středoškolské a vysokoškolské učitele.

⁴⁾ Bečka Bohdan (1863–1940), ekonom a politik. Vystudoval českou techniku v Praze, věnoval se stavebnímu podnikání a řadu let stál v čele Společenstva pražských stavitelů. Politicky činný začal být v mladočeské straně, v letech 1915–1917 vykonával funkci úřadujícího místopředsedy. Od roku 1918 byl členem národní demokracie; za tuto stranu byl v letech 1918–1925 poslancem a v letech 1925–1929 senátorem. V roce 1915 se stal místopředsedou a v roce 1918 předsedou správní rady Živnobanky (do roku 1925). Ministrem financí v letech 1923–25.

⁵⁾ Zákony č. 289/1924 Sb. z. a n. a 287/1924 Sb. z. a n.

terstvy. Uplatnění ve státní správě se začalo pro legionáře hledat hned v prvním roce po vzniku republiky, a to i na tzv. nesystemizovaných místech, protože systemizovaná byla obsazena. Náklady s tím spojené se pohybovaly v řádu desítek milionů korun. V roce 1919 přijala vláda nařízení, podle kterého měli být legionáři přijímáni na úřednická místa na místa žen, které měly být nenápadně, leč systematicky propouštěny. Naštěstí jedna z žen, poslankyně Landová-Štychová (ve zprávě ministrů je dodržováno oslovení „poslanec Landová-Štychová“) si toho všimla, a na 16. schůzi sněmovny v listopadu 1920 vystoupila s interpelací před poslaneckou sněmovnou. Mířila ke všem pánům ministrům, kteří museli provést na svých ministerstvech příslušná šetření. A ta skutečně takové jednání potvrdila. Nutno dodat, že některá oddělení jednotlivých ministerstev, ba dokonce někdy celá ministerstva v té době nezaměstnávala žádnou ženu, takže ji nemohla ani vyměnit za legionáře.⁶⁾

Mnohem častějším případem ve srovnání se zaměstnáváním legionářů byl přesun úředníků z Vídně. Dobrým příkladem může být ministerstvo financí, které je rozhodně mezi ministerstvy klíčovým, protože „obhospodařovalo“ státní pokladnu, a tím ovlivňovalo i ostatní ministerstva. Iniciativa k jeho vzniku vzešla podle vzpomínek Bohumila Vlasáka, tehdy ministerského rady vídeňského ministerstva,⁷⁾ od Dr. Ferdinanda Pantůčka, který se jako člen „Maffie“ účastnil v létě 1918 porad Národního výboru. Vlasák byl prvním úředníkem budoucího ministerstva. Ke vzájemným konzultacím se Vlasák a Pantůček scházeli na nejrůznějších místech – v bytě, kanceláři, na ulici, ve Slovanské besedě. Za Národní výbor se do práce zapojil tehdejší vrchní finanční rada zemského finančního ředitelství v Praze Rudolf Slavík. Pražským důvěrníkem pro finanční záležitosti byl prezident zemského finančního ředitelství (a také další z mnoha budoucích ministrů financí) Vladimír Hanačík.

Prvním úředníkem ministerstva financí byl nakonec přece jen Bohumil Vlasák, který přicestoval z Vídně 1. listopadu 1918 spolu s vrchním finančním radou Richardem Strettim, toho času na zdravotní dovolené. Po několika dnech se k nim připojil další vysoký státní úředník z Vídně – vrchní finanční rada ministerstva financí (a pozdější odborový přednosta československého ministerstva) Karel Leopold. Pracovali nejprve pod vedením Přemysla Šámal a finančního referenta Národního výboru Karla Engliše, později Aloise

⁶⁾ <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/016schuz/s016001.htm>.

⁷⁾ Vlasák Bohumil (1871–1945), státní úředník. V roce 1893 absolvoval právní studia na české univerzitě v Praze, v letech 1893–1898 působil ve službách Zemského finančního ředitelství v Čechách, poté až do roku 1918 na ministerstvu financí ve Vídni. Po převratu jako první z úředníků tohoto ministerstva přešel do služeb vznikajícího československého ministerstva financí, kde až do roku 1934 zastával nejvyšší úřednickou funkci vedoucího odborového přednosty. Od listopadu 1928 do prosince 1929 byl pověřen správou ministerstva na místo K. Engliše, který dočasně opustil vládu.

Rašina. Samotné ministerstvo financí začalo svou práci 16. listopadu pod vedením Aloise Rašina v několika místnostech v prvním poschodí Clam-Gallasova paláce v Husově ulici. Již o pět dní později vyzval Vlastimil Tusar všechny úředníky a zřízence české národnosti ve Vídni, aby se přihlásili do služby v Praze – a to díky seznamu, který vyhotovil již dříve Vlasák; na seznamu pro ministerstvo financí figurovalo 24 konceptních úředníků a 62 účetních úředníků. První z nich vláda jmenovala již 22. listopadu, ale nastupovali postupně, jak byli uvolňováni vídeňským ministerstvem.⁸⁾

1.3. Jaký byl poměr úředníků k práci

Záludná otázka – jistě byli pilní a pracovití, a také se rádi sdružovali – už v roce 1920 měli více než čtyři desítky odborových organizací a v nich bylo organizováno 290 957 úředníků. Nejvíce jich bylo ve Svazu německých učitelů (13 000) a nejméně ve spolku živnostenských inspektorů (60).⁹⁾

O jejich zaneprázdněnosti svědčí četná korespondence mezi jednotlivými kanceláři a jejich nadřízenými, či samotným ministrem. Jejich kanceláře přetékały stohy papírů. Už v první den své činnosti přijalo ministerstvo financí ve své podatelně 16 spisů. Každý přijatý spis musel být opatřen registračním číslem a zaprotokolován. V jednotlivých kancelářích se potom ve spisech horečně přehrabovali páni referenti a jim přidělení konceptní úředníci a pátrali po spisech nutných k vyřízení. Vyřízený spis musel být vykázan a výnos zaznamenán v prezidiálních záznamech. Slečna telefonistka občas vedla i tři (služební) hovory najednou a ještě obětavě odbíhala vypočítat koncipientnímu přidělení, který zrovna hledal nějaký důležitý spis. Mnoho času strávili úředníci také tím, že kolegům z jiných kanceláří vysvětlovali, kde najdou kancelář, kterou hledají.¹⁰⁾

Při této hektice a vytíženosti je přece jenom s podivem, s jakým odporem jako jeden muž reagovali na vládní nařízení z 20. září 1920, jímž se „dočasně“ prodloužila pracovní doba z dosavadních šesti nebo sedmi hodin na osm. Vládu k tomuto rozhodnutí vedlo pomalé tempo vyřizování běžné denní úřednické agendy. Úředníci nebyli s tímto krokem spokojeni a pustili se do psaní stížností. V nich sice uznávali, že za osm hodin práce s hodinovou pauzou na oběd se udělá více práce než za dřívějších sedm, zejména pracuje-li se s plným nasazením sil, ale je zde řada významných ALE! Za prvé, jak psali úředníci ve svých stížnostech, osmihodinová duševní práce je naprosto vysilující, podlamuje úředníkovu zdraví a má za následek jeho

⁸⁾ Blíže k organizační struktuře Ministerstva financí srv. **A. Doležalová**, *Rašín, Engliš a ti druzí*, Praha 2007, s. 188-9.

⁹⁾ Národní archiv Praha, f. MF, k. 157, č.j. 11885.

¹⁰⁾ Přesně o těchto úkolech úředníků hovoří archivní materiály. NA, f. MF, k. 12, č.j. 937.

časté nemoci. Za druhé – tím, že o polední pauze musí takový úředník doběhnout domů na oběd a zpět, zvětšuje se i únava fyzická. Za třetí – ženatým zaměstnancům je dlouhou pracovní dobou vzata možnost vedení vlastní domácnosti. Konečně ti vychytralí dodávali, že při delší pracovní době se více utratí za osvětlení a vytápění v zimních měsících, takže se delší pracovní doba státu nevyplatí. Prezidium ministerstva financí všechny stížnosti projednalo, zvážilo – a nepolevilo. Trvalo na delší pracovní době. Vyhovělo pouze v jednom bodě – navrhlo, aby pro obstarávání životních potřeb a nezbytnou péči o rodinu byli uvolňováni ženatí úředníci každý den na „dobu přiměřenou“. ¹¹⁾ Tento zvyk se udržel.

1.4. Jaký byl životní standard státního úředníka

Ač v dlouhodobém průměru připadal jeden úředník na 143 obyvatel, nejméně v rezortu ministerstva školství, zejména v Nejvyšším účetním a kontrolním úřadě, nedařilo se uplatňovat zásadu, „... že úřady jsou pro obyvatelstvo a nikoli obyvatelstvo pro úřady.“¹²⁾ Při průměrném ročním platu státního úředníka 20 000 Kč a řadě zákonných požitků k němu tak docházelo k citelnému rozevírání mzdových nůžek mezi dělníky a státními zaměstnanci.

Svou roli v zmíněném růstu mzdových rozdílů sehrál především „populární“ nástroj vládních nařízení o příplatcích státním zaměstnancům. Několik příkladů pro ilustraci. Už 28. prosince 1918 bylo vydáno nařízení vlády o příplatcích k drahotným přídávkům pro státní zřízence činné i ve výslužbě a pro jejich pozůstalé.¹³⁾ Prvním rozpočtem počínaje byly do rozpočtu zařazovány náklady opakované „jednorázové“ výpomoci učitelům nestátních („nestátních“ znamenalo zemských a obecních, nikoli „soukromých“) škol na odpočinku a jejich pozůstalým, opakovaly se také tzv. vyživovací přídavky všem státním zaměstnancům. Poskytnutí vánočního příspěvku státním zaměstnancům ve výši 70 % služného v roce 1930 znamenalo v podstatě lineární valorizaci všech platů, aniž by se dotklo řešení zásadních otázek platových řádů, které zůstaly otevřeným problémem. Často se kvůli těmto rozpočtovým položkám sahalo do nevyčerpaných úvěrů, nebo se uzavíraly půjčky u soukromých institucí, především Živnobanky. Rašín kritizoval zdražování státní správy a mluvil o tom, že se ujala „... pod názvem sociální mzda komunistická zásada, že každý má dostat tolik, kolik potřebuje...“¹⁴⁾

¹¹⁾ Tamtéž.

¹²⁾ Tento požadavek nastolil předseda vlády Malypetr v poslanecké sněmovně 3. 11. 1932. *Parlament v letech 1928–1938*. Praha 1938, s. 119.

¹³⁾ NA, f. MF, k. 140, inv.j. 2690.

¹⁴⁾ **A. Rašín**, *Finanční a hospodářská politika československá do konce roku 1921*. Praha 1922, s. 91.

Státní úředníci navíc těžili nemalé výhody také ze skutečnosti, že některé významné komodity neodebírali za tržní ceny, ale za ceny subvencované: státní zaměstnanci kupovali uhlí za 5 Kč/q, když jeho cena „na dole“ činila 9-11 Kč, s dopravou na místo určení až 26 Kč; železniční zaměstnanci používali režijní jízdenky, úředník – invalida pobíral invalidní rentu i plat. Všechny tyto výhody, ať už ve formě plošných příplatků či subvencovaných cen, směřovaly ve formě výdajů státního rozpočtu k početně nikoli nevýznamné sociální skupině: úhrnná suma státních zaměstnanců včetně dělnických povolání, učitelů a některých dalších státem dotovaných povolání činila v roce 1931 odhadem 450 000 osob.¹⁵⁾ Podle jiných odhadů z konce 30. let bylo rodin státních úředníků 267 024 a rodin státních zřizenců 330 473.¹⁶⁾ Podle sčítání lidu z roku 1930 bylo státních a veřejných zaměstnanců 620 000.¹⁷⁾ Což jsou čísla sice různorodá, ale přece jen dosvědčující, že na zaměstnaneckém poměru ke státu bylo závislé hodně přes 1 milión obyvatel.

1.5. *Jaký byl vzájemný vztah ministrů a jejich úředníků*

Vztah ministrů k úřednickému aparátu se lišil třeba už tím, jakým způsobem se seznamovali se svým úřadem a pak se s ním „loučili“. Situace na ministerstvu financí vypovídá, že s výjimkou dvou ministrů, Hanačíka a Nováka, kteří se představili i rozloučili krátkým oběžníkem, většina ministrů si nenechala ujít alespoň uvítání nastoupenými vysokými ministerskými úředníky. Někteří této příležitosti využili k pochválení práce svého předchůdce (ne tak Engliš). Někteří se také s úřadem oficiálně loučili – např. Rašín uvedl svého nástupce Horáčka a představil mu ministerské úředníky. Horáček přijímal úřad s těžkým srdcem – právě s ohledem na osobu Rašína a jeho dílo. Litoval, že je Rašín sám nemohl dokončit z ryze politických důvodů. Při loučení Horáček nebo třeba i Karel Engliš použili pouze oběžník – první odstupoval ze zdravotních důvodů, Engliš se loučil s úředníky dopisem v předvečer přijetí demise. Ministr Bečka se vítal s úředníky osobně a přihlásil se jednoznačně k Rašínovu odkazu „osiřelého úřadu“. Po třech letech bylo loučení opět ve jménu vzpomínky na Rašína; Bečka mluvil o tom, že cítí ducha pracovitosti, a úředníci mluvili tak, že je to „Rašínovo“ ministerstvo.

Podíváme-li se na jednotlivé ministry financí pohledem ministerského úředníka, bude naším jednoznačně nejoblíbenějším nadřízeným, alespoň v resortu financí, Alois Rašín. Přes relativní krátkost svého ministerského působení (ve srovnání s kolegy Englišem, Bečkou či Traplem) byl přece je-

¹⁵⁾ *Obzor národohospodářský* (dále: ONH), roč. XXXIX (1934), s. 679.

¹⁶⁾ **M. Weirich**, *Staré a nové Československo. Praha 1938–39*, s. 42-43.

¹⁷⁾ **V. Průcha**, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. Díl I., období 1918–1945, Brno 2004, s. 371.

nom prvním, kdo ministerstvo budoval z pozice ministra financí, a byl také tím, kdo projektoval a především prosazoval zásadní koncepční kroky nového úřadu. Při svém návratu do ministerského křesla Rašín nevynechal ani druhé uvítání v presidiu ministerstva před nastoupenými přednosty odborů a oddělení, přednosty pražských finančních úřadů i řadovými úředníky ministerstva. Nejvyšší úředník ministerstva, Bohumil Vlasák, jej vítal velkolepým „*Slovutný pane ministře!*“ a nabídl mu tým lidí, spojených duchem pracovitosti, který právě on, Rašín, před třemi lety vybudoval. Připomínkou Rašína vítal tentýž nejvyšší ministerský úředník ve funkci i Karla Engliše – „...*jsme takoví, jakými nás naučil náš první veliký ministr Rašín...Byli jsme vždycky obětavými pracovníky, pracovali jsme za každého ministra, bez ohledu na jeho politické přesvědčení nebo na jiné okolnosti, vždycky pevně přesvědčení, že ať pracujeme s tím neb oním ministrem, pracujeme vždycky pro blaho republiky...*“¹⁸⁾

Ať už byl ministr mezi svými úředníky oblíben či neoblíben, byl na jejich činnosti a určité míře loajality plně závislý. Úředníci totiž byli (a jsou) významnými hráči v procesu hospodářsko-politického rozhodování.

1.6. Jakou roli hráli úředníci v hospodářsko-politickém rozhodování

Ministr přijímá svá rozhodnutí na základě informací získaných od „svých“ úředníků. To v československé meziválečné praxi znamenalo, že nejvyšší státní úředníci zajišťovali podklady pro rozhodování svého ministra v otázce všech zákonů, které to které ministerstvo připravovalo. Počínaje jednoduchým provozním nařízením a konče zákonem nejvyšším – státním rozpočtem. Při praktické realizaci jakéhokoliv, třeba i na první pohled konfliktního vládního nařízení, zákona či běžného hospodářsko-politického rozhodnutí, nejenže většinou nedocházelo mezi ministry ke konfliktním situacím, nedocházelo mezi nimi ani k jednáním. Ministři dokonce mnohdy vůbec nevěděli, že se příslušný zákon na jejich ministerstvech připravuje. Měli tým (více či méně) schopných státních úředníků. A mnozí z nich skutečně byli vysoce profesionálními úředníky, s dlouholetou vídeňskou praxí.

Svou profesionalitu mohli ovšem prokazovat nejen při řízení svých úřadů či celých resortů, ale také při řízení státních podniků, zastupování státu v polostátních institucích či soukromých firmách, v jejich správních radách. Co se týče správního radovství, měli úředníci opravdu široké pole působnosti ve stále se rozšiřující oblasti státního podnikání. V jednom oddělení ministerstva financí lze ke konci roku 1924 napočítat 59 vyšších úředníků, většinou ministerských radů a tajemníků, pověřených dozorem v peněžních ústavech a dalších soukromých společnostech, 11 úředníků zapojených do práce nejrůznějších státních ústředí a vždy minimálně po dvou zasedali

¹⁸⁾ *Památník ministerstva financí za prvních 10 let republiky Československé. Presidium. Nedat., s. 60, 62-3.*

úředníci tohoto jednoho oddělení jednoho jediného ministerstva ve správních radách 11 polostátních podniků.¹⁹⁾

Vedlejší příjem státního úředníka z těchto činností mohl být až 20 000 Kč ročně a tato činnost byla dobře střeženým „veřejným tajemstvím.“ A to z toho důvodu, že platil zákon o inkompatibilitě (zákon č. 144/1924 Sb. z. a n.), podle kterého funkce poslance (či ministra) nebyla slučitelná s účastí ve správních radách podniků.²⁰⁾ I když mnohoobročníky najdeme mezi všemi parlamentními stranami (s výjimkou komunistické) a poslanci i ministři své funkce sčítali nejen ve správních radách soukromých podniků, bank a pojišťoven, uvnitř státních zákonodárných i výkonných institucí, ale i uvnitř institucí samosprávných,²¹⁾ tak přeci jen ve chvíli, kdy strana potřebovala nominovat do správní rady určité firmy svého zástupce a z důvodu inkompatibility či prostě nedostatku nemohla sáhnout mezi poslance a ministry, sáhla mezi úředníky. Úředníci tak představovali jakousi prodlouženou ruku parlamentní reprezentace politických stran – každý státní úředník byl členem některé z koaličních politických stran nebo členem odborové organizace, která byla na některou stranu napojena.

2. Jak se ze státního úředníka stává byrokrat

Úředník je potřebný v každém státě, který má být řízen. Ať je to stát autoritativní, demokratický nebo monarchistický. Ale zdá se, že v určité chvíli nutně projde takový úředník kafkovskou metamorfózou, která z něj učiní byrokrata. Tak jak přibývalo úkolů, zvyšoval se také subjektivní úředníkův pocit o vlastní důležitosti, státní regulace se stávala v jejich očích nezbytnější – ať už cestou rozšiřování státních podniků, vyvlastňováním lesů, nucenou syndikalizací, celní politikou – pro výkon všech těchto funkcí bylo třeba nových státních úředníků. Lze-li byrokracii označit za způsob organizace státní správy, musíme dodat, že správa demokratického státu musí stát na dvou základních pilířích: nadřazenosti práva a státním rozpočtu.²²⁾ První nastavuje pravidla výkonu státních funkcí, druhý umožňuje kontrolu jejich dodržování.

V době první republiky nebylo slovo byrokrat hanlivým označením úředníka, ale vyjadřovalo skutečnost, že státní úředník se řídí příslušnými zákony a postupuje instančně,²³⁾ nikoli pod politickým tlakem či na základě subjektivního rozkazu svého nadřízeného či snad dokonce podle svého uvá-

¹⁹⁾ Národní archiv Praha, f. MF, k. 183, č.j. 3640.

²⁰⁾ **A. Doležalová**, *Rašín, Engliš a ti druzí*. Praha 2007, s. 358.

²¹⁾ **A. Doležalová**, *Vše pro stranu? Hospodářský program agrární strany a její parlamentní reprezentace za obvod Uherské Hradiště v letech 1918–1938*. In: *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století*. Studie Slováckého muzea 11/2006. Uherské Hradiště 2006, s. 48.

²²⁾ **L. von Mises**, *Byrokracie*, Praha 2002, s. 73.

²³⁾ **K. Engliš**, *Podstata nynější krize státních financí*. In: ONH, roč. XXXVII (1932), s. 755.

žení. V tom je zřejmá kontinuita v náhledu na práci úředníka v předcházejících obdobích: pokud se panovník zříkal části svých pravomocí ve prospěch svého zmocněnce – úředníka, vybavoval ho celou řadou pravomocí, které ho ale zároveň omezovaly. Tento ambivalentní vliv zákonů a vládních nařízení na výkon úřednické funkce však posléze vedl nutně k tomu, že úředník ve skutečnosti už nesloužil c. a k. mocnáři, republice, blahu státu či národa. S tím, jak stát pronikal svými zásahy do dalších oblastí života, rozšiřoval se také počet těch zákonů a nařízení, které úředník při výkonu své funkce musel respektovat. Úředník už nebyl motivován vždy znovu vynakládat ze sebe to nejlepší, nebyl motivován hledat vždy znovu optimální řešení vzniklých problémů. Jeho hlavní činností se stávalo úzkostlivé dodržování předpisů a vládních nařízení, zájem státu zůstal na vedlejší koleji.

Návrhy zákonů a nařízení vytvářeli sami úředníci, mnozí dostatečně vynalézaví už od doby svého působení v rámci monarchie, takže není výjimkou nacházet mezi zákonnými normami protichůdná nařízení či nařízení, která se ani neprojednávala v Národním shromáždění.²⁴⁾ Vládní předlohy byly realizovány jednou v pomalém tempu, takže očekávaný účinek se nedostavil, jindy v nepromyšlené podobě a překotně, bez souvztažnosti k jiným ustanovením. Potom obsahovaly dlouhou řadu zmocnění,²⁵⁾ byly často měněny. S růstem vládní kontroly se nutně mnohé zákony a nařízení dostávaly do vzájemných „konfliktů“ a skloubit jejich protichůdné formulace a požadavky byl pro úředníky stále obtížnější úkol. Tím se mohla v plné míře projevat mezi úředníky tendence k vrchnostenskému jednání vůči občanům, kteří se stávali plně závislími na jejich rozhodnutích.²⁶⁾ Navíc, čím více měli úředníci (stejně jako ministři či poslanci) kontaktů v soukromém sektoru, tím více byli náchylní podléhat lobbyistickým tlakům a zákony obcházet.

Zatímco působení právních norem je do značné míry dvojznačné, rozpočet má jasně danou funkci: díky němu má vláda a především její voliči (!) možnost přesvědčit se, jestli státní úředník skutečně slouží. Státní rozpočet představuje formu demokratické kontroly úřednického aparátu. Jeho struktura a pohyb v jeho výdajových položkách však také dobře ukazuje, do kterých oblastí občanského života pronikala expandující vládní regulace.

V Čechách expanze probíhala po dvou liniích: první představoval nárůst oblastí, do kterých stát zasahuje, a druhou představoval nárůst výdajů státního rozpočtu. Pro analýzu „rozpočtového pilíře“ demokratické společ-

²⁴⁾ <http://www.psp.cz/eknih/1919ns/ps/61schuz/>, řeč poslance Dr. Horáčka.

²⁵⁾ Zákon o dani z obratu jich obsahoval 30.

²⁶⁾ „Vrchnostenský duch, který dnešní předpisy ovládá, je nevhodný a nepodporuje důvěru ve spravedlnost státu. Aplikace předpisů trpí mnohostí a různorodostí norem...“ ONH, roč. XLIV (1939), s. 141.

nosti je podstatné, že každý státní výdaj je spotřebou společenských zdrojů a každý úřad je financován výhradně státním rozpočtem; stát na úhradu jeho výdajů nutí obyvatelstvo k placení daní. Na výši daní si stěžují lidé vždy, stěžovali si i za první republiky. Jeden příklad za všechny: „*Není nám možno platiti ty strašlivé daně, jsou větší než za Rakouska ... kdyby alespoň bylo s nimi řádně hospodařeno, ale Vy přímo rozhazujete na zbytečné věci.*“²⁷⁾ Druhá část stížnosti je z našeho pohledu zásadní – jak stát se svěřenými prostředky zacházel, do kterých oblastí je posílal, kvůli kterým svým úkolům se zadlužoval? Odpověď není příliš lichotivá. Kvůli státním podnikům a osobním výdajům ve státní správě. Dnešní fiskální teorie nazývá tyto výdaje kvazimandatorní – tím chce vyjádřit, že stát je potřeboje pro zajištění svých mandatorních, především sociálních výdajů, ale jejich rozsah a výše není dána zákonem. Alois Rašín spatřoval důvody tohoto stavu v netrpělivosti a nedočkavosti obyvatelstva „... *jako by všechno mělo být za rok hotovo*“ a v rozmnožování úřednictva, „... *takže jsme nejednali podle zásady, málo úředníků a dobře placených, nýbrž mnoho úředníků a dobře placených.*“²⁸⁾ Složka osobních výdajů státních rozpočtů byla skutečně tíživým fiskálním problémem, ale byla ve státním sektoru řešena bez koncepce, vedena hlavně potřebou uklidnit bouřící se státní zaměstnance.

Rostoucí sektor státních podniků byl ekonomicky neefektivní, neplnil svou funkci a do státního rozpočtu prakticky nepřispíval.²⁹⁾ Státní podniky byly definovány jako oblast, ve které stát aktivně zasahuje do hospodářských procesů tím, že sám podniká. Podnikový zákon č. 404/1922 Sb. z. a n. stanovil komercializaci nejvýznamnějších státních podniků³⁰⁾ a jejich finanční osamostatnění. Rakouská praxe ani první československé rozpočty takovou formu státních podniků neznaly. Ovšem princip zainteresovanosti řídicích pracovníků byl v jednotlivých rozpočtových kapitolách omezen vysokým stupněm detailizace právě s cílem zabránit nižším článkům řízení ve svévolném zacházení se svěřenými prostředky. Nakonec to není vůbec možné – musíme mít stále na paměti, že státní podnik je věcným majetkem státu – státní podniky hospodaří se svěřeným státním majetkem, nemohou se proto ocitnout zcela bez kontroly zákonodárných sborů. Státní podniky byly řízeny

²⁷⁾ Národní archiv Praha, f. MF, k. 183, č.j. 13.729. Anonymní dopis ministru financí z 15. 9. 1924.

²⁸⁾ **A. Rašín**, *Můj finanční plán*, Praha 1920, s. 83.

²⁹⁾ K analýze státních podniků blíže **A. Doležalová**, *Rašín, Engliš a ti druzí*, Praha 2007, s. 307-324. Nejnověji **táž**, *Státní podniky v prvorepublikovém Československu*. In.: Historický časopis, Bratislava 2011, v tisku.

³⁰⁾ Státní podniky v Československu: Československé státní dráhy, Československá pošta, Československá tisková kancelář, Státní tiskárna, Vojenská továrna na letadla, Tabáková režie, Státní lesy a statky, Státní báňské a hutní závody, Státní lázně.

tzv. správními sbory předávajícími informace o jejich fungování státní správě; tyto instituce byly v podstatě formou odměny pro úředníky, kteří prokázali své schopnosti (nebo naopak se ukázali pro jiné úkoly naprosto neschopnými) a byli podpořeni politickou mocí. O tom svědčí fakt, že v těchto správních sborech nezasedali většinou odborníci příslušného oboru.³¹⁾ Ministeruský úředník nemůže nikdy proniknout do podnikových záležitostí tak hluboce, aby mohl činit racionální rozhodnutí. To spolu se státním charakterem vlastnictví vytváří nepřekročitelné meze veškerého státního hospodářství, které nikdy nemůže dosáhnout efektivnosti soukromého podnikání, jenž se zcela marně – ale podle znění zákonů – snaží napodobit. Ač zákon o komercializaci státních podniků byl vysvětlován jako krok k jejich racionalizaci, reálný přístup k nim se nezměnil. Nedošlo ani k finančnímu osamostatnění podniků, podniky nezískaly dostatečné záruky samostatnosti a zodpovědnosti za své řízení, stále však zvyšovaly platy a nejruznější příplatky svým zaměstnancům. Podnikům se dařilo hůře, ale platy jejich zaměstnanců se zvyšovaly.

Jinou cestou, jíž byrokratizující se státní správa zkoušela zefektivnit svou činnost, byla vedle komercializace státních podniků tzv. ekonomizace a racionalizace. Avizovaným cílem bylo obvykle dosažení úspor ve vlastní státní správě a ve státních podnicích. Stejně jako v případě podnikového zákona je i na počátku všech restriktivních snah nutno vidět Aloise Rašína. První úsporná parlamentní komise byla zřízena v roce 1921 zákonem č. 301/1921 Sb. z. a n. z přímého podnětu Karla Kramáře a podle Kramářova a Rašínova návrhu. Tvořilo ji šestnáct poslanců a osm senátorů. Na její úsporné návrhy ministerstva obvykle odpovídala, že pro úspory není v jejich resortu prostor, protože je nedostatek personálu.³²⁾ Zákonem č. 205/1932 Sb. z. a n. místo ní vznikla nová úsporná komise, která se podílela už na přípravě státních rozpočtů a iniciovala v nich řadu změn. K poslední úpravě jejího statutu došlo zákonem č. 327/1938 Sb. z. a n., který omezil počet jejich členů na devět a dále rozšířil spektrum jejich úkolů. Komise se stala permanentní a mohla jednat i bez pověření a souhlasu vlády.

Také zákon o úsporných opatřeních ve státní správě (tzv. restriktivní zákon č. 286/1924 Sb. z. a n.) počítal s úspornou komisí odborníků, která podle původního návrhu měla působit při přípravě a provádění všech reformních opatření, nakonec podle znění zákona pouze stanovovala „normální“ počet zaměstnanců ve veřejné správě na základě restrikcí a podle platného platového zákona; namísto okamžité reorganizace tak zákon ukládal jen morální povinnost ji provést.³³⁾ Od roku 1930 vyvíjel odbornou iniciativu Českoslo-

³¹⁾ ONH, roč. XXXVI (1931), s. 333.

³²⁾ Srv. Archív Národního muzea Praha, fond A. Rašín, k. 18., inv.č. 1012.

³³⁾ Srv. ONH, roč. XXXIX (1934), s. 676.

venský národní komitét pro vědeckou organizaci práce, který si dal za cíl sdružovat soukromé odborníky pro ekonomizační akce ve státní správě. Ve třicátých letech vznikla instituce tzv. úsporných komisařů, kteří měli dozírat na hospodaření jednotlivých rezortů, při sestavování finančních zákonů.

Signifikantní pro většinu výše popsaných kroků byla zaklínací formule „zřídit speciální orgán“. I když komise byly vždycky určeny k hledání úsporných opatření či ekonomizaci a racionalizaci státní správy, samy „úspěšně“ rozmnožovaly řady státních úředníků. A navíc, vznik nejrůznějších úsporných komisí měl vládou zcela neočekávaný, ale jinak celkem logický důsledek: „ekonomizační“ závěr přeložen do řeči byrokrata zněl tak, že oboru či oddělení „hospodárnému“ se položky ponechají, méně hospodárnému se škrtnou. Proto byrokraté už předem zahrnovali do „svých“ rozpočtů rezervy. Je totiž nezpochybnitelnou pravdou, že za více peněz lze dosíci více služeb. A stejně tak růst počtu úředníků slibuje splnění více úkolů. Úředníci podléhali klamu o mimořádné důležitosti svého úřadu a zvýšení výdajů zvyšovalo prestiž jejich úřadu v očích ostatních úředníků.

Například agenda ministerstva financí byla rozdělena do odborů, z nichž každý dohlížel na jiný druh činnosti. Uvnitř odborů existovala další oddělení, která měla rozděleny „své sféry vlivu.“ Jednotlivé úřady se tak stávaly konkurenty v boji o získání omezených finančních prostředků. Boj byl veden omezováním jednoho úřadu na úkor druhého, nebo růstem jejich rozpočtů. Při přípravě rozpočtu se tak setkávaly dva postupy: úředník maximalizující svůj užitek usiluje maximalizovat „svůj“ rozpočet, politik optimalizuje rozpočet, aby uspokojil „své“ voliče, a tím maximalizoval svůj užitek. Oba zvyšují rozpočet svého úřadu. Teze, že soukromí vlastníci v důsledku svých časových preferencí musí uvažovat „krátkodobě,“ zatímco státní úředníci mohou uvažovat dlouhodobě a alokovat zdroje k zajištění všeobecného blahobytu, je nesprávná; vládní úředník musí spěchat, protože jeho pozice není nutně definitivní, může se změnit například se změnou politické situace. Úředníci jsou „přechodní vlastníci“, musí svých možností využívat co nejrychleji. Vlastní jen používání svého zdroje, ne jeho kapitálovou hodnotu. Vláda ani její úředníci nemají žádné nástroje pro ekonomickou kalkulaci, pro efektivní alokaci zdrojů; navíc vláda dodává i služby, které nejsou poptávány.

Vláda může rozhodnout čistě podle rozmaru úředníka – jak věděl už Karel Havlíček Borovský. V polovině 19. století o byrokracii s plným porozuměním budoucím potížím státního řízení napsal, že je to „...nepřirozený způsob vlády, při které se úřady do všeho občanského života míchají, všechno občanům předepisují, žádnou svobodnou vůli a samosprávu jim nenechávají – ani vrabec nemůže spadnout se střechy, aby se o tom k ministerstvu zpráva nepodala. Jest to způsob vlády, při kterém z kabinetu ministra buď telegrafem nebo poštou se předepisují veškeré zemi cesty k pohybování. Byrokracie jest, když si může každý ministr, tedy jeden člověk podle okamžitého

nápadu svého vydati na cokoli několik milionů, neb až sta milionů, které musí země, tj. celý národ zaplatit.“³⁴⁾ Všechny tyto kroky lze v chování československých úředníků najít. S postupem času dokonce v hojně míře. Tím sám sebe úředník pozvolna proměňoval v byrokrata.

Tato proměna měla dvě roviny: růst počtu úředníků a růst jejich vlivu na hospodářsko-politické rozhodování. Ekonomické teorie byrokracie jsou postaveny nikoli na úvahách o modernizační roli úřednického aparátu státu, ale na úvahách o ekonomické efektivitě jeho práce. Pracují s předpokladem, že státní instituce sledují především maximalizaci svého rozpočtu.

Následná tabulka dokládá pohyb státních zaměstnanců ČSR, a sice vždy v roce před zákonnou restrikcí, po ní a v letech nových systemizací.

Počet státních zaměstnanců

	1924	1925	1927	1930	1931
Státní správa	111 000	103 000	106 300	115 400	111 600
Státní podniky	205 000	176 400	184 300	191 000	183 400
Celkem	316 000	279 400	290 600	306 400	295 000

Pramen: Obzor národohospodářský, roč. XXXIX (1934), s. 679.

Po restrikci se počet státních zaměstnanců opět pozvolna zvyšoval, vlády povolovaly přijímání nových pracovních sil i proti liteře zákona, a to jak v rámci prozatímní systemizace v roce 1927, tak znovu v roce 1930. Je zřejmé, že růst státních úředníků je víceméně neměnný, bez ohledu na to, zda práce ubývá či přibývá. Nadřizený rozmnožuje své podřízené, úředníci si vzájemně přidělávají práci a z jednotlivých úřadů se stávají konkurenti v boji o získání omezených státních finančních prostředků. Každá ekonomizační akce se minula účinkem. Obdobný osud měly také všechny snahy o řešení platových otázek u státních zaměstnanců.

Tato situace připomíná jeden z proslulých Parkinsonových zákonů, totiž zákon neustálé akumulace státních úředníků.³⁵⁾ Další z Parkinsono-

³⁴⁾ K. H. Borovský, *Politické spisy*. III.1., Praha 1902, s. 78.

³⁵⁾ Podle tohoto zákona počet státních zaměstnanců v jakémkoli úřadě stoupá podle vzorce:

$$x = 2km + l/n,$$

kde „k“ je počet úředníků, kteří chtějí být povýšeni, „m“ je počet pracovních hodin, věnovaných vnitřní korespondenci v úřadě, „l“ je rozdíl mezi stářím při přijetí a stářím při odchodu do důchodu, „n“ je počet správních jednotek podléhajících úřadu a vý-

vých zákonů, zákon narůstající pyramidy, říká, že práce narůstá tak, aby vyplnila veškerý čas, který je pro ni k dispozici. Mezi množstvím práce, kterou je třeba udělat, a počtem osob, který ji má udělat, nemusí být žádný vztah, nebo jen velmi volný. Přitom nedostatek činnosti se nemusí projevovat nečinností; složitost každého úkonu může narůstat přímo úměrně s oním časem, který je na práci vymezen.

Jednoduše řečeno, mluvíme o produktivitě práce a nemožnosti ekonomické kalkulace ve státním sektoru, který pracuje s prostředky, které nezískal na trhu zboží a služeb, ale donucením od svých členů. Také otázka dokonalého fungování správních institucí je samostatným problémem; zřejmě nelze najít žádný racionální způsob, jak něčeho takového dosáhnout.³⁶⁾ Pro prvorepublikové Československo platí i tato teze: vlády setrvaly v termínech jako racionalizace a koncentrace, tedy v pojmech typických pro řízení soukromého sektoru. I kdyby se ale některá racionalizační opatření zdařila, nevypovídá to nic o kvalitě úřednické práce. Kvalitu práce úředníka nelze měřit, hodnotí ji jeho nadřízený úředník. Vztahy mezi úředníky jsou osobní a podřízený úředník je závislý na osobním rozhodnutí svého nadřízeného. A jak jsme viděli v případě Bedřicha Vyšína, může to být rozhodnutí, které podřízený úředník nese nelibě a s pocitem nespravedlnosti.

Závěr: kdo za to může?

Vítězná cesta státního úředníka k byrokratovi byla demokratická, protože příslušné zákony, o nichž byla řeč výše, schvalovali demokraticky zvolení poslanci a prováděly je demokraticky zvolené vlády. Ale úředník ani byrokrat nejsou na své pozice zvoleni, jsou dosazeni jiným byrokratem. Rozhodují se podle vlastního uvážení a hranice mezi službou blahu lidu a svým vlastním zájmům se podezřele rozostřuje. Podstatu celého problému nutno hledat v okolnosti, že stát nikdy není ochoten stanovit mez své rozpínavosti. Restrikční zákon č. 286/1924 Sb. z. a n. o úsporných opatřeních ve veřejné správě se o to chtěl pokusit, ale nakonec pouze stanovil, aby úkoly státu klesly na míru, kterou nezbytně vyžaduje životní zájem státu a obyvatelstva; ten však nebyl nikde specifikován. A ani nemohl být. Vládní regulace s sebou totiž vždy přináší tlak na růst byrokratického aparátu. Nejde přitom o selhání

sledné „x“ je počet nových zaměstnanců, jichž bude každý rok zapotřebí. Když se Parkinson zabýval zkoumáním fenoménu byrokracie v britských podmínkách, objevil zajímavé skutečnosti: zjistil například, že počet zaměstnanců ministerstva kolonií rostl po druhé světové válce, kdy Británie ztratila svou koloniální říši, rychlejším tempem než před válkou – přitom bychom mohli očekávat když ne likvidaci samotného ministerstva, tak alespoň výraznou restrikci počtu jejích zaměstnanců. **C. N. Parkinson**, *Zákony profesora Parkinsona*, Praha 1967, s. 5.

³⁶⁾ **M. N. Rothbard**, *Ekonomie státních zásahů*, Praha 2001, s. 291.

úřednictva či byrokracie. Je to výsledek, který se nutně dostaví ve chvíli, kdy stát přebírá více a více úkolů, které dříve byly řešeny individuální cestou.³⁷⁾

Při úvahách o zpolitizovanosti ekonomických rozhodování za první republiky bývá ve zvyku analyzovat tlak politických stran – ten byl jistě velmi kontraproduktivní, svou roli sehrávala i zájmová uskupení zaměstnanců a zaměstnavatelů, a to svým působením skrze neformální struktury, jimiž byla meziválečná československá ekonomicko-politická scéna hustě protkána. Přehlíží se však, že všechny tyto skupiny své kroky v konečném důsledku ve většině případů realizovaly pouze díky státním úředníkům. Žádný člen vlády, a ostatně ani parlamentu, nebyl vyzbrojen pro vyjednávání téměř o žádném zákonu – včetně finančních – tak, jako příslušní úředníci. V jejich dlouhodobém působení v úřadech tkví zároveň moment kontinuity československé meziválečné (nejen) hospodářské politiky. Státní úředník byl tím odborníkem na práci, kterou vykonávalo „jeho“ ministerstvo, nikoli ministr.

Politikové a dokonce i mnozí daňoví poplatníci předpokládali za prvé, že roste-li počet státních úředníků, je to proto, že roste počet jejich úkolů, a za druhé neodůvodněně předpokládali, že na jejich práci i na ty nové úkoly je ve státní pokladně dostatek finančních prostředků. Kariérní úředník, který se „jenom“ řídí danými pravidly a podmínkami státní služby, se začíná proměňovat v byrokrata ve chvíli, kdy na přípravě těchto podmínek spolupracuje a může tak ovlivnit výši přerozdělovacích procesů.

Přitom byrokraté vytváří speciální sociální skupinu, vnitřně sice pestrá, ale spojenou sledováním stejného zájmu: ukrojit větší díl společného koláče a tím zvýšit prestiž vlastního úřadu. Jako speciální sociální skupina jsou také vnímáni zbytkem společnosti, osvojují si specifické dovednosti, které jsou odlišné od dovedností ziskového managementu soukromých organizací. Do soukromého sektoru se nevracejí a o návratu ani neuvažují, protože to pro ně není ekonomicky výhodné. Taková profesní změna by totiž reálně hrozila snížením společenského statusu a ztrátou sociálních jistot.

Adresa autora: Doc. PhDr. Ing. Antonie Doležalová, Ph.D.
katedra institucionální ekonomie NF VŠE
nám. W. Churchilla 4
130 67 PRAHA 3

Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK
Celetná 20
116 38 PRAHA 1

e-mail: antonie.dolezalova@vse.cz

³⁷⁾ L. von MISES, *Byrokracie*, s. 41.

The Story of a Bureaucrat in the inter-war Czechoslovakia

Résumé

This interdisciplinary study is based on historical and economic methods of research as well as on archive material and theories of bureaucracy and rent-seeking. It focuses on functional analysis of state bureaucracy in the context of the political and socio-economic system of inter-war Czechoslovakia.

The study formulates the main difficulty with the profession: the bureaucratisation of state administration during this period. The study demonstrates how bureaucracy leads to the formation of a specific social group connected by a social network and pursuing the same goal – to participate on redistribution of public resources and to increase the prestige of their department or agency. This interdisciplinary study is based on both: on one hand on historical and economic method of research and on other hand on archive material and theory of bureaucracy and theory of rent-seeking. The study is aimed on functional analyse of bureaucratic state in the frame of political and socio-economic system of Czechoslovakia in the interwar period.

Keywords:

bureaucracy – economic policy – Czechoslovakia 1918-1938

Martin Marek

STRATEGIE BAŤOVA KONCERNU V LETECH 1938–1939^{*)}

„A my musíme udržeti rozmach i během takové doby, protože po tý hrůzy, to co zbude, bude musít také žít. A nějaká organizace musí být pohotová a nerozbitá, jinak by to trvalo věky, nežli by se to znovu zrodilo u nás a od nás. A chleba bude třeba potom ještě víc.“¹⁾

Předkládaná studie přibližuje obchodní a investiční politiku Baťova koncernu v letech 1938 a 1939. Zejména se pokusí představit podobu a proměny přijaté obchodní strategie v koncernu. Dále se pokusí zhodnotit, nakolik byla strategie komplexní, a to především s ohledem na geografické rozmístění nových podnikatelských aktivit (tedy určení směrů expanze) a z hlediska její struktury. A konečně posoudí, jaké důsledky z ní plynuly pro každodenní chod koncernu. Analýze proto podrobíme vývoj baťovského exportu, skladování, surovinové politiky a aplikovaného výzkumu. Celkový výklad přitom budeme klást do kontextu s mezinárodní politickou situací a s formováním dvou antagonistických bloků.²⁾

^{*)} Studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR č. 409/09/0516 „Řízené přesuny zaměstnanců Baťova koncernu do zahraničí v letech 1938–1939 – strategie, rozsah, preferované destinace“.

¹⁾ Moravský zemský archiv v Brně, pracoviště Zlín, fond Baťa a. s. (dále jen MZA Zlín, H 1134), I/4, ev. j. 95, poř. č. 145 – z příkazu Jana A. Bati z května 1938.

²⁾ Úmyslně se zde vyhýbáme analýze mocenských polí při přesunu zaměstnanců, jakož i samotnému charakteru těchto přesunů, kterým jsme věnovali speciální studii, blíže **M. Marek – V. Strobach**, „Batismus, urychlená modernita a průkopnická práce“. *Personální politika Baťova koncernu a řízené přesuny zaměstnanců v letech 1938–1941*, *Moderní dějiny* 18, Praha 2010/1, s. 103-153. Rovněž zde musí zaznít, že některé zde publikované závěry zazněly již v popularizačním článku zabývajícím se proble-

Mezi jednotlivými sledovanými jevy se budeme snažit vypátrat vzájemné vazby a ty poté interpretovat na pozadí zmíněné politické situace. S hledáním souvislostí mezi jednotlivými jevy totiž spojujeme možnost zodpovězení otázky po komplexnosti baťovské obchodní politiky. Zejména nás zajímá, zda v jejím rámci došlo jen k navrstvení či sloučení více aspektů, nebo nevznikli-li zřetěžením sledovaných jevů celek, jenž získal nové vlastnosti a funkce, které by jeho dílčím složkám nepříslušely, pokud by zůstaly izolované.

Podobně jako sledované jevy ani námi zvolené časové vymezení nebylo vybráno nahodile. Předkládaný rozbor strategie se totiž primárně zaměřuje na rozkrytí vztahů a reakcí koncernového vedení na externí podmínky, přičemž léta 1938–1939 nabízejí svou mimořádnou pestrostí událostí a proměnlivostí mezinárodní situace vhodné „laboratorní pole“ pro její rekonstrukci. Asi sotva bychom našli v éře privátně-kapitalistického podnikání firmy Baťa tak dramatické období. Přesto by ale naše chronologické ohraničení bylo stěží odůvodnitelné pouhou „dramatičností“ změn (tedy externího faktoru), kdybychom nesplnili zásadní předpoklad u interního faktoru, a sice neměnnost podmínek v rozhodovacím procesu. Kdybychom totiž prodloužili námi monitorované období až do samotných začátků čtyřicátých let, pak bychom se jen stěží vyhnuli otázce, jakou konkrétní úlohu na stanovení a prosazování měnící se strategie a z ní vyplývajících podnikatelských aktivit sehráli dosazení/přizvaní němečtí zmocněnci do vedení koncernů ve Zlíně i do jednotlivých závodů v okupované Evropě. Námi vymezené období (1938–1939) můžeme proto z výše vyslovených důvodů pojímat za vnitřně homogenní.³⁾

Našemu bádání jsme podrobili různorodý archivní materiál jednotlivých koncernových společností, zejména té stěžejní – firmy Baťa. Přes vynaložené úsilí je nalezené množství přímých výpovědí k stanovené strategické koncepci tristní. Pravděpodobně byl tento typ materiálů společně s dalšími indiskrétními záznamy ředitelny hromadně skartován v noci z 14. na 15. března 1939.⁴⁾ Mnohé závěry proto budeme nuceni vyvozovat z pramenů, které se k stanovené koncepci vyjadřují jen nepřímou a jejich výpovědi dávají smysl pouze při kontextualizaci a interpretaci s dalšími prameny.

Absence relevantního materiálu nám dále znemožňuje exaktně určit finanční vydání spojená s přesuny aktivit do jiných regionů, jakož i konkrétní

matikou řízených přesunů – viz **M. Marek**, *Podnikatelské aktivity Baťova koncernu na konci třicátých let*, *Studia historica Brunensia* 2, Brno 2010/1, s. 49-63.

3) Překrytí, které bylo způsobené jmenováním německého zmocněnce Bernhubera na ředitelský post firmy Baťa v létě 1939 z iniciativy Úřadu Protektora, bylo jen krátkodobé. Navíc se lze domnívat, že tato osoba potřebovala určitý čas na seznámení se s podnikovou agendou, a rovněž můžeme předpokládat určité dobíhání starších projektů.

4) Za toto sdělení bych chtěl poděkovat zlínské historičce Mgr. Haně Kuslové, které se podařilo nalézt poválečnou výpověď baťovského archiváře o dané skartaci.

podíl nebaťovských investorů na nich. Obecně platilo, že se firma Baťa, po případě její majitel (Tomáš Baťa a po jeho smrti pak nevlastní bratr Jan Antonín), podíleli na zahraniční výstavbě jen minoritním kapitálovým podílem, zbytek hradil holding Leader A. G. sídlící ve švýcarském Sv. Mořici. Avšak podle konstatování B. Lehára i v něm držba většiny akcií náležela Baťovi, tudíž výstavba zahraničních továren byla pod přímou kontrolou baťovského vedení. Zbývající (minoritní) část kapitálu hradila zahraniční finanční skupina. Ta měla mít charakter tichého společníka, přičemž na každodenní chod, personální obsazování a praktické řízení zahraničních společností neuplatňovala svůj vliv.⁵⁾ Na financování jednotlivých koncernových společností na území ČSR, tedy stěžejního majetku celého koncernu, se finanční skupina nepodílela vůbec.

Tolik k vymezení tématu a podmínek pro jeho zdárné řešení. Než se však pokusíme rekonstruovat přijatou strategii, musíme se ještě vyrovnat s dosavadním bádáním o vlivu politických tlaků nacistického režimu na destabilizaci pozic zahraničního a tuzemského kapitálu v československé ekonomice.

V ekonomicky orientované historiografii se od padesátých let rozvíjely k této problematice dva základní koncepty. Samotný pojem kapitál pojímaly vesměs v užší podobě, a to jen jako její finanční složku. Nositelem prvního staršího směru se stal Václav Král, který se zasazoval o myšlenku, že německý tlak se měl stát již před mnichovskou konferencí signálem k odchodu zahraničního kapitálu a tuzemského „židovského“ kapitálu z československé ekonomiky.⁶⁾ Sice je měl v menší míře následovat i tzv. český „nežidovský“ kapitál, více se však orientoval na zaplnění uprazdňovaných pozic. Až po 15. březnu 1939 jeho nástup v českém vnitrozemí vystřídaly agresivní říšskoněmecké monopoly.⁷⁾

⁵⁾ Blíže k vzniku a chodu holdingu srov. **B. Lehár**, *Dějiny Baťova koncernu (1894–1945)*, Praha 1960, s. 140-141, 231-232. K holdingu se vyjádřil také **V. Garlík**, *Baťovy závody. Organizace a řízení do roku 1939*, Praha 1990, s. 17, 19.

⁶⁾ „Židovský“ kapitál (podobně jako „židovský“ původ) jsou zkratkou, kterou se dopouštíme zcela zřejmého zjednodušení. Tímto pojmem zde označujeme kapitál v držení osob (jakož i samotné osoby), které mohly být existenčně ohroženy v průběhu II. republiky a zvláště po 15. březnu během zavádění tzv. *norimberských zákonů*.

⁷⁾ Srov. **V. Král**, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945. I.*, Praha 1957, s. 58-78. K této verzi se přiklonil i Karel Sommer, který však tlak říšskoněmeckých monopolů na československou ekonomiku situoval už do pomnichovského období. Pohyb československého „nežidovského“ kapitálu však blíže nespécifikoval. **K. Sommer**, *Hospodářský vývoj v českých zemích 1938–1945*. In: *Dějiny hospodářství od počátku industrializace do současnosti*. Svazek III. Období první Československé republiky a německé okupace 1918–1945, Praha 1995, s. 194. Ke skupování „židovského“ majetku Živnostenskou bankou před 15. březnem 1939 se zase vyslovil **V. Lacina**, *Živnostenská banka koncem první československé re-*

Jeho myšlenka „hospodářského“ Mnichova, který by předcházel svému politickému protějšku, se však dostala do zásadního střetu se závěry Alice Teichové. Její sondy do několika předních průmyslových podniků se zahraničním kapitálovým podílem tezi o odlivu cizího kapitálu nepotvrdily. Sice akceptovala myšlenku odchodu kapitálu tuzemských „židovských“ investorů, nicméně popírala výraznější odliv investic zahraničního původu. Naopak dokazovala, že mnozí zahraniční investoři a finanční skupiny bránili své pozice ještě hluboko do roku 1939.⁸⁾ Ve svých studiích se nadto pozastavovala nad jednostranným pohledem na vývoz tzv. „československého kapitálu“. Argumentovala kapitálovou provázaností tuzemských kapitálových skupin se silnějšími zahraničními partnery, což v případě vývozu kapitálu prostřednictvím československých bank a průmyslových podniků problematizovalo určení odesílatele kapitálu.⁹⁾ Teichová se na rozdíl od Krále také vyhýbala bližší konkretizaci národnostního charakteru československých investorů. Činila tak patrně s ohledem na problematičnost, ba nezřídka přímo faktickou nemožnost podobné diferenciaci.

K destabilizačnímu efektu nacistického režimu na československou předválečnou ekonomiku můžeme tedy závěrem konstatovat, že existují dva základní navzájem si protichůdné koncepty. Jejich protagonistům se přitom až do dnešních dnů nepodařilo nalézt shodu při určení charakteru odlivu zahraničního kapitálu. Podobný nesoulad pak panuje také při rekonstrukci

publiky. In: Střední a Východní Evropa v krizi XX. století, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3–4. Studia historica 42, Praha 1998, s. 243.

⁸⁾ **A. Teichová**, *Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918–1938*, Praha 1994, s. 31, 68, 81, 247. (Někteří autoři otázku majetkových přesunů před Mnichovem vůbec netematizovali, srov. například **V. Průcha a kol.**, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. 1. díl, období 1918–1945, Brno 2004.) Prvotním úsilím Teichové však bylo analyzovat pozici zahraničního kapitálu v československé ekonomice, načež se rozvinula ostrá polemika mezi ní a Králem. Blíže **A. Teichová**, *Příspěvek k poznání zahraničních spojů finančního kapitálu v Československu*, Sborník Vysoké školy pedagogické, Filosofie-historie I, Praha 1957, s. 53–71, na kterou přispěl s ostře koncipovanou recenzí Václav Král (blíže ČsČH, 1958/6, s. 542–544). V reakci na to Teichová své názory dále prohloubila ve studii *K úloze zahraničního kapitálu v československém hospodářství před Mnichovem*. ČsČH 1959/1, s. 114–121.

⁹⁾ „... vedle vývozu vlastního československého kapitálu docházelo z Československa k vývozu kapitálu, který patřil konec konců jedné z mocných zahraničních kapitálových skupin operujících v Československu. Např. se to jasně ukazuje při posuzování zájmů Vítkovického horního a hutního těžířstva, kterému sice patřily podniky ve střední a jihovýchodní Evropě, ale samo bylo majetkem anglického kapitálu.“ **A. Teichová**, *Příspěvek*, s. 63 (zvýrazněno v originále). Některé zahraniční účasti československých bank a průmyslových podniků uvádí **R. Wagner**, *Panství kapitalistických monopolů v Československu*, Praha 1958, s. 118–121, 249–252. Blíže však nekonkretizoval datum vynaložené investice, ani rozsah kapitálu.

pohybu československého „nežidovského“ kapitálu do zahraničí, který se nemusil cítit v bytostním ohrožení zaváděním *norimberských zákonů*. Podrobíme proto zkoumání Bařův koncern, abychom mohli rekonstruovat jím realizovanou strategii na samém konci třicátých let a vyslovit se k jeho investiční politice. Na jeho příkladu se pak můžeme odvážit vyslovit některé teze k možnému pohybu československého „nežidovského“ kapitálu.

Vymezení bařovské strategie

V teorii firmy se zdůrazňuje, že klíčová rozhodnutí jsou formulována vrcholovým vedením pro podnik jako celek v rámci tzv. strategického řídicího procesu. Jedná se o dynamický proces tvorby a implementace rozvojových záměrů, které mají zásadní význam pro rozvoj firmy.¹⁰⁾ Při formulaci klíčových rozhodnutí se (re)definuje poslání podniku, stanovují se jeho cíle a základní strategický směr a také se rozpoznávají příležitosti podniku. Při této formulaci musí být zohledňovány existující podmínky a limity. Strategický řídicí proces pak umožňuje podniku účinně a účelně řídit disponibilní zdroje (materiály, lidi, stroje a zařízení atd.) pro dosažení zvolených cílů ve stanovené jednotce času. Důraz na zdroje je v odborné ekonomii natolik výrazný, že podnikání je dokonce označováno jako transformační systém zdrojů (Umwandlungssystem von Ressourcen).¹¹⁾ Podnikové cíle jsou přitom primární a od nich se odvozují sekundární cíle pro jednotlivé segmenty (výrobu a provoz, výzkum a vývoj, finance, marketing a odbyt, personální zdroje).

Pojmy marketing a strategie řadíme v ekonomii k nejvíce používaným pojmům posledního desetiletí. Stanovení marketingové strategie je v současné odborné obci prezentováno jako klíčový faktor pro úspěch v podnikatelských aktivitách. Desítky studií, které rozebírají podoby marketingových strategií, se přes odlišnost definic shodují, že jejich obsahem je komplexní aktivita založená na řízení jednotlivých činností, jejich koordinaci a součinnosti dílčích opatření do jednotného systému, který vede k dosažení marketingových cílů. Ty jsou odvozené od závazného hlavního strategického cíle podniku. Náplní marketingových cílů je odhadovat budoucí situaci na trhu a definovat nejvhodnější pozici podniku na něm. Zaměřují se tedy na všechny aktivity v rovině výrobek – trh. Zvolená strategie pak určuje podobně jako v případě tzv. strategického řídicího procesu optimální směr, který bude pod-

¹⁰⁾ D. Jakubíková, *Strategický marketing. Strategie a trendy*, Praha 2008, s. 18.

¹¹⁾ H. H. Hinterhuber, *Strategische Unternehmensführung. I. Strategisches Denken*, Berlin – New York 1989, s. 1-5.

nik ve zvoleném časovém úseku sledovat a který povede k nejučinnější alokaci zdrojů pro dosažení zvolených marketingových cílů.¹²⁾

Obrátme nyní svou pozornost k Baťovým závodům. Kvantitativním vyjádřením strategického řídicího procesu se v koncernu staly produkční a prodejní plány koncernu, tzv. *předpoklady*. Vedle krátkodobých plánů bylo pro baťovské podnikání charakteristické projektování tržně orientovaných dlouhodobých cílů (i několikaletých).¹³⁾ V archivech lze přitom doložit, že již v prosinci 1933 byl stanoven tříletý finanční plán koncernu a chronologicky totožně vytýčený předpoklad produkce všech baťovských obuvních továren ve světě.¹⁴⁾

Z aktivit formujícího se koncernu lze analyzovat podobu uplatňované strategie, jakož i její postupné proměny. Po roce 1923, kdy firma Baťa dosáhla pomyslného hospodářského dna, docházelo k postupnému, po většinu času kontinuálnímu rozvoji její výroby. To se odrazilo v navyšování počtu zaměstnanců, rozšiřování podnikatelských aktivit a v expanzi firmy na zahraniční trhy. Do počátků dvacátých let spadá také zahájení procesu budování zahraniční sítě podnikových prodejen, soustředěný zejména na jednotlivé evropské země a Spojené státy americké.

S průběhem hospodářské krize je spojena proměna baťovské obchodní strategie. Odvrat od dosavadní podoby je třeba interpretovat v kontextu počínající odbytové stagnace obuvi firmy Baťa (jako jednoznačně dominantní společnosti v koncernu), kdy ani zvýšený export do zámoří nekompenzoval pokrytí jejich ztrát vzniklých z odbytového kolapsu v Evropě. Vývoz do evropských zemí se v roce 1932 propadl na 6 116 100 párů obuvi oproti 9 457 500 v roce 1931. Celkový export baťovské obuvi z Československa se tak zredukoval ze 12 266 300 párů na 11 658 400 párů. V následujících třech letech pak dokonce nepřekročil ani hranici jedenácti milionů.¹⁵⁾

¹²⁾ **M. Bunešová**, *Strategické marketingové řízení firmy*. In: Tvůrčí odkaz Tomáše Bati a současné podnikání, Ostrava 2005, s. 12; **L. Sýkorová – I. Šimberová – E. Tomášková**, *Strategický marketing*, Brno 2004, s. 9-13.

¹³⁾ Na existenci kvantitativně vyjádřených dlouhodobých produkčních a obchodních předpokladů se shodli ekonomové, kteří na přelomu 80. a 90. let minulého století teoreticky zpracovávali Baťův systém řízení. Někteří z nich při zpracování tématu navíc využívali osobní poznatky ze svého působení v baťovském koncernu.

¹⁴⁾ Blíže k dotyčnému předpokladu vč. stanovení denní produkce ve všech továrnách srov. MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 68, poř. č. 25 – nedatovaný příkaz Čiperovi, Rojtovi a Muškovi č. 352. Na existenci dlouhodobého předpokladu pro léta 1933–1937 ostatně upozornil v memoárech již Inocenc Krutil, který tehdy zastával různé funkce v Exportním oddělení. **I. Krutil**, *Nevšední osudy Baťova exportéra*, Zlín 1995, s. 16.

¹⁵⁾ Blíže k exportním statistikám v MZA Zlín, H 1134, XXVI, ev. j. 1852, poř. č. 105; Bohumil Lehár uvádí ještě větší propad – podle tabulky sestavené z brožury *Pravda o správkárnách* (Zlín 1936) činil vývoz v roce 1932 11 712 000 párů, zatímco v roce 1931 představoval 13 567 000 párů. Srov. **B. Lehár**, *Dějiny*, s. 136.

Sice můžeme namítat, že propad exportu do jednotlivých evropských zemí, které se přílivu zahraniční obuvi v době nastupující hospodářské krize snažily čelit zaváděním a prohlubováním ochranných opatření, se nejeví ve světle předchozích protiopatření koncernu tak dramaticky. Vždyť Baťův koncern s předstihem reagoval na chystané regulace budováním zahraničních sesterských obuvních továren a rozsáhlé prodejní sítě. V průběhu roku 1932 tak již produkovaly a tamní trhy zásobovaly baťovské továrny v německém Ottmuthu, v polském Chelmeku, ve švýcarském Möhlinu, ve francouzském Hellocourtu a v jugoslávském Borovu.¹⁶⁾ Přičtením jejich produkce byl dokonce překonán rozsah baťovského exportu do evropských zemí z předchozích let. Ale na druhou stranu v průběhu let 1930–1931 se výrazně navýšila výrobní kapacita Baťova koncernu v Československu jednak vlastní rozsáhlou výstavbou ve zlínsko-otrokovické průmyslové oblasti, jednak i výhodnými nákupy krachujících konkurenčních obuvních a koželužských továren v Třebíči, Velkých Bošanech a v Prostějově. Pro využití těchto výrobních kapacit docházelo jak k dalšímu rozšiřování sítě baťovských prodejen a správkáren v Československu, jejichž počet v roce 1931 dosáhl neuvěřitelných 1 825 jednotek, tak i k orientaci na nová zahraniční odbytiště. Z důvodů uzavírání evropských trhů hledalo koncernové vedení příležitosti na netradičních trzích. Ještě na samém sklonku života naznačil možné směry odbytové expanze Tomáš Baťa, když na přelomu roku 1931–1932 podnikl velmi namáhavou leteckou cestu přes Severní Afriku, Blízký východ a Britskou Indii do Batávie, hlavního města tehdejší Holandské Indie. Nedlouho na to – ale již za nového „šéfa“ Jana A. Bati, který v červenci roku 1932 vystřídal na nejvyšším postu tragicky zahynulého Tomáše Baťu – došlo také k prvnímu rozsáhlému jednání se sovětskými partnery.

Pro dosažení růstu odbytu, resp. udržení jeho dosavadní úrovně, se vedení tedy uchýlilo k průniku na nové trhy se stávajícími produkty. Tento pokus měla zajistit mohutně rozšiřovaná zahraniční síť baťovských prodejen, která v roce 1932 dosáhla počtu 666.¹⁷⁾ V Asnoffově typologii růstu odbytu, která klade do příčinné souvislosti kombinaci produkt/trh, je takovýto

¹⁶⁾ Po této první vlně došlo k dočasnému pozastavení další výstavby. Z větších objektů tak lze zmínit již jen budování Konnagaru/Batanagaru v tehdejší Britské Indii, Bestu v Nizozemsku a East Tilbury ve Velké Británii. Hlavním důvodem, který figuroval za výstavbou indické továrny, přitom bylo snížení výrobních nákladů. Koncern se tak snažil čelit levné japonské konkurenci, nešlo tedy o snahu vyhnout se prohibitivním clům. Blíže k diverzifikaci výrobního programu a internacionalizaci výroby ve třicátých letech srov. **B. Lehár**, *The Economic Expansion of the Baťa Concern in Czechoslovakia and Abroad (1929–1938)*. In: *Historica V.*, Praha 1963, s. 147–188.

¹⁷⁾ **Týž**, *Dějiny*, s. 144. Blíže k formování baťovské produkční a obchodní sítě v tuzemsku i zahraničí srov. tamtéž, s. 137–148; **Týž**, *The Economic Expansion*, s. 151–158.

postup označen jako strategie rozšiřování trhu.¹⁸⁾ Pro usnadnění nové strategie začal koncern ve třicátých letech budovat dále síť „nákupen“, ve kterých zaměstnanci soustředili potřebné suroviny pro provoz baťovských závodů.¹⁹⁾ Formující se koncern tak postupně ovládl celý proces od nákupu surovin až k prodeji finálních výrobků. Stanovenou podmínkou přitom bylo, že vyřazení subdodavatelů muselo splňovat cenovou pragmatiku.

Ve druhé polovině třicátých let došlo k dílčímu odklonu od dosavadní podoby uplatňované strategie. Aktivity se koncentrovaly spíše směrem k rozšiřování obchodní sítě s nebaťovskými produkty. Autentických zkušeností ze zahraničního obchodu koncern totiž zužitkoval tak, že dosud nevýznamnou dceřinou společností „Kotva“ transformoval do podoby mohutné obchodní společnosti, která ve své zahraniční síti „vzorkoven“ nabízela výrobky a suroviny československého původu a importovala na československý trh zahraniční produkty, jakož i potřebné suroviny pro výrobu koncernu. Podporou její celosvětové expanze se koncernové vedení uchýlilo ke strategii diverzifikace, která v kombinačním vyjádření produkt/trh usiluje o růst obrátu zavedením prodeje nových produktů na nových trzích.²⁰⁾ Nicméně v praxi aplikovanou vazbu produktu s trhem si nelze představovat v nějaké jednoduché souvislosti, řekněme v přímé úměře. „Kotva“ své obchodní transakce o ročním obrátu několika set milionů korun řídila nejen s ohledem na okamžité finanční výnosy, ale v éře řízených ekonomik a etatismů jednotlivých států, kdy docházelo k regulacím světového obchodu clearingovými dohodami, kontingentními smlouvami, exportními prémiemi a barterovým typem obchodů, promýšlela nejvhodnější postupy, jak svou obchodní činností zabránit zamrznutí pohledávek koncernu na kontech zahraničních zemí a jak uspořít hodnotné valuty pro nákup nejcennějších surovin.

Avšak ani u výše zmíněné podoby se strategie koncernu nezastavila. Její nový obsah ovlivňovaly ekonomické možnosti a omezení spojené s blížícím se válečným konfliktem, který vedení reflektovalo několik let před jeho vypuknutím. Válečné napětí se odrazilo na doplnění výrobního programu o vojenskou výrobu (vojenská obuv, plynové masky) a stalo se i podnětem ke zřízení specializované společnosti (Fatra Napajedla). Vedení přitom počalo s přizpůsobováním výroby očekávaným komplikacím. Například již v červenci roku 1936 se Jan A. Baťa zamýšlel nad otázkou, jakým způso-

¹⁸⁾ H. Horáková, *Strategický marketing*, Praha 1997, s. 38-39; L. Sýkorová – I. Šimberová – E. Tomášková, *Strategický*, s. 18-19.

¹⁹⁾ Na konci třicátých let existovalo v zahraničí již 17 baťovských nákupů surové kůže a 9 nákupů kaučuku. Blíže J. Nádvorník a kol., *Baťův systém řízení do roku 1939*, Praha 1990, s. 50.

²⁰⁾ H. Horáková, *Strategický*, s. 39-40; L. Sýkorová – I. Šimberová – E. Tomášková, *Strategický*, s. 18-19.

bem zabezpečit chod několika oddělení pro případ mobilizace a vypuknutí válečného konfliktu. Řešení shledal v širším zaměstnávání žen.²¹⁾ Nebyl to však směr, kterým by se ve firmě Baťa nakonec vydali. V letech 1936 až 1939 vývoj naopak tendoval k poklesu feminizace z 36,9 % na 30,1 %.²²⁾

S blížícím se vyústěním československo-německého konfliktu se frekvence přijímaných bezpečnostních opatření v závodech zvyšovala, přičemž první kulminaci příkazů tohoto typu zaznamenáváme v průběhu květnové mobilizace. Každá z následujících diplomatických krizí na evropském kontinentu našla svou odezvu v dalších bezpečnostních opatřeních koncernu a příkazech na zabezpečení výživy obyvatel Zlína.

Se vzrůstajícím tlakem hitlerovského Německa v roce 1938 došlo k dalekosáhlým změnám ve zlínském plánování. Jejich příčinou se stala, jak se lze domnívat, bezpečnostní kritéria. Ve stejný den, kdy do Rakouska vstoupila nacistická vojska, se koncernové vedení rozhodlo vybudovat pod názvem „Abex“ záložní centrum celého koncernu v nizozemském Eindhovenu.²³⁾ A s ohledem na datum je pravděpodobné, že příkaz k urychlenému transferu části investičního zařízení a kvalifikovaných sil, které nařídil Jan Baťa jen několik dní po květnové mobilizaci roku 1938, se také primárně pojil s bezpečnostními ohledy.²⁴⁾

Tento Baťův příkaz sepsaný v Paříži je zásadním dokumentem pro určení strategie zastávané nedlouho před mnichovskými událostmi. Příkaz řešil změny v obchodní síti, projektování výroby, personální přesuny, zabez-

²¹⁾ Blíže MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 68, poř. č. 25 – příkaz Jana A. Bati z 29. 7. 1936.

²²⁾ **M. Tomašík**, *Personální management firmy Baťa, a.s. Zlín do roku 1939*, Zlín 2008, (rkp. disertační práce, UTB Zlín), s. 94. Zmiňované statistické údaje se však týkají pouze firmy Baťa. Vývoj v ostatních československých koncernových společnostech nám není znám, nicméně s ohledem na charakter jejich aktivit nepředpokládáme, že by se vůbec stupni feminizace ve firmě Baťa blížil.

²³⁾ Počátky formování záložního střediska sahají do roku 1936, kdy došlo k sestavení rozměry nepatrného účetního oddělení ve Vídni. Po okupaci Rakouska bylo likvidováno a jeho osazenstvo, doplněné o zlínské pracovníky, bylo přemístěno do Eindhovenu. Po přesunu byly postupně pravomoci rozloženy tak, že vedení západních organizací převzala nizozemská společnost „Abex“, administrativní kontrola balkánských a tzv. „levantských“ společností spadala do kompetence jugoslávského Borova, švédský Stockholm měl na starost řízení aktivit koncernu v pobaltských zemích a Zlínu připadla úloha střežit středoevropské továrny a prodejní síť. Moravský zemský archiv v Brně, pracoviště Zlín, fond Svit n. p. Zlín, I/2, ev. j. 280, poř. č. 243 – zpráva „Abex“ z 10. 4. 1946; **J. A. Baťa**, *Těžké časy*, Česká Lípa 2008, s. 27, 294; **I. Krutil**, *Nevšední*, s. 72-75, 82-93.

²⁴⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 95, poř. č. 145 – příkaz J. A. Bati z Paříže z 26. 5. 1938.

pečení exportu a zásobování strategickými surovinami.²⁵⁾ Podle vystaveného příkazu mělo do dvou let vzniknout 1000 nových baťovských prodejen v zahraničí. Vedle obchodní sítě se měla podstatně změnit i produkční kapacita koncernu. Stávající baťovské továrny ve francouzském Hellocourtu a švýcarském Möhlinu a německém Ottmuthu,²⁶⁾ tedy objekty v reálném dosahu německé branné moci, měly zůstat kapacitně nezměněny. Výrazné posílení bylo ale projektováno pro baťovské továrny v nizozemském Bestu a anglickém Tilbury. Projekt dále počítal s výstavbou čtyř menších továren umístěných na západní polokouli (v Kanadě, USA, Brazílii, Argentině), a dvě stejně rozsáhlé měly pak být uvedeny do provozu na polokouli východní – pro jistotu jedna z nich byla situována do Jižní Afriky (druhá měla být vybudována v Belgii). V nových továrnách měla být zahájena výroba do roku 1941.²⁷⁾

I když neznáme přesné důvody pro volbu právě těchto zemí, domníváme se, že nebyla nahodilá. Kapitál k posílení stávajících a výstavbě nových továren měl proudit tam, kde byly v době vydání příkazu splněny bezpečnostní předpoklady. Proto i ona plánována výstavba továrny v Belgii, které prozatím ze strany nacistického Německa nehrozilo nebezpečí. Současně to nebyl jediný ohled. Při výběru zemí byly pravděpodobně zohledněny absorpční schopnosti jejich trhu. Z toho důvodu se orientace soustředila na vyspělé západní (především koloniální) země s rozsáhlými trhy a z nich pak v první řadě na Britské dominium, které v samotném roce 1938 svými 6,4 mil. párů obuvi absorbovalo celé 2/5 baťovského exportu z Československa. Přitom v rámci odbytu náležely Velká Británie, Jihoafrická unie a Kanada (s New Foundlandem) k největším zlínským odběratelům. Podobně tomu bylo i v případech Belgie, Francie a USA.²⁸⁾ Z bezpečnostních důvodů tak byla přijata strategie, která měla koncernu umožnit zásobování zavedených zahraničních trhů pro případ, že vlivem válečné situace dojde k přerušení jejich spojení se Zlínem. Tolik naše domněnka. Charakteristické je však to, že i když

²⁵⁾ Problematika exportu a zásobování surovinami bude tematizována dále v textu. Podoba personálních přesunů, jak již bylo řečeno, byla interpretována ve studii **M. Marek – V. Strobach**, „*Batismus*“, s. 103-153.

²⁶⁾ Pod tlakem nacistického režimu došlo v roce 1935 k prodeji této baťovské společnosti. Archivní materiály však obsahují řadu indicií, které nasvědčují tomu, že nadále existovalo nepřímé kapitálové a personální propojení koncernu s novou společností a i po prodeji společnosti v roce 1935 docházelo k nejužší mezipodnikové spolupráci a společnému postupu na německém trhu. Ostatně to, že Jan Baťa se tři roky po prodeji ottmuthské společnosti zabývá ve svém příkaze jejím rozvojem, má samo o sobě dostatečnou vypovídací hodnotu.

²⁷⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 95, poř. č. 145 – příkaz J. A. Bati z Paříže z 26. 5. 1938.

²⁸⁾ Blíže srov. MZA Zlín, H 1134, XXVI, ev. j. 1852, poř. č. 105 – *Přehled vývozu obuvi v roce 1938. Dle zemí.*

nový kapitál měl směřovat do významných státních celků, projektováním výroby pro většinu ostatních trhů se příkaz nezabýval a nechával je nepokryté.

Zatímco pařížské příkazy Jana A. Bati z května roku 1938 (a vytvoření záložního centra v Eindhovenu) považujeme za počátek celého fenoménu tzv. řízeného přesunu kapitálu a osob, postup zde přijatý byl v průběhu následujících měsíců modifikován. Kromě rozšiřování obchodní sítě a plánovaného zvětšení kapacit vybudovaných továren se začala v původní podobě realizovat „jen“ výstavba továren v Kanadě a USA. Do dalších zemí uvedených v předchozím strategickém plánu pak sice také směřovala část baťovských podnikatelských aktivit, nicméně k budování obuvních továren zde nedošlo. Namísto nich byly minimálně do šesti dalších lokalit vyslány autonomní výrobně-prodejní baťovská uskupení, tzv. *jednotky*,²⁹⁾ které byly sestavené z předem zapracovaných zaměstnanců v jednom kolektivu. Jejich úkolem bylo na novém působišti alespoň částečně zásobovat tamní baťovskou obchodní sítí výrobky z vlastní dílny, aby nedošlo vlivem izolace Zlína k úplné ztrátě daného trhu. Po válce se pak měly stát i dobrou výchozí pozicí pro další expanzi koncernu.³⁰⁾

Od pařížského příkazu došlo v průběhu jednoho roku k zásadním politickým změnám (a to jak z tuzemského, tak celoevropského hlediska). Vzrůstající mezinárodní napětí se podepsalo na umístění záložního centra. Na jaře roku 1939 nebylo již Nizozemí považováno za dostatečně bezpečný region, aby ho mohlo hostit. Proto v březnu došlo k přesunu osazenstva „Abexu“ do anglického Oxfordu.

Mezinárodní situace zřejmě také zavedla příčinu pro vypracování nového strategického plánu. Za jeho rekonstrukcí se musíme z Paříže v květnu 1938 přesunout v čase a prostoru, abychom zastihli Jana A. Baťu o jedenáct měsíců později v East Tilbury na předměstí Londýna, kde v tamním baťovském závodu několik dní služebně pobýval. Z korespondence je zřejmé, že tam tehdy pobývali i další významní baťovští představitelé (jako finanční ředitel František Muška, osobní referent Otakar Šoun, tajemník Dr. Vladimír Krejčí a další), z nichž někteří spravovali z anglického Oxfordu teprve nedávno sem přesunutá záložní středisko koncernu („Abex“).

S výsledkem tilburských porad nás seznamuje stručná dvanáctibodová strategická koncepce, která se dochovala na třech stranách malého formátu (poznámkového bloku). Realizací každého bodu byla pověřena konkrétní kompetentní osoba. Základní kritéria pro realizaci přesunů měla poskytnout analýza exportovaných výrobků společností Baťa, Fatra a „Kotva“, a to do

²⁹⁾ Jejimi působišti se staly Singapore, Gwelo (tehdejší Jižní Rhodesii), Nairobi (tehdejší Britská Východní Afrika), Lima (Peru), Santiago (Chile) a Sao Paulo (Brazílie).

³⁰⁾ Blíže k projektování a vysílání jednotek srov. **M. Marek**, *Projektování transferu baťovských jednotek*, Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis 3, 2010/1, s. 163-178.

Británie a jejich kolonií, Francie a jejich kolonií, USA a Kanady. Tento rozbor měl být doplněn analýzou odbytu jednotlivých oblastí (tzv. skupin), která v rámci organizačního členění Exportního oddělení firmy Baťa a sesterské společnosti „Kotva“ spadaly do kompetence baťovských ředitelů Rónaie (oblast Střední Ameriky a Karibiku), Kácala (Jižní Amerika), Novosada (Severní Afrika a Blízký východ) a Rojta (Jihovýchodní a východní Asie).³¹⁾ Podle tohoto členění se pak měly vyhotovit seznamy jejich aktuálního obsazení zaměstnanci. Oběma body byl pověřen vedoucí úctárny Miroslav Prachař. Nikoli náhodou ho již dva dny po přijetí strategické koncepce nalezneme na cestě do Anglie, kde měl v centrále „Abex“ zadané úkoly rozpracovat.

Třetí bod koncepce jasně konkretizoval cíle koncernu pro případ války, kterou v rukopise explicitně zmiňuje. Na základě výsledků získaných analýzou dosavadního exportu mělo dojít k „rozdělení na výroby tak, aby většina činnosti mohla zůstat zachována i v případě války“. Vypracování tohoto bodu si ponechal Jan Baťa ve svých rukou. Zlínského ředitele Ing. Malotu pak pověřili vyprojektováním personálních přesunů, vyhotovením předpokladů (plánů) a termínů a sestavením finančních rozpočtů (body 4 a 6).

V dalších šesti bodech se řešila technická realizace přesunů. Problematika baťovských sběrů a hospodaření se surovinami byla vložena na bedra vedoucího Nákupního oddělení Vojtěcha Součka (bod 5). Podle bodů 7–9, na jejichž textové podobě se odrazila všudypřítomná válečná rétorika, mělo dojít k *mobilizaci* financí (František Muška), zařízení (František Kraus) a lidí (Otakar Šoun) pro jednotlivé skupiny a práce v cizině. Kraus pak byl ještě nadto pověřen vypracováním harmonogramu přesunů zařízení, strojů, zboží a lidí s určením konkrétních dodávek pro jednotlivé továrny (bod 11) a sestavením zlínského výrobního programu pro případ války (bod 12).

Podstatné na nové koncepci bylo také to, že přesuny měly být zapracovány do dlouholetých strategických cílů koncernu. I když byly plány podmíněné aktuální mezinárodní situací, přesto měly projektovat desetiletý vývoj každého podniku a koordinaci s výrobním programem celého koncernu (bod 10),³²⁾ neboť takovýto postup byl v souladu s již několikaletou projekční politikou.

Výše představený tilburský příkaz nám poskytuje více prostoru k rekonstrukci strategie nežli jeho pařížský předchůdce. Zásadní je v tomto směru třetí bod („rozdělení na výroby tak, aby většina činnosti mohla zůstat zachována i v případě války“). Pro určení příčin zvolené strategie s Asnoffovou typologií nevystačíme. Jelikož jednání bylo odůvodněno nebezpečím válečného konfliktu, bylo by její užití irelevantní. Obrat firmy měl být udržen

³¹⁾ Poslední jméno je nečitelné. Nelze tak určit, jaký další region měl být cílem přesunů.

³²⁾ MZA Zlín, H 1134, I/3, ev. j. 42, poř. č. 104 – příkazy z Tilbury z 25. 4. 1939.

přiblížením výroby lokálním trhům, čímž mělo být zabráněno jejich vzájemné izolaci. Výše popsaný první bod nově přijaté strategie pak zase výslovně uváděl, z jakých produkčních a odbytových hodnot měly být přesuny vypočítány.³³⁾ Z dnešního pohledu se jednalo o poměrně primitivní formu marketingové situační analýzy. Měřítkem byla zvolena pouze dosavadní výše odbytu, přičemž není důvod se domnívat, že by se přihlíželo k dalším relevantním kritériím, jakými jsou makroprostředí, analýza odbytu vybrané komodity na daných trzích, šetření konkurenčního prostředí, rozbor nákladů firmy apod., k jejichž stanovení existují desítky matematicko-statistických metod a přístupů.

Závěrem můžeme o strategickém plánu z Tilbury konstatovat, že se blížil svému pařížskému předchůdci tím, jak uvažoval o udržení odbytu v případě válečného konfliktu. Východisko hledal rovněž v přiblížení výroby jednotlivým trhům, čímž odvracel hrozbu jejich vzájemné izolace. Od pařížského příkazu se však lišil zejména svým komplexním přístupem k celosvětovému trhu. Nezabezpečoval již pouze svou budoucí pozici u dominantních odběratelů z řad států, ale zabýval se celými kontinentálními oblastmi. Nicméně ani on se kromě chodu Zlína příliš nezamýšlel nad situací ve střední a jihovýchodní Evropě. Musíme si proto v této souvislosti položit otázku, nedostala-li se snad tato oblast vlivem mezinárodní situace mimo zájmovou sféru Baťova koncernu. Abychom na ni našli odpověď, je třeba se obrátit na dostupné prameny, které nám ozřejmí, jaké směry expanze byly při baťovských podnikatelských aktivitách v letech 1938–1939 sledovány.

Směr a důvody expanze podnikatelských aktivit Baťova koncernu

Přestože cílem této studie není zhodnocení finančních nákladů, které byly vynaložené na zřizování zahraničních baťovských společností, alespoň letmo se je pokusíme přiblížit, abychom mohli hodnověrněji dokreslit konsekvence přijaté strategie. Zejména se pokusíme zodpovědět, zda (a v jaké míře) docházelo k přesunu baťovského kapitálu do zahraničí na konci první republiky a v následném období a jaké země byly při přesunech preferovány.

Zařizování zahraničních společností patřilo k mimořádně nákladným metodám výrobní a odbytové expanze. Stanovit dnes přesnou výši částky není reálné, a to hned z několika příčin. Opomineme-li skutečnost, že tento materiál byl vystaven úmyslné likvidaci, aby nepadl do nepovolaných rukou, pak identifikujeme dva stěžejní důvody. V polistopadové historicko-ekonomické literatuře zaměřené na Baťův systém řízení panuje všeobecně akceptovaný předpoklad, že za počáteční kapitál posloužily mimo jiné také dodávky baťovských komodit (především obuvi), přičemž za ně byly kalku-

³³⁾ Takovéto analýzy se v koncernu běžně realizovaly. Statistiky a analýzy lze nalézt in: MZA Zlín, H 1134, XXVI, ev. j. 1852, poř. č. 105.

lovány pouze náklady. Naproti tomu marže připadla nově vznikajícím společnostem. Tímto způsobem se měla obcházet opatření pro přesuny investic.³⁴⁾ Druhý limit sledujeme ve vzrůstu reexportu při zbožních převodech s blížící se válkou, který rovněž znemožňuje konkretizovat přesný finanční objem investic. Zejména po vypuknutí válečného konfliktu přesuny četných dodávek zprostředkovávaly zahraniční společnosti v neutrálních zemích.

Vyslovení transparentního závěru (aniž bychom se hodlali zabývat exaktním určením finančních položek) nám však umožňuje rozbor „*amortizačního plánu pro zahraniční pohledávky*“, který zaslal ředitel Hugo Vavrečka v dubnu 1939 Národní bance v Praze.³⁵⁾

³⁴⁾ Na skrytém financování zahraničních koncernových společností se shodli: **V. Garlík**, *Baťovy*, s. 44 a **B. Lehár**, *The Economic Expansion*, s. 176, 184. Závěry Václava Krále v tomto směru nelze brát vážně. Jeho vývody vykazují výraznou nekonzistentnost, přičemž bez obtíží lze nalézt v jeho konstatování zcela zásadní protimluvy. Koncernové zahraniční továrny byly podle Krále založené nikoli pro zisk plynoucí z akciové držby, nýbrž kvůli zajištění exportu zlínské luxusní obuvi. V zahraničních podnicích se měla podle jeho argumentů totiž vyrábět pouze levná obuv, jejichž export (ze Zlína na tamní trhy) nesnesl zatížení vysokými cly. Na druhou stranu si s tímto závěrem ještě ve stejném odstavci protiřečil konstatováním, že Baťa měl tímto způsobem maskovat nedovolený vývoz kapitálu do ciziny, jenž měl ve svých důsledcích znamenat pokles výroby obuvi v Československu (sic!). Hromadění podobných nonsensů uzavřel slovy: „*Vývoz kapitálu sice snižoval zaměstnanost v Československu, avšak zvyšoval Baťovy zisky.*“ Nepochopitelný je z jeho výroků zejména vztah mezi ziskem (který měl být závislý od výše exportu zlínské obuvi) a druhou tezí, že zahraniční expanze Baťova koncernu zapříčinila pokles československé výroby. Pokud by totiž závěr Králova prvního sdělení měl mít nějakou relevanci (a odhlédneme-li od samotného faktu, že Baťa byl již ve třicátých letech dominantní hráč v československého obuvnictví), pak by naopak zahraniční expanze zajišťovala podnikům ve Zlíně výrobu alespoň těch druhů obuvi, které snesly celní zatížení. Kompletováním zlínské „luxusní“ obuvi s tamní výrobou v baťovské distribuční síti by se tedy musely tuzemskému trhu práce nikoli ubrat, ale naopak nové pracovní příležitosti vytvořit. Blíže k jeho závěrům srovnej **V. Král**, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945. II.*, Praha 1958, s. 452-454.

³⁵⁾ Blíže srov. MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 118, poř. č. 334 – dopis Národní bance v Praze z 26. 4. 1939 a následující korespondenci. V. Král pracoval ve své studii pravděpodobně s podobným memorandem. Hodnota pohledávek, které měly zůstat u zahraničních společností jako úvěry, podle něho činila 375,8 mil. K. Blíže srov. **V. Král**, *Otázky, II.*, s. 455-456.

K 15. březnu 1939 činily pohledávky neuvěřitelných 384,4 mil. K.³⁶⁾ Podle plánu byly rozdělené do čtyř skupin podle očekávané doby splatnosti. Splátnost pohledávek ve výši 18,4 mil. K v první skupině, kam bylo zařazeno 75 zemí, potažmo odbytových okrsků, se měla řídit běžnými obchodními uzancemi (6 měsíců za konzumní zboží a 3 roky na stroje). Výjimka v prodloužení lhůt splatnosti nebyla žádána, což vedení firmy zdůvodňovalo tím, že předpokládá normální vývoj a hladké plnění starých a nových závazků při stabilním růstu exportu. Není asi překvapení, že do první skupiny zemí byly přiřazené prakticky jen země a regiony s nízkou kupní silou (vesměs země střední Ameriky a nebritské Afriky), které se navíc nebránily nějakými regulačními instrumenty dovozu baťovských komodit. Ve skupině těchto chudých regionů tedy neexistoval předpoklad pro to, aby zde byly budovány baťovské továrny či hromadně vysílány jednotky.³⁷⁾ Z celé skupiny činily pohledávky na stroje pouze 54 tisíc korun (Siam).

Odlíšné měřítko aplikovala firma Baťa na pohledávky 25 zemí (respektive baťovských odběratelů) za 85,5 mil. K, které byly zařazené do druhé skupiny. Zde žádala prodloužení starých platebních lhůt na pět let, „*abychom našim odběratelům poskytli možnosť upevniti své pozice na tamějších trzích a rozvinouti intenzivní činnost akvisiční*“, s cílem navýšit vývoz během 2–3 let o 50 %. V této skupině nalezneme Kanadu, několik zemí Jižní Ameriky, vyspělé kolonie v jihovýchodní Asii a mandátní území na Blízkém východě, dále překladiště v západní Evropě (Brusel, Bergen) a baťovské obchodní společnosti v Paříži, Londýně a New Yorku. Z baťovských továren byly do druhé skupiny zařazené jen dvě – jugoslávské Borovo a francouzský Vernon. Na jejich hlavu však padala ve druhé skupině téměř celá výše pohledávek za stroje ve výši 11,5 a 2 mil. K. Obě továrny zastávaly dále významnou pozici v pohledávkách za zboží, přičemž v této položce se jim dokázaly přiblížit jen překladiště a baťovské obchodní společnosti na území velmocí.

Pro třetí a čtvrtou skupinu pak firma žádala mimořádné platební lhůty deseti a dvanáctileté. Do těchto dvou skupin byla zařazena většina již existujících baťovských závodů a dvě regionální centra, odkud byl řízen v daném prostoru chod a expanze baťovských podnikatelských aktivit (jednotky, obchodní síť, výstavba malých dílen, kaučukové plantáže). Třetí a čtvrtá skupi-

³⁶⁾ Neuvěřitelná není pouze výše pohledávek, ale také výrazně vzestupná tendence, kterou vykazoval v druhé polovině třicátých let s nimi spojený úvěrový trend. Vykázané úvěry mateřské společnosti Baťa zahraničním sesterským firmám dosáhly v roce 1935 výše 75,6 mil. Kč, v následujícím roce se zvýšily na 83,4 mil. Kč, v roce 1937 dosáhly již hodnoty 118,3 mil. Kč a konečně v roce 1938 narostly do výše 175,8 mil. Kč. Blíže **B. Lehár**, *Dějiny*, s. 226-227, 236.

³⁷⁾ Z vyspělých zemí zde nalezneme pouze Austrálii, Nový Zéland, Dánsko, Island, Norsko (vyjma bergenský přístav) a baťovské odběratele OTA v Německu a Veca v Itálii.

na zahrnovala dohromady 12 destinací.³⁸⁾ Sem podle amortizačního plánu směřovala také většina baťovských pohledávek (celkem za 280,5 mil. K). Převládaly sice pohledávky za zbožím, ale stroje se svými 89 mil. K nebyly rozhodně zanedbatelnou položkou. V předloženém zdůvodnění o prodloužení platebních lhůt byly nejdříve nastíněny existující limity (cla, kontingenty, silná konkurence), pro jejichž překonání bylo nezbytné podpořit tamní baťovské podnikání velkorysou obchodní politikou a rozšířením tamní obchodní sítě. Rozdíl mezi třetí a čtvrtou skupinou byl jen ve zdůvodnění účelu. Zatímco velkorysý přístup ke třetí skupině měl udržet stávající dobytou pozici, čtvrté skupině se „*skýtají veliké naděje pro další budoucnost*“, pro britskou a holandskou Indii dokonce vyčíslené několika set miliony již za několik let.³⁹⁾

Celková výše a struktura pohledávek za stroje (103,1 mil. K) k 15. březnu 1939 nás nenechává na pochybách, že z příkazu koncernového vedení docházelo k urychlenému vývozu kapitálu ve formě investičních zařízení. Jejich adresáty byly prakticky výhradně stávající zahraniční sesterské továrny, čímž docházelo k jejich kapitálovému posílení v době příprav na válečný konflikt. Přitom s odkladem plateb se evidentně počítalo již za existence ČSR, což potvrzuje mimo jiné i následující konstatování: „*Poznamenáváme, že pro Tilbury (skupina III., pohledávka 76,2 mil. K) a pro Best (skupina IV., pohledávka 42,5 mil. K) bylo již zásadní povolení [Národní bankou – M. M.] k navrženému platebnímu plánu dáno.*“⁴⁰⁾ Přijmeme-li dále všeobecně akceptovaný předpoklad, že na kapitalizaci sesterských společností posloužily také dodávky baťovských komodit, které jimi byly prodávány na zahraničních trzích a marže jim zůstávala, pak je možné uvažovat o částkách pohybujících se v mnoha desítkách milionů korun. Relevantní podíl přitom směřoval do bezpečných západních přístavů, stávajících baťovských továren a zemí, kde byla projektována výstavba nových továren a vyslání jednotek.

Váha analyzovaného amortizačního plánu se zvýší ještě tím, že pravděpodobně nikoli náhodou došlo k jeho odeslání Národní bance jen jeden den po tilburských jednáních. Schválení dlouholetého splátkového kalendáře mělo být nástrojem k zadržování části finančního kapitálu v cizině, zvláště uvažíme-li, že strategické tilburské příkazy orientovaly přípravu na blížící se

³⁸⁾ Byly to (seřazeny dle výše celkových pohledávek v mil. K; číslice za lomítkem pak vyjadřuje pohledávky za stroje): Tilbury (76/29), Best (42/15), Hellocourt (30/10), Kalkata (28/18), New York (27/1), Chelmek (19/4), Singapur (15/1), Batávie (13/3), Möhlin (9/1), Chicago (7/0), společnost Romcar v Bukurešti (7/7), Alexandrie (5/2).

³⁹⁾ K žádosti je třeba ještě dodat, že v následující korespondenci učinila firma dva zásadní ústupky; pohledávky Bergenu za 19 mil. K přenesla do první skupiny a čtvrtou skupinu na přání říšského bankovního ředitele (Reichsbankdirektor) Dr. Müllera sjednotila se třetí skupinou.

⁴⁰⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 118, poř. č. 334 – dopis Národní bance v Praze z 26. 4. 1939.

válečný konflikt. Není dokonce nepravděpodobné, že koncernové vedení tak činilo s vědomím úplné restriktce zahraničních plateb.

Přitom patnáctým březnem, tedy dnem, ke kterému se vztahuje amortizační plán, rozhodně export investičních zařízení nedospěl ke svému závěru. Záznamy telefonních příkazů ze západních zemí, poznámky o vagonech se zařízením směřujícím do námořních přístavů a interní kalkulace naznačují, že trend exportu investičních zařízení měl po tomto datu tendenci spíše sílit. Export strojů a zařízení do zámoří pokračoval – sice výrazně regulován, nikoli však zastaven – i po 1. září 1939.

Zde předložené argumenty by nás však neměly svést k jednostranné „interpretaci“ investiční politiky Baťova koncernu, a sice k tezi o její orientaci na „bezpečné“ zámoří. Přestože nebyla otázka střední a jihovýchodní Evropy ve strategických plánech prakticky vůbec tematizována, investiční politika uplatňovaná tímto směrem naznačuje, že rozvoj byl přisouzen i této oblasti. Aktivity se koncentrovaly zejména na rozšiřování výrobních kapacit ve stávajících koncernových objektech na českém území a na Slovensku, budování nových továren ve středoevropském prostoru (jako ve Zruči nad Sázavou, Sezimově Ústí, ve slovenských Šimonovanech-Baťovanech, maďarském Martfű, polské Radomi), na kapitálové posilování stávajících obchodních společností (bratislavské a vídeňské Kotvy) a konečně na zformování společností nových (WEAG/BEAG v Berlíně). Rovněž jsme zaznamenali ojedinělé pokusy o rozšíření výrobní kapacity koncernu nákupem „židovského“ majetku.⁴¹⁾ Tyto realizované pokusy dokazují, že baťovské podnikatelské aktivity se jednotlivým regionům v Československu a v širším měřítku středoevropskému prostoru zdaleka nevyhýbaly. Hlavní investiční vlna sem přitom směřovala až po Mnichovu a především pak po březnových událostech roku 1939.

V rozvoji středoevropského podnikání se setkávalo více faktorů, jako bylo např. dobíhání dřívějších investičních projektů, krátkodobé oživení předválečné ekonomiky, potřeba urychlit výrobu zařízení pro zámořské baťovské společnosti, předimenzovaná kapacita Zlína, přípravy na válku a také relativně poklidné (rozuměj: nevojenské – samozřejmě až na Polsko) budování nacistické hegemonie ve středoevropském prostoru. Tyto v některých případech doplňující, jindy zase protichůdné faktory, se na konkrétní výstavbě a kapacitním posilování společností podílely různou měrou a intenzitou. Na kon-

⁴¹⁾ Šlo o brněnskou koželužnu „E. Bloch a synové“. Blíže fond Brněnské spodkové koželužny, ev. j. 1, i. č. 2.; **B. Lehár**, *Dějiny*, s. 248. Zmiňuje se o ní také – nepříliš pochvalně – **J. A. Baťa**, *Těžké*, s. 43. Dále bez bližšího udání názvu ještě uváděl nákup továrny na punčochy v Sudetách, která patřila rovněž židovskému podnikateli. Jako důvod nákupu uváděl firemní potřebu punčochárny, přizpůsobené exportním požadavkům, a dále pomoc v nouzi židovskému podnikateli, obávajícímu se nacistického režimu, a záchranu majetku pro českou národní věc. Tamtéž, s. 139.

krétních případech a situacích lze například argumentovat reakcemi koncernu na aktuální bezpečnostní situaci, jako se tomu stalo při plánování přesunu výroby protiplynových masek z Napajedel do Liptovského Sv. Mikuláše v srpnu 1938 nebo při evakuaci části chełmeckého výrobního zařízení a pracovních sil do nově zformovaného závodu v polské Radomi v květnu roku 1939.⁴²⁾

V jiném případě zase koncern spojil válečné přípravy Jugoslávie se svými podnikatelskými záměry. Spolupráci na zahájení výstavby jugoslávského státního závodu na plynové masky v Obiličevu v roce 1939 pak nezabránila ani zásadní proměna politické situace v českých zemích od roku 1937, kdy byla s jugoslávskou stranou jako součástí malodohodového bloku zahájena první konkrétní jednání. Zlínskému koncernu se nakonec podařilo získat souhlas se zavedením výroby u nacistického Nejvyššího hospodářského úřadu v Berlíně. Uzavřená mezistátní smlouva se dokonce stala součástí kompenzačních ujednání Jugoslávie s Německou říší.⁴³⁾

Investiční akce v Sezimově Ústí, Šimonovanech a Batizovicích pak zase souvisí s oživením předválečné ekonomiky a potřebou ulevit napjaté bytové situaci a nedostatku stavebních pozemků ve stísněném Dřevnickém údolí, které přesáhlo dobově řešitelnou kapacitu obyvatel i průmyslu. V pozdních jarních měsících se v těchto vytipovaných mimozlínských lokalitách počalo s mohutnou výstavbou a rozšiřováním továren, obytných a společenských budov. Zlínu přitom podle jednoho z tilburských plánů byla do budoucna svěřena klíčová úloha ve výzkumu a vzdělávání.⁴⁴⁾

⁴²⁾ Moravský zemský archiv v Brně, pracoviště Třebíč, fond Fatra a. s. Napajedla (dále jen MZA Třebíč, H 603), ev. j. 7, i. č. 58 – *Žádost o odklad cvičení ve zbrani na rok 1939 z 4. 7. 1938*; **S. Piątkowski**, *Żydowscy robotnicy przymusowi w radomskiej fabryce obuwia „Bata“ (1941–1943)*. In: *Kwartalnik historii Żydów – Jewish History Quarterly*, Warszawa 2008/3, s. 323-324.

⁴³⁾ Archivní prameny dokazují, že obchodní rekognoskace „terénu“, první jednání v Jugoslávii a s tím spojené přijaté personální konsekvence (srbochorvatská jazyková školení zaměstnanců Fatry) sahají do let 1937 a 1938. Blíže k celé problematice srov. MZA Třebíč, H 603, ev. j. 7, i. č. 58; MZA Třebíč, H 603, ev. j. 2, i. č. 19; MZA Třebíč, H 603, ev. j. 2, i. č. 7. Částečně se k výstavbě a technické spolupráci vyjadřují **J. Wicherek – K. Dokulilová**, *Fatra Napajedla 1935–1998. Stručné dějiny*. Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně (rukopisná studie v držení MZA Zlín), s. 24.

⁴⁴⁾ Jan A. Baťa odůvodňoval expanzi a přenášení výroby do různých částí ČSR tím, že „ve Zlíně pak bude třeba soustřediti hlavně výchovu, výzkumy a pokusnictví. K tomu využítovat hlavně stavby a byty“. MZA Zlín, H 1134, I/3, ev. j. 42, poř. č. 104 – Příkazy Jana A. Baťi z East Tilbury z 24. 4. 1939. Blíže k rozvoji strojírenství v Sezimově Ústí srov. **V. Štípek**, *Strojírenské aktivity firmy Baťa na Táborsku*. In: Jan Antonín Baťa – život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Baťi. Zlín 2007, s. 72-75. Stručně k výstavbě zmíněných měst srov. příspěvky ve sborníku *Budúcnosť miest s monofunkčným priemyslom: príklady Baťových miest. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie*, Bratislava 2006.

Celková opožděnost investiční vlny ve středoevropském prostoru pak byla pravděpodobně reakcí na – jak se zanedlouho ukázalo, naštěstí jen dočasné – vyjasnění geopolitické situace a vynucené změny státních hranic (a tím i celních území). V prvním případě reagovaly podnikatelské aktivity Baťova koncernu na zformování německého hospodářského prostoru, který tvořila rozrůstající se německá říše (s protektorátem) a blok jeho satelitů. Nová politická situace tak umožnila baťovskému koncernu podnikat i na dosud uzavřených trzích, což se odrazilo například ve zřízení obchodní společnosti WEAG v Německu a výstavbou továrny v maďarském Martfü. Ve druhém případě se zase změny hranic staly příčinou jak prvotního podnikání na území Maďarska (přičleněním Nových Zámků a jihoslovenské obchodní sítě k Maďarsku), tak i zřízení slovenské společnosti Kotva (dosud řízené a financované ze Zlína).

Ze směrů expanze – dovolíme-li si nyní alespoň stručně shrnout dosavadní rozbor strategických příkazů, amortizačního plánu a rozmístění kapitálových investic ve střední Evropě – je evidentní, že Baťův koncern dislokoval své podnikatelské aktivity do různých částí světa. Při jejich umístění se střetávaly a proplétaly různorodé faktory a v konkrétních případech vysvítají zřetelné reakce na aktuální mezinárodní situaci. V dlouhodobém horizontu pak koncern reagoval na formování dvou mezinárodních bloků rozčleněním, potažmo přiblížením výroby jednotlivým trhům. Své podnikatelské aktivity přitom ale nehodlal redukovat pouze do jednoho z táborů. Investiční politika se tak vyvíjela nejen v souladu s vývojem mezinárodní situace, ale současně jaksí jí a jejím nositelům navzdory.

Pokusíme-li se – alespoň na několika následujících řádcích – oprostít od nesporných morálních hodnot, musíme si klást otázku, jaká řešení se koncernu nabízela. Přitom musíme vzít do úvahy existující podmínky, na které se v debatách o umístění firmy Baťa na tzv. černou listinu spojenců zapomíná. Na jedné straně převládající část výrobní kapacity koncernu byla rozmístěna v dosahu nacistického Německa, přitom ale podstatná část odbytu se realizovala v opačném táboře. A nejen to, stěžejní výrobní program – výroba obuvi – byla závislá na pravidelných dodávkách kůže, gumy a bavlny, tedy výhradně nebo převážně surovin ze zámoří. A k tomu se ještě přidávala skutečnost, že zakládané zahraniční společnosti nebyly v době vypuknutí války zdaleka vybavené strojním zařízením a vyškoleným personálem.

Je tedy evidentní, že charakter zásobování a odbytu v baťovském podnikání byl výrazně internacionální. Podstatně se tak lišil například od tuzemského metalurgicko-hutního komplexu, jenž si v základních surovinách (koksovatelném uhlí, železná rudě) a směrem odbytu vystačil se středoevropským a skandinávským regionem. Obzvláště pak za mimořádných podmínek předválečné ekonomiky a válečné výroby, kdy byl jeho výrobní program preferován ve všech směrech. Naproti tomu pro udržení chodu výroby a od-

bytu Baťova koncernu – jak vyplývá z jeho přináležitosti ke globálnímu trhu – bylo výhodné, ba přímo nezbytné, udržovat stálé spojení mezi oběma bloky prostřednictvím společností sídlících v neutrální cizině.⁴⁵⁾

Náš pohled bychom však nechtěli redukovat pouze na tuto jednodimenzionální, řekněme racionální rovinu. I když se četným autorům dosud nepodařilo nalézt shodu (a to ani přibližnou) na interpretaci charakteru batismu, konsenzus našli alespoň v nazírání na něj jako na specifický ekonomicko-spoolečenský model.⁴⁶⁾ Batismus, jak jsme ho vymezili s Vítem Strobachem,⁴⁷⁾ byl svými kořeny pevně zasazený do technizovaného prostředí tovární výroby a konceptů vědeckého – racionálního způsobu řízení. Inspirovaný amerikanismem a technokratismem se formoval v době, kdy se díky technickým úspěchům po světě šířil „pocit ... pokroku jako říditelného rozvoje daných potenciálů, které měly na každý problém po ruce praktické řešení“.⁴⁸⁾ O myšlenkové figuře pokroku přitom Bedřich Loewenstein soudí, že „jistě není nezávislá na zkušenosti reálných úspěchů, ale za rovinou empirie si žádá postoj, který veškeré vědění i znalosti převyšuje“.⁴⁹⁾

⁴⁵⁾ V předchozích pasážích jsme se snažili rekonstruovat vliv externích faktorů na baťovský rozhodovací proces. Tímto popisem se však rozhodně nevzdáváme kritiky válečných podnikatelských aktivit koncernu na teritoriích nacistického Německa a jeho satelitů. Nelze přece opomíjet důsledky, které plynuly ze zastávané baťovské ekonomické racionality a prosazovaných pragmatických řešení. Vždyť cena za chod a další expanzi byla v průběhu druhé světové války splácená mezi jinými i pragmatickou naci-fikací baťovských statutárních orgánů či zneužíváním nuceně nasazených pracovních sil židovského původu v jednotlivých baťovských továrních komplexech okupovaného Polska. K zacházení s osobami zneužívanými na nucené (otrocké) práce v baťovských komplexech srov. **S. Piątkowski**, *Żydowscy robotnicy*, s. 322-333; **E. Iwaszko**, *Das Aussenkommando Chelmek*. In: Hefte von Auschwitz, Oświęcim 1970/12, s. 45-54; **A. Rudorff**, „Chelmek“. In: W. Benz and B. Distel (eds.), *Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5: Hinzert, Auschwitz, Neuengamme. München 2007, s. 209-211.

⁴⁶⁾ Blíže srov. **B. Kučera**, *Batismus – ideologie sociálfašismu*, Gottwaldov 1959; **E. Dvořáková**, *Batismus a Baťovci*, Gottwaldov 1960; **Koji Chikugo**, *Tomáš Baťa: The Czech Example of Welfare Capitalism*, State University of New York at Albany, 1991 (tištěná disertační práce); **A. Steinführer**, *Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920–1938*, Bohemia 43, München 2002/1, s. 33-73; **K. Kouba**, *Co to byl Baťovský Zlín? Město jako případ vysokého modernismu*. In: Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince, Brno 2007, s. 293-301; **S. Holubec**, *Silní milují život. Utopie, ideologie a biopolitika baťovského Zlína*, Kuděj 11, Plzeň 2009/2, s. 30-55.

⁴⁷⁾ Blíže k definici batismu srov. **M. Marek – V. Strobach**, „Batismus“, s. 104-105.

⁴⁸⁾ **B. Loewenstein**, *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*, Praha 2009, s. 395.

⁴⁹⁾ Tamtéž, s. 32.

I v éře hluboké hospodářské krize třicátých let proto mohl Tomáš Baťa své zaměstnance v dochované audiovizuální nahrávce vyzývat slovy: „*Nebojme se budoucnosti! Polovina lidí na světě chodí bosa a sotva pět procent obyvatelstva světa je dobře obuto. Tu vidíme nejlépe, jak málo jsme dosud vykonali a jak ohromná práce očekává všechny ševce tohoto světa.*“⁵⁰⁾

Batismus přitom v sobě identifikoval poslání, které mělo světu zprostředkovat jím propagované nejcennější hodnoty, zejména blahobyť. „*Úkol průmyslového a obchodního podnikání*“, jak roku 1930 konstatoval na adresu zlínského ekonomicko-produkčního systému Tomáš Baťa, „*je ukazovati a upravovati milionům a milionům lidí cestu k blahobyti*“.⁵¹⁾ Tento výrok snad dostatečně signalizuje (naivně) sebevědomou identifikaci batismu s dobrem a pokrokem. Nová mezinárodní situace na konci třicátých let se tak stala pro zlínské podnikatelské aktivity výzvou, která měla ověřit úspěšnost tohoto modelu.

Vývoj exportu, skladování a surovinové politiky

Oproti mírovým rokům došlo v důsledku očekávaného válečného konfliktu v aktivitách firmy k výrazným modifikacím exportu, skladování a surovinové politiky. Na první pohled chaotické jednání vedení koncernu spíše odpovídalo neustálému vyhodnocování měnící se mezinárodní situace a očekávaným důsledkům, které mohly pro koncern přinést. Některé změny byly projektovány jako dlouhodobé a odvíjely se od stanovené strategické koncepce.

Pro případ československo-německého válečného konfliktu bylo nutné vybudovat kanál, jenž by zabránil izolaci tuzemských koncernových společností od zahraničních baťovských továren (stávajících i nově projektovaných), které byly závislé na zlínském technickém vybavení. Již v pařížském příkazu z května 1938, kde byla vymezena strategická koncepce celého koncernu, domýšlel Jan Baťa důsledky takové izolace. Aby se jí koncern vyhnul, nařídil vybudovat v jugoslávském Borovu a v západoevropských přístavech záložní sklady, kam mělo být přednostně expedováno vybavení pro projektované továrny. U nizozemské a jugoslávské společnosti bylo plánováno vybudování rezervního skladu veškerých modelů obuvních kopyt a plechových šablon.⁵²⁾ V horečném tempu byla rovněž exportována kompletní strojní vybavení obuvnických dílen sesterským společnostem v zahraničí a přebytky obuvi a obuvnického materiálu do exportní sítě nebo jen na sklad.

⁵⁰⁾ *Originální proslov Tomáše Bati.* Citováno dle: <http://www.inzlin.cz/bata/> (cit. 2. 8. 2010). Tentýž proslov také audiovizuálně srov. *Nebojme se budoucnosti!* Citováno dle: <http://www.youtube.com/watch?v=jvUegwfGs5o&feature=related> (cit. 2. 8. 2010);

⁵¹⁾ **E. Erdély**, *Baťa: Švec, který dobyl svět*, Zlín 1990², s. 114.

⁵²⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 95, poř. č. 145 – příkaz J. A. Bati z Paříže z 26. 5. 1938.

V kritickém zářijovém období roku 1938 byly rozebírány inventáře a zásoby baťovských prodejen v Sudetách. I v pomnichovském a pobřežnovém období se pokračovalo v trendu maximálního vybavování zahraničních společností a doplňování konsignačních skladů zlínským zařízením. Situace se ztížila vypuknutím války, ale ani po 1. září nepřestávalo strojní vybavování nově budovaného závodu v americkém Belcampu a jeho prostřednictvím i kanadské továrny ve Frankfordu.⁵³⁾

S blížící se válkou se zásadně proměňoval výrobní program, radikálními změnami pak podlehl dosavadní pohled na poměr exportu k tuzemskému obchodu. Zatímco v mírových podmínkách první republiky umisťovaly československé koncernové společnosti téměř 2/3 vyprodukované obuvi na tuzemském trhu, nyní dostali odpovědní ředitelé za úkol hledat cesty k výraznému zesílení exportu.⁵⁴⁾ I v tomto případě se Jugoslávie měla stát řešením před ohrožením z předpokládané exportní izolace. Tamní ředitel Toma Maksimovič byl pověřen sestavením importních plánů pro komodity ze Zlína, jež měly tvořit minimálně polovinu vlastního exportu Borova.⁵⁵⁾ Pozdější praxe dále dokazuje, že jugoslávská a italská baťovská společnost byly po okupaci českých zemí i během první fáze války hojně užívané při reexportně-importních operacích.⁵⁶⁾ V českém prostředí se nejednalo o výjimku, využívání neutrálních zemí bylo poměrně běžné, dokonce je podporovala sama nacistická správa. Nicméně jejím přáním bylo zabezpečit přísun surovin potřebných pro válečnou výrobu a uchránit pohledávky v cizích zemích.⁵⁷⁾

⁵³⁾ Blíže viz korespondenci, statistiky a záznamy telefonních hovorů z podzimu 1939, MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 96, poř. č. 149.

⁵⁴⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 95, poř. č. 145 – příkaz J. A. Bati z konce května 1938. V roce 1937 vyvezla firma Baťa 18,3 mil. párů obuvi, na domácí trh umístila 29,5 mil. párů obuvi. **B. Lehár**, *Dějiny*, s. 227-228.

⁵⁵⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 68, poř. č. 25 – příkaz J. A. Bati z 23. 5. 1938. Továrna v Borovu u Vukovaru zaměstnávala v roce 1938 již 3 500 pracovníků a vyrobila přes 7 milionů párů obuvi. Baťovská produkce pokrývala přes 90 % veškeré jugoslávské spotřeby obuvi. **I. Žebec**, *Utjecaj Češkoga kapitala na razvoj Vukovara u razdoblju između dva svjetska rata*. In: Društvena istraživanja 17, Zagreb 2008/1–2, s. 110-112.

⁵⁶⁾ Napovídají tomu i interní příkazy ředitele Maloty z přelomu let 1939 a 1940, ve kterých se navzdory hrozícímu nebezpečí vyjadřuje velmi otevřeně například k organizačnímu rozdělení koncernu na celky spravované z různých míst a k trvajícimu obchodnímu spojení se západními společnostmi: „Poslat šéfovi rozdělení Kotev a vzorkoven na ty, které ovládáte ze Zlína a na ostatní.“; „Jak jste vyřídil pojištění zásilek expedovaných přes krycí firmy v Itálii“; „Je nutno uvažovat o exportu strojů do Ameriky. Snad by byla možná cesta tak, že bychom vyváželi dílce např. do Borova, kde by se dodělala frema a jiné hrubé věci, jakož i provedla montáž a odtud by vyšly jako jugoslávský vývoz.“ Blíže MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 74, poř. č. 55.

⁵⁷⁾ **V. Král**, *Otázky*, I., s. 143-147.

Zásadě „vše pro export“ byl v pomnichovské republice podřízený nejen výrobní a prodejní plán, ale stala se i námětem mnohatýdenní firemní soutěže pod názvem „*boj o vývoz*“, jejíž vyvrcholení mělo připadnout na tradiční baťovské prvomájové oslavy Práce.⁵⁸⁾ Završením oslav se mělo stát jako již tradičně dekorování vítězů odznakem *Vítězství práce* prezentované zaměstnancům jako vysoce prestižní pocta.⁵⁹⁾ Pouze okupace, která přinesla konkrétně ke zlínským májovým oslavám nejednoznačný, nerozhodný postoj nacistické správy, zabránila veřejné prezentaci výsledků soutěže.

Proexportní politiku nestačilo prosazovat pouze ve zlínské výrobě, ale koncern – do značné míry závislý na exportu svých produktů do zámoří a rozsáhlém importu devizových surovin – ji musel také hájit mezi relevantními tuzemskými hráči. Po Mnichovu byl totiž dosavadní kurz proexportní státní politiky, orientované na země s volným devizovým hospodářstvím, výrazně ohrožen. Při jednáních s čelními politiky a zástupci hospodářských zájmových skupin proto Jan A. Baťa důrazně čelil tendencím k uzavření celní unie pomnichovské ČSR s nacistickým Německem,⁶⁰⁾ ke které se klonili zástupci těžkého průmyslu, jež lákala možnost dodávek německému zbrojnímu průmyslu, a zástupci agrárního kapitálu, které zase přitahovala představa zásobování rozsáhlého německého trhu potravinami a technickými plodinami.

Navzdory odlišné státně-politické koncepci pomnichovské ČSR hledal koncern hospodářskou oporu také u Sovětského svazu. Sice tak navazoval na svou dlouholetou tradici obchodních a studijních kontaktů se Sověty, nicméně vypracovaný projekt *Obchod se SSSR* se svým charakterem již vymykal „standardnímu“ postupu privátního zájemce. Dokonce lze v tomto směru uvažovat o samozvané uzurpaci pravomocí, které jsou vymezeny státem. V předloženém projektu, o jehož obsahu jednali na podzim roku 1938 delegovaní zástupci firmy s představiteli sovětského zastupitelství v Praze, totiž nikým nepověřením nabízeli Sovětům uzavření mezistátní obchodní smlouvy (sic!). Projekt řešil nejen žádoucí rozsah exportu (1 mld. Kč), strukturu a technickou realizaci mezistátní obchodní výměny, ale dokonce i dopravní spojení, které doporučovalo výstavbu dálniční trasy a organizované provozování dunajsko-černomořské vodní dopravy.⁶¹⁾ Při následných jednáních se sovětským obchodním zastupitelstvím byla v duchu zmíněného projektu dojednána také struktura a rozsah plánovaných obchodních transakcí Baťova

⁵⁸⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 70, poř. č. 35 – výtah z konference z 7. 2. 1939.

⁵⁹⁾ Srov. například *Průkopníci*. Zlín, 24. 4. 1933; *Večer vítězů*. Zlín, 2. 5. 1933.

⁶⁰⁾ V. Král, *Otázky*, I., s. 117-118.

⁶¹⁾ MZA Zlín, H 1134, XXVI, ev. j. 1853, poř. č. 110 – zpráva *Obchod se SSSR* z 31. 10. 1938. Blíže srov. M. Marek, *Hospodářské kontakty Baťových závodů se Sověty v letech 1918–1938*. In: *Slovanské historické studie* 33, Praha – Brno 2008, s. 110-111.

koncernu se sovětskými obchodními společnostmi. Akceptováním nabídky ze strany Sovětů by zlínský koncern navíc v některých komoditách přejal roli výhradního zprostředkovatele na tuzemském trhu.⁶²⁾

V trendu prosazování proexportní politiky nehodlal Baťův koncern slevit ani po okupaci českých zemí. Byly vypracovány zvláštní obuvní kolekce pro země s volnou devizou a zvláště pro clearingové země. Tento systém byl vybudován proto, aby zhodnotil přidanou hodnotu při zpracování surovin, zejména těch devizových. Komodity z nich vyrobené měly směřovat výhradně zpět do devizových zemí. Do německé říše a obecně zemí s clearingovým režimem se měl export obuvi samovolně „regulovat“ množstvím získaných surovin (kůží) z nákupů v protektorátu a v clearingových zemích. Důraz kladený na export do devizových zemí však neměl jen zajistit příslušné finanční prostředky a předzásobit zámořskou distribuční síť pro případ vzájemné izolace, ale měl prověřit i kvalitu baťovských výrobních technologií, neboť jen jakostní výrobky měly v zámoří šanci prorazit bez ohledu na vývoj mezinárodní situace a zachovat tak koncernu alespoň dočasně plnou zaměstnanost.

V příkazech a záznamech z obvyklých sobotních konferencí je zřejmé, že to byl především Jan Baťa, který neustále burcoval ve prospěch exportu, přičemž vedoucím a ředitelům vyhrožoval provázaností jejich příjmů s výší vyrobeného a prodaného exportního zboží. Při telefonním rozhovoru z Paříže argumentoval následujícími slovy: „Řekl jsem Vám přece podrobně, proč musíme držet export. V naší situaci je to životní otázka podniku, který by jinak upadl do dnešní hospodářské tísně. Víte, my bychom se jednoho dne probudili úplně vyčerpaní a ochuzeni a[ž] když po urovnání evropských poměrů se změní export na svobodný obchod.“⁶³⁾ Obdobným způsobem argumentoval o několik měsíců později, když rozebíral možnosti produkce obuvi z alternativních surovin z USA. Za nejasných podmínek, kdy se Jan A. Baťa pravděpodobně obával redukce výroby či dokonce likvidace firmy ze strany nacistické správy, zcela zřetelně artikuloval propojení nejvyšší technologické úrovně s potřebou vyvolání dojmu u okupační správy, že existence koncernu je pro Německo nezbytností. Jen tak se měla udržet dosavadní výše zaměstnanosti: „Myslím dokonce, že jsme povinni v poměrech, ve kterých žijeme, býti o dvě myšlenky napřed, místo jenom o jednu. Znamená to naši neporazitelnost. A to je mnoho, když si s tím budeme vědět rady. A já zůstávám přesvědčen, že v celém středoevropském prostoru jsme právě jenom my [schopni – M. M.] toto provést, když by se toho ukázala nutnost a ukázati

⁶²⁾ MZA Zlín, H 1134, XXVI, ev. j. 1852, poř. č. 106 – „Список товаров О-ва «Котва» которые предполагает покупать в С.С.С.Р. в 1939 г.“.

⁶³⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 95, poř. č. 146 – záznam telefonního rozhovoru J. A. Bati z Paříže 6. května 1939 s vedoucími na sobotní konferenci.

*tak i pánům míru naši nepostradatelnosti, jakožto průmyslu produkujícího nejen obuv, ale i surovinu, a hlavně myšlenky, které nikdo jiný nemůže zase provést, nežli my. Takto se můžeme státi vzácnými a váženými i navzdory předsudkům, které nám dnes naše postavení značně ztěžují a jistou dobu ještě budou ztěžovat. Doufám, že mi dobře rozumíte. Jde mi především a stále o zajištění trvalé zaměstnanosti našich lidí. (...) My nejenom můžeme. My musíme. Musíme udržeti lidi a obsloužiti jiné.*⁶⁴⁾ Zmíněný odkaz na udržení zaměstnanosti nebyl přitom ojedinělý a nahodilý. Běžně postupoval diskurzem tiskových reprezentací (v baťovském tisku, v interních příkazech) určených různorodému publiku (široké veřejnosti, obyvatelům Zlína, zaměstnancům koncernu, ředitelským konferencím). A odráží se v něm paternalistický poměr závodů ke svým zaměstnancům.

Obdobně, jako tomu bylo v exportních záležitostech, také dosavadní politika skladování zásob pro zlínskou výrobu doznala na konci května roku 1938 značných proměn. Veškeré volné zlínské zásoby bavlny a gumy měly být přeneseny do baťovské továrny v Borovu. Po okupaci českých zemí, která proběhla bez přímého vojenského konfliktu a nepřinesla tak ztráty na surovinách, bylo možné alespoň částečně navrátit stav do původní podoby a kupované suroviny opět skladovat v bezprostřední blízkosti výroby. Poněvadž změny v umístění skladišť měly zamezit znehodnocení surovin v případě vypuknutí československo-německého válečného konfliktu, můžeme je tak charakterizovat jako taktické.

Nebyl to však jediný důsledek očekávaného válečného konfliktu na formu zásobování surovinami. Během let 1938–1939 byla podoba zásobovací politiky zásadně modifikována jak do kvantity surovin, tak i jejich kvality. Vedení koncernu čelilo zásadnímu problému, jakým způsobem zabezpečit chod tuzemských továren v případě dlouholeté izolace Zlína od surovinových center kůže, bavlny a kaučuku. Jedním z možných řešení se stalo výraznější předzásobování cennými surovinami, ke kterému se během roku 1939 vedení částečně přiklonilo. Došlo tak k prolomení dosavadní baťovské obchodní politiky postavené na rychlém obratu, kdy standardy skladů surovin (normativy zásob) byly stanovené ve výši 4–12 týdenní spotřeby.⁶⁵⁾ Výjimku v nově přijaté zásobovací politice tvořily suroviny, které by se v případě nedostatku daly využít při výrobě vojenské a pracovní obuvi. Na jejich nákup uvalil Jan A. Baťa v květnu roku 1939 přísný zákaz.⁶⁶⁾ Zde se můžeme uchý-

⁶⁴⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 96, poř. č. 151 – příkaz J. A. Bati z Chicaga z 5. 8. 1939.

⁶⁵⁾ J. Nádvorník a kol., *Baťův*, s. 55; V. Garlík, *Baťovy*, s. 38.

⁶⁶⁾ „Ujasnili jsme si, že musíme velmi podstatně zvýšit zásoby našich surovin, protože tak velké množství zboží, jaké my dokážeme vyrábět, může konsumovat jen veškeré obyvatelstvo, je nutné, aby to byly suroviny, které ani za nejtěžšího nedostatku suro-

lit jen k hypotéze, že si uvědomoval, že kdokoli by se stal v budoucnu zadavatelem tohoto výrobního programu, bude natolik mocný, aby zajistil koncernu pravidelný přísun potřebných surovin. Finanční prostředky proto měly být vynakládány na ty suroviny, které mohly být v případě izolace řádně zhodnocené pro civilní výrobu. Absencí surovin vhodných pro vojenské účely se koncern navíc vyhnul možnému nebezpečí jejich úředního zabavení.

Přestože před 1. září 1939 se termín „válka“ a jeho synonyma vyskytují v rozesílaných příkazech jen ojediněle a ani v záznamech telefonních hovorů je prakticky nenalezneme, četné texty vystihují prognózy situace, kdy se Zlín dostane, ať již válečným konfliktem či jiným způsobem, do naprosté izolace. Na konci července 1939 Jan A. Baťa, když analyzoval možnosti zásobování koncernu textilními surovinami, uvedl: „*Nedělám si žádných ilusí o tom, jak dalece a trvale budeme moci nový materiál trvale opatřovati. Situace se v tomto ohledu sotva bude podstatně zlepšovat. A my musíme pracovati všemi směry k tomu, aby za žádných okolností nedošlo ku zastavení, nebo omezení práce u nás. Nikoliv z naší viny.*“⁶⁷⁾

Očekávání válečného konfliktu rezonovalo na trzích vzestupem cen surovin, zejména strategických, jako byl kaučuk. Vedení si přitom uvědomovalo, že nemá dostatek finančních prostředků na nákup několikaletých zásob surovin pro civilní výrobu. Kromě toho hrozilo reálné nebezpečí, že v případě uvolnění všech dostupných finančních prostředků na jejich nákup by se tento postup negativně odrazil okamžitým vzrůstem jejich cen na světových trzích. Z příkazu vedení se proto počalo s dalekosáhlými nákupy levných odpadů (kožených odřezků, starých pneumatik), které měly sloužit jako alternativní surovinový zdroj. Umělá vlákna produkovaná v batizovském Svitlu na Slovensku pak zase měla výrazně redukovat dosavadní spotřebu bavlny a vlny. Protože se v německém hospodářském prostoru většina alternativních surovin obtížně získávala, vedení neváhalo na jejich pořízení vynakládat i cenné valuty a současně se pokoušelo zabezpečit dopravní cesty pro jejich dovoz do Zlína.⁶⁸⁾

Po okupaci zbytku českých zemí v březnu 1939 ještě vzrostl význam odpadového hospodářství, užívání alternativních surovin a aplikace ve světě vyvíjených postupů. S ohledem na předpokládaný vývoj shrnul Jan Baťa na konferenci vedoucích adekvátní opatření pro další chod koncernu: „*Možná,*

vin nebudou žádány pro výrobu pracovních vojenských bot.“ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 70, poř. č. 35 – příkaz J. A. Bati z 2. 5. 1939.

⁶⁷⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 96, poř. č. 151 – příkaz J. A. Bati z Great Neck z 22. 7. 1939.

⁶⁸⁾ Ze Zlína byla v červnu 1940 zaslána Janu Baťovi do USA žádost, aby dal „*zakoupit staré pneumatiky v jakémkoli množství, které by bylo lze dopravit přes Vladivostok*“. Podobný požadavek se týkal i starého papíru. Blíže MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 155, poř. č. 604 – zpráva *Týká se nákupního oddělení*.

že delší dobu nebude problém, jak prodat zboží. Bude toliko jedna starost: suroviny. V Německu a v oblasti německého životního prostoru je tento nedostatek všeobecný. Budeme-li tedy využívat našich výzkumnických schopností, půjde to.“⁶⁹⁾ Předzásobením tradičními surovinami tedy nebylo jedinou cestou, jakou se koncern snažil zabezpečit chod výroby. Další cesta byla hledána v technickém zpracování alternativních surovin a k tomu bylo zapotřebí personálně posílit baťovské Výzkumné ústavy.

Tradice aplikovaného výzkumu sahala ve firmě Baťa do poloviny dvacátých let, kdy bylo založeno výzkumné oddělení pro zhodnocení návrhů zaměstnanců. Oddělení se organicky rozrůstalo až do situace, kdy jeho expandující agenda musela být v první polovině třicátých let rozdělena na dva autonomní celky pracující ve vlastních budovách ve Zlíně a v Otrokovicích. První celek, vedený doc. Landou, řešil širší okruh otázek spojených s chemicko-gumárenskými technologiemi a druhý, v jehož čele stanul dr. Masner, pak realizoval výzkumy v oboru koželužském, textilním a papírenském.⁷⁰⁾ V souladu s přibývajícím úkoly byl rozšiřován rozsah aktivit daných ústavů a posilováno jejich personální složení. Ve třicátých letech lze pak identifikovat několik náborových kampaní. Při jedné z rozsáhlejších, jako tomu bylo v lednu roku 1939, byl nábor inzerován i tiskem, přičemž se svou vnější podobou příliš neodlišoval od předchozí větší kampaně z října roku 1936. V případech, kdy pro řešení aktuálního problému ve výrobním procesu postačovalo naopak menší množství specialistů, aktivovali baťovští specialisté své kontakty z předchozí vysokoškolské praxe, a tito odborníci pro ně mezi svými studenty a kolegy vytipovali příslušné experty.⁷¹⁾

Charakter personalistických příkazů z dubna a května roku 1939 napovídá, že další hromadné přijímání kvalifikovaných pracovních sil již plně zapadalo do nově přijaté strategie. Tak například doc. Landa se měl postarat o okamžité zahájení průmyslové výroby syntetického kaučuku, pročež měl přijmout 60 nových zaměstnanců. Masner měl pro oddělení výzkumu umělých kůží přijmout zase 30 pracovníků. A v dalším jeho podřízeném oddělení (zaměřeném na výzkum textilu) se počítalo s plným obsazením kapacit. Přijímání nových sil nebylo však spojeno pouze se zaváděním výroby z alternativních surovin, ale vycházelo se z celkových potřeb nové koncepce, jako

⁶⁹⁾ MZA Zlín, H 1134, I/3, ev. j. 12, poř. č. 4 – *Výtah ze sobotní konference dne 1. dubna 1939*; Dále MZA Zlín, H 1134, I/43, ev. j. 95, poř. č. 146 – *Telefonická hlášení pana chéfa z 29. dubna* [1939]; Orientaci na alternativní materiály a aplikovaný výzkum připouští i V. Král, *Otázky, II.*, s. 457.

⁷⁰⁾ *Výzkumné oddělení*. Sdělení, 20. 9. 1924; *Dva výzkumné ústavy v Baťových závodech*. Zlín, 10. 11. 1933.

⁷¹⁾ Blíže ke kampaním, inzerátům v novinách a úloze prof. V. Kubelky srov. MZA Zlín, H 1134, IV, ev. j. 1409, poř. č. 28.

bylo vybavování investičních projektů mobilními odlehčenými stroji konstruovanými z přísně standardizovaných dílců. S personálním posílením se tak počítalo i v konstrukci strojírenské (100–200 osob) a elektronické (50 osob).⁷²⁾

Hromadné přijímání kvalifikovaných pracovních sil – a to i ona nejznámější a pravděpodobně i kvantitativně nejrozsáhlejší náborová akce po uzavření vysokých škol z listopadu roku 1939⁷³⁾ – tak bylo plně v souladu s cíli stanovenými na baťovské konferenci v Tilbury. I když v některých individuálních případech lze argumentovat pomocí v nouzi zvláště exponovaným osobám bývalého režimu (Hodáč, Baas aj.), v našem hodnocení podnikové strategie se pak – ve shodě s přesuny nacismem ohrožených kvalifikovaných zaměstnanců „židovského“ původu do zámoří a s přesuny zaměstnanců německého jazyka z anglických a francouzských kolonií do Zlína a německého Ottmuthu⁷⁴⁾ – také problematika zaměstnávání vysoce kvalifikovaných „českých“ sil posunuje blíže k ekonomické racionalitě než k jinému, řekněme humanitárnímu zdůvodnění či motivaci.

Do realizace přijaté koncepce neváhalo zlínské vedení vložit nemalé finanční prostředky, personální síly a vlastní institucionální zázemí. Právě na rozšíření Výzkumných ústavů lze úspěšně demonstrovat, jak prostřednictvím zřetězení realizovaných programů získal celek v rámci nové strategie dříve nezamýšlené a netušené vlastnosti a funkce. Posílení ústavů se téměř okamžitě odrazilo na nových objevech a získaných zkušenostech, jako např. na úspěšném rozřešení přípravy chlorprenového kaučuku z acetylenu, inzulínu z organopreparátů, měďnatých a viskózních vláken z celulózy, polyamidových vláken (silonu) z kaprolaktamu apod. Tyto objevy a inovace zase dále generovaly nové výrobní programy a postupnou transformaci výrobního procesu, jakož i sekundární posílení či zřízení zcela nových oddělení v rámci Výzkumných ústavů (například biochemického a polyamidového).⁷⁵⁾

⁷²⁾ MZA Zlín, H 1134, I/4, ev. j. 95, poř. č. 146 – *Příkazy pana chefa dle telefonického hlášení z Bestu*, Zlín 21. 4. 1939 a *Telefonické hlášení p. chefa z 29. dubna* [1939].

⁷³⁾ Otto Wichterle přisuzuje podnět k jejímu zahájení Janu Baťovi, který ji měl iniciovat ze svého nového (dočasného) působiště ve Spojených státech. Příkaz se nám však prozatím bohužel nepodařilo dohledat. Blíže **O. Wichterle**, *Vzpomínky*, Praha 2005, s. 35.

⁷⁴⁾ K tomu nejnověji **M. Marek**, *Z baťovského Zlína do světa. Směry transferu a kvalifikační kritéria přesouvaných baťovských zaměstnanců v letech 1938-1941*, *Moderní dějiny* 19, 2011/1 (v tisku).

⁷⁵⁾ Blíže tamtéž, s. 35-42; **Týž**, *Chemie ve Zlíně*, *Chemické listy* 91, Praha 1997/12, s. 1054-1055; **O. Hanč**, *Chemický výzkum ve Zlíně v době 2. světové války*, *Chemické listy* 84, Praha 1990/6, s. 644-647.

Závěr

Vedení Baťova koncernu ve druhé polovině třicátých let pečlivě sledovalo a vyhodnocovalo mezinárodní vývoj. V roce 1938 sestavilo zcela novou strategickou koncepci. Od původní podoby, která vycházela z ekonomických dispozic, se nová verze lišila důrazem, který byl kladený na zabezpečení chodu koncernu pro případ války. V letech 1938 a 1939 byly postupně konstruované dva strategické plány (pařížský a tilburský), které při projektování vycházely z předpokladu vypuknutí válečného konfliktu. Výsledkem strategických úvah bylo přiblížení výroby hlavním západoevropským a zejména zámořským odbytištím a tím odvrácení nebezpečí ztráty těchto trhů v případě jejich izolace od mateřské základny ve Zlíně.

Přestože strategické plány nekonkretizovaly podnikatelské aktivity ve středoevropském prostoru, neznamená to, že by vlivem mezinárodní situace koncernové vedení na tento region zapomnělo. Jak ukázal náš rozbor, nezanedbatelná část aktivit plynula i do této oblasti. Přitom se na jejich charakteru promítala řada různorodých, nezřídka protichůdných jevů, jako bylo dobíhání dřívějších investičních projektů, krátkodobé oživení předválečné ekonomiky, potřeba urychlit výrobu zařízení pro zámořské baťovské společnosti, přípravy na válku a také budování nacistického velkoprostorového hospodářství, které zpřístupnilo baťovskému podnikání dosud uzavřené trhy. Hlavní investiční vlna přitom přišla do středoevropského regionu s kratším zpožděním, směřovala sem až po mnichovské dohodě a především pak po březnových událostech roku 1939.

Přijetí pařížského a tilburského strategického plánu vycházelo z reálných podmínek, kdy na jedné straně převládající část výrobní kapacity koncernu byla rozmístěna v dosahu nacistického Německa, přitom ale podstatná část odbytu se realizovala v opačném táboře. A k tomu se připojilo ještě to, že zakládané zahraniční společnosti nebyly v době vypuknutí války ani zdaleka dostatečně vybavené strojním zařízením a kvalifikovaným personálem. V letech 1938 a 1939 proto nařídilo vedení maximální export produktů a technického zařízení z tuzemska, jimiž zásobovalo své dceřiné společnosti. Tomuto úsilí podřídilo dokonce i podnikové soutěžení a navenek je hájilo při prosazování proexportní politiky státu před dalšími relevantními hráči z řad politických a hospodářských zájmových skupin. Po okupaci českých zemí se v rámci možností přidržovalo proexportní politiky rozdělením výroby na devizové a clearingové země. Prostřednictvím svých společností v neutrální cizině – Jugoslávii a Itálii – se pak koncernu i nadále dařilo udržovat export cenného technického zařízení pro zámořské společnosti.

Na každodenním chodu se však projevovala také další zásadní charakteristika baťovského podnikání, a to internacionální rozměr zásobování zlínských závodů surovinami. Stěžejní výrobní program – výroba obuvi –

totiž byla závislá na pravidelných dodávkách kůže, gumy a bavlny. Jednalo se přitom převážně nebo výhradně o suroviny ze zámoří. Zastávaná strategická koncepce příprav na válku měla proto odezvu také na zásobovací politice. Do vyjasnění československo-německého konfliktu přemístilo vedení veškeré surovinové přebytky do neutrální ciziny, aby v případě vypuknutí válečného konfliktu na nich nebyly napáchány škody. Podstatný však byl průlom do dosavadní obchodní politiky postavené na rychlém obratu, který jsme zaznamenali na jaře roku 1939. Standardy skladů surovin (normativy zásob) byly oproti původním mírovým předpokladům výrazně prodloužené. Přesto předzásobením standardními surovinami nebylo jediným směrem, kterým se zásobovací politika vydala. S ohledem na finanční náročnost tohoto procesu nařídilo vedení nakoupit a dále zpracovávat alternativní suroviny. Pro splnění tohoto úkolu byly výrazně personálně a finančně dotovány Výzkumné ústavy. Provázáním realizovaných programů v rámci nové strategie pak získaly dosavadní podnikatelské aktivity nové nezamýšlené vlastnosti a funkce, které se odrazily v organizační struktuře koncernu, v implementaci získaných poznatků do výroby a v dalším generování výrobních programů.

Strategické plány a jejich realizace jsou dále argumentem toho, že již na konci existence samostatného Československa koncern urychleně diverzifikoval svou investiční politiku a činil tak v reakci na tlak nacistického Německa a na formující se blok dvou mocenských táborů. Své podnikatelské aktivity přitom ale nehodlal redukovat pouze do jednoho z příslušných bloků. Investiční politika se tak vyvíjela nejen v souladu s vývojem mezinárodní situace, ale současně jaksí jí a jejím protagonistům navzdory. A i když není možné s ohledem na limity pramenů precizovat výši kapitálu investovaného koncernem v zahraničí, lze obecně konstatovat, že se jednalo o sumy výrazně přesahující desítky milionů korun. Výše předložené závěry tak na příkladu jednoho z dominantních tuzemských podnikatelských subjektů upřesňují naše dosavadní poznání o charakteru a příčinách odlivu československého „nežidovského“ kapitálu do zahraničí v inkriminovaném období.

Adresa autora: Mgr. Martin Marek
Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
Arna Nováka 1
602 00 BRNO
e-mail: 22916@mail.muni.cz

Strategy of the Baťa concern in 1938–1939

Résumé

The main contribution of the study should be a better understanding of the world concerns behaviour during extraordinary political and economic crisis. No doubt this is also the beginning of the Second World War. As the key topic of the study was therefore chosen readjustment of accepted concern strategy in the time closely antecedent to the world conflict. What was assessed was its complexity especially with respect to geographical allocation of new business activities and in terms of its structure. The performed analysis of Baťa capital transfer proved that the strategy, with respect to the direction of the expansion, developed from safety-economic factors to only economic factors. The capital investment (in the form of new built factory complex, exported technical machinery, Baťa products and transferred qualified labour force) so in compliance with strategic targets gave onto the area of forming western allies block and with some kind of delay also onto the middle-European countries represented especially by Nazi regime and its satellites.

In the study were also assessed the impacts arising from newly accepted strategy for every-day concern work. The analysis of Baťa export, storage, raw-material policy and applied research proved that by concatenation of partial programmes acquired present business activities new unintended properties and functions. These were reflected in the organizational concern structure, in the implementation of acquired knowledge into the production and in farther production programmes generating. This way the whole was enhanced with new features that did not belong to its partial components.

Keywords:

the Baťa concern – strategy and business expansion – pre-war atmosphere

II.

MATERIÁLY,

DISKUSE

Jiří Woitsch

DĚJINY LESA A LESNICTVÍ – VARIABILITA PŘÍSTUPŮ A SOUČASNÉ HLAVNÍ BADATELSKÉ SMĚRY^{*)}

Úvod

Cílem tohoto textu je co nejkomplexnější kritický přehled o teoriích, metodách, badatelských orientacích i celých školách, které se v současnosti – vymezené cca posledními 30 lety historiografického výzkumu – relevantním způsobem dotýkaly či dotýkají výzkumu dějin lesů a lesnictví. Domnívám se, že souhrnné informace o vývoji lesnické historiografie a důležitých příbuzných oborů (historická ekologie, environmentální dějiny, etnografie lesa, etnoekologie, ekologická antropologie atd.) v našem odborném prostředí výrazně postrádáme, což může mj. souviset s nedostatečnou pozorností věnovanou dějinám lesů v české historiografii přibližně od 60. let 20. století. Je proto nanejvýš potřebné poukázat na možné teoreticko-metodologické inspirace, klíčové texty atd. Příslušný rozbor se přitom bude týkat dvou v daném kontextu nejdůležitějších sfér historického výzkumu – studia vztahu člověka a přírodního prostředí v obecné rovině a dále bádání nad dějinami lesů a lesnictví s důrazem na přínos bádání hospodářskohistorického. Je přitom evidentní, že řada z dále uváděných teorií a metod je a bude v našem prostředí obtížně využitelná (či upotřebitelná) jen v minimální míře, neznamená to ovšem, že bychom se s nimi neměli seznámit.

^{*)} Článek byl vypracován v rámci výzkumného záměru EÚ AV ČR, v.v.i. č. AV0Z90580513. Prezentace základních tezí příspěvku je také plánována na vědecké zasedání *Společnosti pro hospodářské a sociální dějiny ČR*, jež se uskuteční dne 10. 2. 2011.

Následující text tak bude zaměřen hlavně na rámcové představení vývoje vědeckého výzkumu dějin lesů a lesnictví v Čechách a střední Evropě v 19. a 20. století, poté budou prezentována východiska a závěry hlavních nedávných a soudobých badatelských směrů na tomto poli (a to již v globálním měřítku) a výběrově představeny možnosti jejich využití ve výzkumu lesů a lesnictví v českých zemích. Stať záměrně nemá podobu pouhého bibliografického přehledu, na úkor minuciózní evidence veškerých děl zabývajících se dějinami lesů (což už s ohledem na rozsah tematiky není samo o sobě tak jako tak možné) dávám přednost podrobnějším hodnotícím stanoviskům vztaheným k vybraným dílům / metodologickým orientacím.

Vývoj lesnické historiografie v Čechách a ve světě v 19. a 20. století

Úvahy nad vztahem člověka a přírody, zvláště v často uvažované dichotomii příroda *versus* kultura, byly vlastní již antickému a středověkému myšlení. V kontextu našeho spíše empirického zájmu o konkrétní výsek tohoto vztahu – dějiny lesů příp. lesnictví – se však jednalo o reflexe spíše obecně filozofické, světonázorové, umělecké či náboženské (nebo nejčastěji jejich kombinaci) a i při vědomí jejich důležitosti není nezbytně potřebné se jimi detailněji zabírat. Skutečný historický výzkum lesů, jejich využívání a vnímání člověkem, jejich hospodářského významu apod. totiž můžeme klást v evropském kontextu v souladu s názory převažujícími v odborné literatuře¹⁾ až do mladšího období raného novověku. Během 16.–18. století se vnímání lesů a jejich bohatství výrazně utilitarizovalo, vznikla – a to i na našem území – řada textů, které hodnotily jejich význam a navrhovaly i opatření k jejich „ochraně“, nicméně společný jim byl vždy hlavně zájem o aktuální stav lesů a možnosti jejich využití v budoucnosti, nikoliv o reflexi jejich historického vývoje.

Vznik specializované dějepisné disciplíny zaměřené na lesnictví a lesy tedy spadá až do 18. století, kdy byly zejména na území dnešního Německa vydány první větší práce k dějinám lesů.²⁾ A není samozřejmě náhodou, že vedle obecně osvícenského zájmu o minulost se tak stalo paralelně s nástupem moderního lesnictví do praktického života. Tedy zároveň se syste-

¹⁾ **R. Pettersson**, *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika*, Stockholm 1999; **M. Agnoletti**, *Introduction: the development of forest history research*. In: **M. Agnoletti – S. Anderson**, *Methods and Approaches in Forest History*, Cambridge 2000, s. 1-20; **J. Nožička**, *Přehled vývoje našich lesů*, Praha 1957, s. 5-8; **M. Lasák**, *Lesnická historie dříve a dnes. Vývoj disciplíny*, *Dějiny věd a techniky* 12, 1979, s. 110-117. Dobrou orientační pomůckou pro přehled o naší lesnické literatuře je **Š. Ulbrich**, *Vývoj české lesnické bibliografie*, *Vědecké práce Zemědělského muzea* 11, 1971, s. 191-208.

²⁾ Za zakladatelskou práci je považován **F. Stisser**, *Forst und Jagdgeschichte der Deutschen*, Jena 1737.

matickou snahou o modernizaci a zvědečtění péče o lesy a jejich pěstování. Jak se totiž ukázalo, bez alespoň částečné představy o škále v minulosti využívaných lesnických praktik, znalostech o někdejší druhové skladbě lesů a jejich proměnách, o formách exploatace lesů a využívání dřeva jeho odběrateli,³⁾ o vztahu lesního hospodářství k chovu a lovu zvěře nebylo často možné moderní formy managementu lesů účelně zavádět. V téže době se proto o dějinách lesů začíná přednášet i na vznikajících lesnických nižších školách a akademiích.

Jak tedy vidíme, moderní zájem o dějiny lesů vycházel od samého počátku z praktických potřeb jejich pěstování. Prvními dějepisci lesů – a bude to u nás i v Evropě platit ve velké míře i v dalších desetiletích a staletích – se stávali nikoliv historici, ale lesníci, jejichž zájem se logicky omezoval jen na některé aspekty dějin lesů. Především se jednalo o pěstování, těžbu a zpracování dřeva a dále o chov a lov zvěře. Dějiny lesů a lesnictví se tudíž – zde především díky specifickým zájmům majitelů lesů, pro které byla péče o lovnou zvěř často stejně důležitá, jako samotné pěstování lesa (ne-li ještě podstatnější) – stávaly od počátku i dějinami lovu, resp. myslivosti.

Druhý z kořenů novodobého zájmu o dějiny lesů lze opět u nás i v širším středoevropském kontextu spatřovat v regionálně a lokálně (vlastivědně) zaměřeném studiu hospodářského, správního či kulturního vývoje jednotlivých panství, velkostatků, měst apod. Předmětem výzkumu se nicméně stejně jako v případě syntetičtější a obecně zacílených textů stávaly opět hlavně způsoby péče o pěstování lesů a vývoj druhové skladby porostů na straně jedné a lov zvěře na straně druhé. Též z hledisek metodických a heuristických se vlastivědně orientované práce příliš nelišily od prostorově širěji rozkročených textů – většinou vycházely z pramenů normativní povahy (lesní řády a instrukce), ke kterým jen postupně přibíraly aktový a účetní materiál, který je v českých zemích dnes obvykle označován jako písemnosti „velkostatkové provenience“ a jedná se povětšinou o svody bez pevnější metody volně uspořádaných pramenných zpráv, či pouhé (ovšem v dobovém kontextu samozřejmě důležité) edice zajímavých pramenů.

Takovou podobu má, pohlédneme-li na konkrétní produkci reflektující dějiny lesů v Čechách, raný syntetizující přehled Franze X. Smolera o historii lovu a lesnictví v habsburské monarchii ze 40. let 19. století⁴⁾ a pak i celá řada článků a drobných monografií, které byly u nás publikovány ve 2. po-

3) Právě v souvislosti se zájmem o zužitkování dřeva z tzv. rezervovaných (v autorově terminologii „zásobních“) lesů v báňském a hutním průmyslu vzniklo i první historické pojednání o lesech v Čechách z pera Kašpara Šternberka. Viz **K. Šternberk**, *Nástin dějin českého hornictví*, II. díl, Ostrava 2003, s. 462-475.

4) **F. X. Smoler**, *Historische Blicke auf das Forst- und Jagdwesen*, Prag 1847.

lovině 19. století.⁵⁾ Nepochybným vrcholem amatérského, tedy neškolenými historiky provozovaného bádání o dějinách lesů je dílo schwarzenberského lesního správce Jana Evangelisty Chadta-Ševětínského.⁶⁾ Jeho texty, tématicky pokrývající obrovské množství s lesy souvisejících otázek (od lesnické terminologie a toponym po technologii lesních řemesel), přinášejí četné detailní postřehy o každodenních aspektech práce a života v lese.

V evropském kontextu zastávalo dominantní úlohu v lesnické historiografii až zhruba do poloviny 20. století Německo, kde vycházelo největší množství odborných prací a již v 19. století první skutečné velké syntézy dějin lesů, lesnictví a lovu.⁷⁾ Během 1. čtvrtiny 19. století se ve výše zmíněných metodických a tematických kolejiích rozvinulo bádání nad dějinami lesů také v habsburské monarchii a dále ve Francii. Z dalších evropských zemí je nutné zmínit pozoruhodnou zakladatelskou úlohu italského lesníka Adolfo di Berengera, který získal vzdělání na rakouských lesnických školách a ve svém díle jako vůbec první postihl les (na příkladu majetků Benátské republiky) v holistické perspektivě a do líčení zapojil jak biologické charakteristiky, tak pojednání o lesnickém zákonodárství a managementu, ale také o těžbě a zpracování dřeva, zemědělství v lese, lesních řemeslech atd.⁸⁾ Berengerovy práce však v evropské perspektivě zůstávaly nadlouho ojedinělým zjevem v záplavě jinak čistě deskriptivně zaměřených textů (jež po polovině 19. století metodicky staví na východiscích tzv. klasického historismu a vyznačují se precizní prací s úředními prameny), které se minimálně do 30. let 20. století zaměřovaly i nadále především na právní a správní aspekty dějin lesů, úzce chápanou problematiku pěstování lesa a samozřejmě lov zvěře.⁹⁾

Lesnická historiografie u nás se po završení sběratelsko-vlastivědné fáze (charakterizované dílem zmíněného Chadta-Ševětínského) v 1. polovi-

⁵⁾ Jejich rámcový přehled a charakteristiku podává **J. Nožička**, *Přehled vývoje*, s. 5-6. Podstatným impulzem pro rozvoj domácí (česky psané) lesnické historiografie bylo založení časopisu *Háj* v roce 1872, na jehož stránkách se pravidelně objevovaly i statě z dějin lesnictví.

⁶⁾ Viz **F. Kutnar – J. Marek**, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997, s. 575. Z hlavních Chadtových děl srov. **J. E. Chadt-Ševětínský**, *Dějiny lesů a lesnictví*, Písek 1913; **týž**, *Dějiny lovu a lovectví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Písek 1913.

⁷⁾ **S. Behlen**, *Lehrbuch der deutschen Forst- und Jagdgeschichte*, Frankfurt am Main 1831; **C. P. Laurop**, *Das Forst und Jagdwesen*, Stuttgart 1843.

⁸⁾ **M. Agnoletti**, *Introduction*, s. 2. Srov. **A. di Berenger**, *Saggio storico della legislazione vetiata forestale dal secoli VII. al XIX.*, Venezia 1862.

⁹⁾ Klíčové práce německé tzv. „historické lesnické školy“ z tohoto období hodnotí **E. Weinberger**, *Waldnutzung und Waldgewerbe in Altbayern im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Stuttgart 2001, s. 38.

ně 20. století a zejména po vzniku Československé republiky rozvíjela v úzké vazbě na tzv. agrární dějepisectví, které se v návaznosti na starší tradice věnovalo jak hospodářským, tak sociálním dějinám českého venkova. Nepochybně významným organizačním impulzem pro bádání nad dějinami lesů v tomto období byl vznik sítě tzv. zemědělsko-lesnických archivů – v nich začaly být shromažďovány především velkostatkové fondy pro bádání nad dějinami lesů zcela klíčové. A nikoliv náhodou se právě z okruhu zemědělsko-lesnických archivů (bez ohledu na proměny jejich názvů a zařazení do archivní sítě) až do 2. poloviny 20. století rekrutovali nejvýznamnější historici lesa v českých zemích. I publikační základna agrárních a lesnických historiků byla podobná – kromě oborových, konkrétněji ovšem blíže nespecializovaných časopisů lesnických (Háj vydávaný od roku 1872, a dále v roce 1922 založená Lesnická práce, vydávaná Maticí lesnickou)¹⁰⁾ se četné mimořádně cenné příspěvky k dějinám lesů objevují zejména na stránkách Časopisu pro dějiny venkova (Agrárního archivu).

Z hlediska metodického znamená toto období výrazný pokrok. Přestože část prvorepublikových lesnických historiků (kromě dále jmenovaných např. V. Barchánek či P. Svoboda)¹¹⁾ stále ještě postrádala odborné dějepisné školení, jejich díla se vyznačují vyšší metodickou ukázněností a hlavně už systematickou prací s prameny velkostatkové provenience. To platí zejména pro A. Nechlebu a J. Friče, kteří jsou dokonce někdy považováni za naše „zakladatele novodobých dějin lesa“.¹²⁾ S ohledem na téma tohoto pojednání je však nutné konstatovat, že jejich pozornost se zcela v duchu pozitivistického lesnického dějepisectví německého či rakouského orientovala opět hlavně na dějiny hospodářských úprav lesů, lesnického zákonodárství apod. V širších kontextech je ovšem třeba vysoce ocenit na podobnou problematiku zaměřené dílo již historicky školeného J. Kazimoura.¹³⁾ Ten se totiž orientoval na zcela klíčové období masivního prosazování zásad moderního lesnictví do státní hospodářské politiky.

¹⁰⁾ **J. Nožička**, *Přehled vývoje*, s. 6.

¹¹⁾ Dílo P. Svobody lze přitom považovat za v mnohém průkopnické a v kontextu českých zemí unikátní. Autor se totiž (v podstatě v duchu di Berengerově či von Hornsteinově) zejména ve své velké syntéze o životě lesa, která vznikala během 30. a 40. let 20. století, zaměřil zcela komplexně na studium lesa v rovině biologické i na jeho dlouhodobé ovlivňování člověkem – lesní pastvu, těžbu dřeva, lesní řemesla apod. Srov. **P. Svoboda**, *Život lesa*, Praha 1952 (např. s. 712-723, 735-795). V rovině empirických znalostí o minulosti lesů a jejich ovlivňování člověkem Svoboda vycházel z detailních znalostí lesů na Křivoklátsku a Nízkých a Západních Tatrách.

¹²⁾ **F. Kutnar – J. Marek**, *Přehledné dějiny*, s. 765.

¹³⁾ **J. Kazimour**, *Státní péče o lesy v Čechách v letech 1754–1852*, část 1, Do válek napoleonských, Praha 1933.

Bez nadsázky „zlatou dobou“ lesnické historiografie v českých zemích byla 30.–60. léta 20. století. Organizačně byla stále spjata se zemědělsko-lesnickými archivy, Kabinetem dějin zemědělství a lesnictví Akademie zemědělských věd, později s Národním zemědělským muzeem. Dějepisci lesa v této době metodicky vycházeli stále z postupů agrárního dějepisectví (a kromě již uvedených badatelů navazovali např. na práce o dějinách lesů V. Černého či V. Pešáka), pracovali s fondy velkostatkové provenience a sledovali lesní hospodářství jak na úrovni jednotlivých dominií, tak (problémově, či v podobě díla J. Nožičky synteticky) v širších zemských či středoevropských kontextech. Pro dějiny lesů a lesnictví na našem území v raném novověku a novověku přinášejí vynikající práce E. Janouška,¹⁴⁾ J. Křivky,¹⁵⁾ J. Tlapáka¹⁶⁾ a řady dalších historiků lesa doposud nejsystematičtější sumu poznatků orientovanou zejména na otázky hospodářské. To se konečně týká i nejvýznamnějšího díla naší lesnické historiografie vůbec, tj. *Přehledu vývoje našich lesů* J. Nožičky.¹⁷⁾ Autor v něm snesl obrovské množství detailních informací o lesech a lesním hospodaření v Čechách a na Moravě v dlouhém časovém období od středověku do roku 1848 (nástin dějin lesů ve starší době a vývoj v letech 1848–1914 pojednal jen letmo). Důraz přitom kladl – na vysoké metodické i faktografické úrovni a zcela v duchu starších tradic lesnické historiografie domácí i světové – opět především na těžbu palivového a stavebního dříví, lesní správu, lesnický personál, majetkové poměry, rozvoj moderního lesnictví vč. školství a vědy, hospodářské úpravy a taxace lesů atd.

Tento fakt však nelze chápat jako zásadní slabinu naší lesnické historiografie dané doby. Stejným způsobem, tedy stále na „lesnické“ aspekty dějin příslušných ekosystémů, byla zaměřena i tehdejší (a částečně i pozdější) historiografie evropská – zejména francouzská a německá – a konečniců i severoamerická. A v podstatě zcela identicky jako Nožičku lze hodnotit nejdůležitějšího dějepisce lesa 20. století v Německu – K. Mantela.¹⁸⁾

¹⁴⁾ Ten se lesnickou historiografií zabýval i v rovině teoretické. Viz **F. Kutnar – J. Marek**, *Přehledné dějiny*, s. 830-832. Dále viz **J. Pšeničková – O. Roháčová – J. Šouša (eds.)**, *Z legend zemědělsko-lesnického archivnictví a agrární historiografie: PhDr. Emanuel Janoušek*, Praha 2008.

¹⁵⁾ **J. Pšeničková – O. Roháčová – J. Šouša (eds.)**, *Posláním zemědělsko-lesnický archivář a agrární historik. In memoriam PhDr. Josefa Křivky, CSc.*, Praha 2006.

¹⁶⁾ **J. Pšeničková – O. Roháčová – J. Šouša (eds.)**, *Poceta nestoru české agrární historiografie. K jubileu PhDr. Josefa Tlapáka, CSc.*, Praha 2003.

¹⁷⁾ **J. Nožička**, *Přehled vývoje*. K autorovi podrobně **G. Novotný**, *Dějiny našich lesů – přínos Josefa Nožičky*, *Dějiny vědy a techniky* 34, 2001, s. 205-226.

¹⁸⁾ Z reprezentativních prací srov. **M. Deveze**, *La vie de la forêt française au XVIe siècle*, Paris 1965; **K. Hasel**, *Forstgeschichte – Ein Grundriss für Studium und Praxis*, Hamburg – Berlin 1985; **K. Mantel**, *Wald und Forst in der Geschichte. Ein Lehr- und*

Dobový lesnický historiografický diskurs byl zaměřen na podrobné studium hospodářské a správní agendy vlastníků lesů ve středověku a raném novověku, ve které se např. využívání lesů poddaným obyvatelstvem (tedy vlastně odlišný ekonomický či obživný systém) příliš neodráželo. Navíc – byť v našem domácím prostředí mohly být příčiny i jiné – se evropská lesnická historiografie 30.–60. a částečně i 70. let 20. století vyznačuje rozdvojením dosavadní (často v osobách badatelů dvojího školení se prolínající) úspěšné spolupráce biologických (lesnických) a historických věd. Dějiny lesů a lesnictví jsou tak po určitou dobu ke škodě věci¹⁹⁾ pěstovány na základě jednostranných pohledů biologických/lesnických či naopak čistě historických.

Zásadní obrát,²⁰⁾ který přinesl podstatné zohlednění významu lesa v celém komplexu předindustriální kultury, opětovné vnesení pohledů přírodovědných (ekologických, environmentalistických) či aplikaci interpretativních přístupů antropologických atd., přichází v Evropě nedlouho po publikačním vrcholu J. Nožičky a jeho (příp. o něco mladších) vrstevníků. Dopady této teoreticko-metodologické proměny budou analyzovány dále. V 60. letech 20. století došlo navíc k výrazné internacionalizaci (globalizaci) a posílení celosvětových komparativních výzkumů na poli lesnické historie (např. na půdě International Union of Forestry Research Organizations), což přineslo lesnické historiografii řadu nových impulsů a zejména opět zintenzívnilo interdisciplinární spolupráci. Bohužel, právě v této době započíná období vývoje lesnické historiografie v Československu / České republice, které z hledisek teoreticko-metodologických i objemem produkce můžeme označit za nesporný regres.²¹⁾

Handbuch, Hannover 1990. Citovaná Mantelova práce nicméně vyšla až posmrtně, klíčovým obdobím jeho působení byla právě 60. léta 20. století.

- ¹⁹⁾ U nás můžeme zásadní disciplinární bariéry, které mají při pokusech o využívání historických pramenů biologie, ekologie, lesnictví atd. na straně jedné a aplikaci přírodovědných dat historiky na straně druhé podobu metodického a interpretačního amatérismu, pozorovat dodnes. V podstatě jedinou výjimkou je tradičně interdisciplinárně propracovaný výzkum archeologický, který, jak bude dále uvedeno, se lesnímu prostředí věnuje a věnoval i u nás.
- ²⁰⁾ Předznamenává jej ale např. už dílo F. von Hornsteina, který položil zvýšený důraz na sledování vztahů mezi ekologickou stabilitou lesů a lidskou kultivační činností. Von Horstein dokonce postuloval koncepty dvou epistemologicky odlišných disciplín: tzv. *Forstgeschichte* – disciplíny studující jako dosud hlavně lesní management a *Waldgeschichte* – oboru zaměřeného na vztah člověka k lesům a přírodě obecně. Srov. **F. von Hornstein**, *Wald und Mensch*, Ravensburg 1951.
- ²¹⁾ Dějiny lesů – až na mimořádné výjimky (např. práce G. Novotného či J. Šouši) – stojí na jednoznačném okraji zájmu domácích historiků dodnes. Z hledisek teoreticko-metodologických lze až o jisté „zaostalosti“ bádání nad historií lesů u nás dle mého názoru jen těžko pochybovat.

V 70. a 80. letech 20. století tak zejména na stránkách periodik a sborníků Zemědělského muzea či Ústavu vědeckotechnických informací pro zemědělství vycházely práce starší generace lesnických historiků, ke kterým přibyla spíše ojedinělá díla nemnoha dalších.²²⁾ Lesům a částečně lesnictví byla a je samozřejmě věnována pozornost při studiu řady otázek hospodářských a sociálních dějin – zejména agrárních – raného novověku (např. ekonomiky šlechtických velkostatků), avšak opět ne v míře, kterou by bylo možné označit za dostačující.²³⁾ V rovině primárního pramenného výzkumu nicméně nelze nezmínit doposud zcela nedocenené utilitárně motivované rozsáhlé aktivity n. p. Lesprojekt resp. pozdějšího Ústavu pro hospodářskou úpravu lesů.²⁴⁾ V systému centrálně plánovaného a řízeného lesního hospodářství totiž při přípravě lesních hospodářských plánů došlo díky činnosti zmíněných organizací k pořízení metodicky jednotně (byť kvalitativně značně různorodě) zpracovaných a zpravidla mimořádně detailních elaborátů o vývoji lesů a lesního hospodaření prakticky na celém území českých zemí. Tzv. historické průzkumy lesů, které jsou dostupné bohužel jen v podobě nevydaných rukopisů, přinášejí vzhledem ke svému zaměření na menší regiony (jednotlivá panství, lesní závody apod.) a veškeré myslitelné způsoby exploatace lesů v minulosti množství cenných dat.

Hlavní trendy v soudobé lesnické historiografii

Historické studium přírody, životního prostředí, jeho jednotlivých komponent a zejména vzájemné interakce člověka, lidských společností a přírody je jednou z nejpozoruhodnějších dějepisných badatelských orientací poslední třetiny 20. století, která od skromných počátků okrajového oboru rychle došla do stádia současného bouřlivého rozvoje, institucionalizace, vydávání velkých syntetizujících monografií a encyklopedií, či pořádání globálních setkání historiků studujících tyto otázky. Důvodem je nepochybná

²²⁾ Srov. např. **A. Nikendey**, *Přehled vývoje hospodářské úpravy lesů na bývalých schwarzenberských velkostatkách*, Vědecké práce Zemědělského muzea 19, 1980, s. 73-97; **Š. Ulbrich**, *Vývoj české lesnické bibliografie*; **E. Hošek – J. Tlapák**, *Přehled vývoje lesnictví v Českých zemích v druhé polovině 19. století*. In: Kapitoly z dějiny zemědělství a lesnictví, Praha 1980, s. 143-276; **M. Tomandl**, *Dějiny lesního hospodářství v Jizerských horách*, Liberec 1972; **J. Málek**, *Vlivy pastvy dobytka za feudalismu na lesy na Šumavě*, Dějiny věd a techniky 13, 1980, s. 18-32.

²³⁾ Důležité jsou samozřejmě i příspěvky etnografické a archeologické, kterým bude věnována pozornost níže.

²⁴⁾ **G. Novotný**, *Historický průzkum lesů v českých zemích a jeho nejvýznamnější představitel Emil Hošek*, Jižní Morava 42, 2006, s. 221-238; **Týž**, *Historický průzkum lesů v českých zemích a jeho nejvýznamnější představitel Emil Hošek (Dokončení)*, Jižní Morava 43, 2007, s. 133-148.

až palčivá aktuálnost environmentální problematiky, a tudíž vysoká společenská objednávka volající po poznání minulého vztahu lidí a žitého prostředí. Velkou roli však sehrává i celkový paradigmatický vývoj moderního dějepisectví. Určitá, byť někdy spíše virtuální vyčerpanost „starých“ témat, vede ke hledání nových předmětů výzkumu a k aplikaci nových výzkumných a hlavně interpretačních přístupů.²⁵⁾ A právě historiografická analýza poměru člověka a přírody i příroda samotná se může stát doslova badatelskou laboratoří. Existuje jen nemnoho tak rozsáhlých a přitom tak málo poznaných oblastí naší minulosti, na které lze aplikovat velké teorie dějin mentalit a mluvit o jejich vývoji v čase dlouhého trvání a zároveň provádět detailní mikrohistorický výzkum konkrétních lokalit či individuálního vnímání přírody.

Problematika historického výzkumu přírody, kam lze bádání nad dějinami lesů zařadit, už v současné době představuje těžko přehlednutelnou sumu dat a materiálůvých prací i propracované předivo mnohdy vzájemně neslučitelných teoretických a metodologických konceptů. A kriticky pojednat v rámci přítomného textu veškeré směry a vývoj historicky orientovaného výzkumu přírody je už jen pro jejich mimořádnou rozsáhlost nemožné. S vědomím významu, které některé z těchto přístupů mohou mít pro historický výzkum exploatace lesů ve střední Evropě, považuji za vhodnější zaměřit se vlastně na jednu „subdisciplínu“ takto orientovaného bádání, konkrétně rozebrat recentní trendy historického, historicko-antropologického a etnologického (přesné rozlišení jednotlivých přístupů není v podstatě možné ani důležité) studia lesa. V něm doslova krystalizují problémy a přístupy vlastní i dalšímu historickému bádání o přírodě a životním prostředí a jeho exploataci.²⁶⁾

Výše uvedený výklad o vývoji lesnické historiografie byl doveden do přelomového období počínajícího úpadku tohoto směru bádání na našem území, se kterým se paradoxně překrývá masivní nástup zájmu o dějiny přírody a lesů v jiných částech světa. Zejména v západoevropské a americké historiografii došlo hned k několikerému přehodnocení stávajících paradigmat, výrazné globalizaci a interdisciplinarizaci výzkumu a probíhajících odborných diskusí a do dějin lesů výrazně zasáhly přístupy antropologické a environmentalistické. Analýzou příslušné odborné produkce je pak možné odhalit pět klíčových nedávných či soudobých přístupů k dějinám lesů: pokračo-

²⁵⁾ K obecným kontextům srov. **L. Raphael**, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003; **G. Iggers**, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2003.

²⁶⁾ Srov. např. výrazné analogie k dějinám lesů u nikolivěk obskurních dějin luk a trávy. Viz **G. Harvey**, *The forgiveness of nature: the story of grass*, London 2001; **R. Manning**, *Grassland: The History, Biology, Politics and Promise of the American Prairie*, New York 1995.

vání v tradici „klasické“ na správu a management lesa zaměřené lesnické historiografie, studium lesa v perspektivě spíše deskriptivních hospodářských resp. sociálních dějin, kulturologické a historicko-antropologické výzkumy, etno-archeologický směr výzkumu a konečně orientace stavící na paradigmatu tzv. environmentálních dějin často propojená s historicko-geografickým výzkumem a biologickými resp. vegetačně ekologickými směry bádání.²⁷⁾

„Klasická“ lesnická historiografie

Dějiny lesů prvního uvedeného typu metodologicky vycházejí z tradičních, převážně popisných historiografických postupů a mají stále nejbližší (nebo jím přímo jsou) ke klasickému lesnickému dějepisectví a vlastivědně (národopisně) orientovanému studiu lesa. Vycházejí převážně z normativních pramenů a pramenů úřední proveniencí a studují tak jako v minulosti zejména pěstování (umělou obnovu) a hospodářskou úpravu lesů, těžbu a zpracování stavebního a palivového dříví (v rovině organizační nikoliv ekonomické) atd.²⁸⁾ Výjimečné recentní práce naší domácí lesnické historiografie jsou zaměřeny právě tímto směrem a vzhledem k tomu, že jsou produkovány povětšinou v historické metodě neškolenými lesníky, vyznačují se občas poměrně malou spolehlivostí a nízkou metodickou kázní při práci s historickými prameny.²⁹⁾ Na druhou stranu jsou to právě aktivní lesníci či např. zaměstnanci národních parků, kteří se v posledních desetiletích u nás nejsystematičtěji věnují primárnímu výzkumu dějin lesů a lesnictví.³⁰⁾

Klasická lesnická historiografie se pečlivě věnuje dokumentaci a studiu vývoje různých forem lesnického zákonodárství, které odráželo skutečný či domnělý stav lesů a potřeby jeho pěstování a péče o něj. Analýzou lesnického zákonodárství však může postihnout i vývoj vnímání a posuzování

²⁷⁾ Nabízené dělení je ovšem spíše pracovní a schematické – většina soudobých přístupů ke studiu lesů totiž staví na maximální interdisciplinaritě a využívá kombinace nejrůznějších metod a výkladových postupů. Prezentované schéma je třeba tedy chápat jako určitý autorský výkladový a klasifikační model, nikoliv jako všeobecně uznávané členění.

²⁸⁾ Velmi typicky, takřka ve stylu prací z 19. století **E. J. Koller**, *Forstgeschichte Oberösterreichs*, Linz 1975.

²⁹⁾ Srov. **J. Jelínek**, *Od jihočeských pralesů k hospodářským lesům Šumavy*, Brandýs nad Labem 2005; **P. Neuhöferová (ed.)**, *Historie a vývoj lesů v českých zemích*, Praha 2006.

³⁰⁾ Srov. např. práce D. Černého (Správa NP a CHKO Šumava), J. Kadery (Správa CHKO Český les) či N. Belisové (Správa NP České Švýcarsko). Viz zejména **J. Hlávka – J. Kadera**, *Historie železářství a uhlířství v Českém lese*, Planá 2010; **N. Belisová**, *Zpracování smoly v Českém Švýcarsku a Labských pískovcích*. In: *Minulosti Českého Švýcarska II.*, Krásná Lípa 2004, s. 94-183.

vztahu člověka a přírody nebo evidovat šíření nejrůznějších ekonomických teorií či dokonce ideologií.

Poněkud interpretativněji zacílené jsou (či mohou být) některé studie věnované problematice tzv. nezákonného chování či přímo kriminalitě a násilnému jednání spojeného s lesem. Lesnická historiografie tak velmi často eviduje nejrůznější spory a střety o práva využívat les³¹⁾ – ve starší tradici hlavně v souvislosti s lovem divoké zvěře. Poněkud odlišným směrem, neboť ani klasická lesnická historiografie neuniká vlivu sílící interdisciplinarity, se orientuje historický výzkum významu různých forem správy a vlastnictví pro stav a způsoby péče o lesní ekosystémy. Nezřídka jde až o vytváření diachronních typologií forem tzv. lesního managementu (český pojem lesnictví má poněkud užší významové pole omezené především na vlastní pěstování lesa) v lokálních i nadregionálních měřítcích.

Hospodářské a sociální dějiny

Častějším a produktivnějším směrem lesnické historiografie jsou dnes též na starší podněty navazující teorie a přístupy, vycházející z hájemství tradičních hospodářských resp. sociálních dějin, a to hlavně svým ústředním zájmem o ekonomickou exploataci lesa. Z konkrétních výzkumných témat, spojených se studiem hospodářského využívání lesa, je nutno v prvé řadě jmenovat obrovské množství prací věnovaných těžbě, dopravě, zpracování a dalšímu využití stavebního a palivového dříví. Pramenná dokumentace těchto aktivit byla a je mimořádně bohatá, přičemž nepřeborné množství pramenů umožňuje v celoevropském kontextu velmi dobře a komplexně postihnout nejen základní trendy, ale i lokální odlišnosti v hospodaření se dřevem jako hlavním produktem lesního hospodaření. Propojením se studiem dějin průmyslu a výroby se analýzy exploatace lesního bohatství staly nezřídka paradigmatickým východiskem pro výklad dějin řemeslné a manu-fakturní výroby, zejména proto, že dřevo bylo až do objevení „podzemních lesů“ v podobě kamenného uhlí prakticky jediným zdrojem energie. V této souvislosti je třeba připomenout mj. diskusi o tzv. energetické krizi 18. století, která od 80. let 20. století probíhá prakticky dodnes a která je modelovým příkladem velké teorie zásadně zpochybněné moderním výzkumem.

³¹⁾ Srov. velmi zásadní příspěvek naší domácí historiografie **G. Novotný**, *Vlastnické a uživatelské vztahy k lesní půdě a lesu v Českých zemích od konce 18. století do roku 1918*, *Hospodářské dějiny* 20, 1992, s. 7-20; ještě zajímavěji pak **T. Petercsák**, *Die Hauptypen des Waldbesitzes des ungarischen Volkes nach der Leibeigenenbefreiung von 1848*, *Acta Ethnographica Hungarica* 45, 2000, s. 3-17 či **G. Kampfmann**, *Wald im Widerstreit der Ansprüche: Holzproduktion, Jagd, Gewerbe, Siedlungsraum, Landwirtschaft-Spessartalltag im Spiegel der Kurmainzer Forstordnungen*, *Spessart* 1990, s. 10-18.

Zmíněná vlivná krizová teorie je vystavěna na častých zmínkách historických pramenů o katastrofálním stavu lesů a dalších objektivně zaznamenaných dílčích jevech (stoupající cena dřeva apod.) a předpokládala totální devastaci evropských lesních ekosystémů během 18. století v důsledku nadměrné těžby a masivního rozšíření lesních řemesel.³²⁾ Jen připomínám, že ve velmi černých barvách – byť čistě popisným způsobem bez hlubších teoretických závěrů – je pro toto období líčen i stav lesů v Čechách.³³⁾ A tak je nutno dvojnásob litovat, že v Čechách neproběhla podobná fundamentální diskuse jako v sousedním Německu, během níž byla teorie energetické krize 18. století zásadně zpochybněna. Přes přetrvávající pochybnosti se totiž zdá, že stav lesů na území dnešní Spolkové republiky jako celku nebyl v 18. století zdaleka tak špatný, jak se dříve usuzovalo. Zcela konkrétní výzkumy ukazují, že akutní nedostatek dřeva byl mnohdy způsobován více transportními těžkostmi či spekulacemi majitelů lesů než zničením lesních ekosystémů masivní těžbou, lesními řemesly a zemědělským hospodářským poddaných, navíc šlo o jev silně regionálně diferencovaný.³⁴⁾

Mezi dalšími tématy z analyzovaného problémového okruhu stojí za pozornost hlavně studie zaměřené na individuální a skupinové exploatační strategie, a to zejména ty, které jsou dobře dokumentovány i v rovině technologické a zároveň je možné je studovat prakticky v celé Evropě. Mám zde na mysli hlavně pozoruhodný fenomén poddanského získávání palivového dříví a stavební tyčoviny pomocí tzv. oklestkového managementu.³⁵⁾ Tedy praktik, které – ač fungovaly v diametrálně odlišných socioekonomických kontextech – byly co do účelu a materiálních aspektů naprosto totožné. Nabízí se tedy mj. zajímavá otázka směrem k difúzi či autochtonnímu vzniku těchto a mnohých dalších subsistenčních aktivit.

V souvislosti s hospodářskými dějinami lesů dále nelze nepřipomenout stále intenzivně diskutované teze, které koření zejména v antropologicky

³²⁾ Duchovním otcem této myšlenky byl už Werner Sombart. Srov. **W. Sombart**, *Der moderne Kapitalismus. Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*, Bd. 2, München – Leipzig 1928⁷, s. 1137-1150.

³³⁾ **J. Nožička**, *Přehled vývoje*, s. 240-246.

³⁴⁾ S touto dnes už široce akceptovanou teorií, která ovšem nelíčí stav lesů v 18. století jako naprosto dokonalý, přišel J. Radkau. Srov. zejm. **J. Radkau**, *Holzverknappung und Krisenbewusstsein im 18. Jahrhundert*, *Geschichte und Gesellschaft* 9, 1983, s. 513-543; **Týž**, *Zur angeblichen Energiekrise des 18. Jahrhunderts: Revisionische Betrachtungen über die „Holznot“*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 73, 1986, s. 1-37; **J. Radkau – I. Schäfer**, *Holz. Ein Naturstoff in der Technikgeschichte*, Reinbeck 1987, s. 149-160. Hlavní argumenty oponentů shrnuje **R. P. Sieferle**, *Der unterirdische Wald. Energiekrise und Industrielle Revolution*, München 1982.

³⁵⁾ Česká terminologie užívá pojmů jako např. výmladkování či pařezinové hospodaření.

a environmentálně-historicky orientovaných dílech (viz níže),³⁶⁾ které považují ztotožňování lesů se zdroji dřeva za mocenský produkt ekonomických zájmů vlastníků lesů 18. a 19. století. Ten se údajně „zhmotnil“ do zdánlivě racionálních postupů lesního managementu prosazovaného moderním lesnictvím,³⁷⁾ které v poměrně krátké době i v ideové či ideologické rovině zcela převrátily tradiční formy využívání lesů, vnímání jejich někdejšího významu a hodnocení jejich možné (ne)prospěšnosti. Veškeré způsoby exploatace lesního bohatství kromě těžby dřeva jsou pak i v rovině terminologické od 19. století z důvodů ideologických (nikoliv věcných) označovány v podstatě dehonestujícími adjektivy jako vedlejší, doplňkové apod.

Takto radikálně formulovaná stanoviska se v podstatě kloní k názoru, který však – domnívám se – mohl být ve střední Evropě platný jen v některých regionech a dílčích časových úsecích, že les jako hospodářský prostor a zdroj subsistence byl pro raně novověkou ekonomiku a sociální strukturu mnohem podstatnější právě vedlejšími užitky, nikoliv dřevem jako takovým. Zdánlivá provokativnost uvedené teze ovšem může být oslabena a její platnost zároveň podpořena poukazem na odlišné sociální a socioekonomické kontexty, ve kterých byl les v nejširším slova smyslu exploatován. Přesněji řečeno – je vždy potřeba mít na paměti (což většina prací o dějinách lesů a lesnictví psaných z pozice hospodářských resp. sociálních dějin přes zdánlivou banalitu takového poznatku pomíjí), že úplně jiné strategie a cíle k využívání lesů zaujímaly pozemkové vrchnosti (či obecně řečeno vlastníci lesů) a naproti tomu zcela jinak vypadalo každodenní využívání tohoto ekonomického prostoru obyvatelstvem (převážně tedy venkovským), které žilo v jeho blízkosti. Opakované vydávání lesních řádů a instrukcí a omezování možností poddaných v přístupu k lesnímu bohatství v poddanských řádech je toho evidentním důkazem.³⁸⁾

Patrně nejkompaktněji se pokusil odlišné mocenské perspektivy při využívání dřeva a dalších lesních produktů zhodnotit na příkladu jihovýchodní části Německa (okolí Stuttgartu spravované velkostatkovým lesním úřadem

³⁶⁾ Signifikantně, ale poměrně vyváženě viz **J. Radkau**, *Nature and power. A global history of the environment*, Cambridge 2008, s. 212-221.

³⁷⁾ A nezapomeňme, že se vznikem moderního lesnictví souvisí i vznik moderního dějepisného bádání o lesích.

³⁸⁾ K tomu srov. základní přehledy odkazující i na příslušné edice nejrůznějších řádů a poddanských instrukcí: **S. von Below – S. Breit**, *Wald – von der Gottesgabe zum Privateigentum. Gerichtliche Konflikte zwischen Landesherren und Untertanen um den Wald in der frühen Neuzeit*, Stuttgart 1998; **P. Blickle**, *Wem gehörte der Wald? Konflikte zwischen Bauern und Obrigkeiten um Nutzungs- und Eigentumsansprüche*, Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte 45, 1987, s. 167-178; **K. Mantel**, *Forstgeschichte des 16. Jahrhunderts unter dem Einfluss der Forstordnungen*, Hamburg 1980.

v Leonbergu) v raném novověku P. Warde, který dokonce mluví o existenci „dvou ekologií“ a „dvou ekonomik“ ve vztahu k lesům – vrchnostenské, podléhající tržnímu hospodářství a vědecké racionalizaci, a poddanské, fungující hluboko do novověku na základě tradičních vzorců využívání přírodních zdrojů.³⁹⁾ Jedinou výjimkou z racionalizace a modernizace vlastnického zacházení s lesem pak vždycky zůstávalo provozování ekonomicky zcela marginální, avšak symbolicky a sociálně-distinktivně klíčové aktivity, tedy lovu zvěře. S jejím chovem se proto muselo vypořádat (a je tomu tak dodnes) i vědecky založené lesnictví.

Radikální podobu aplikace makroekonomických teorií, někdy i podložených složitými kvantifikacemi a statistickými modely, o vztahu přírodních zdrojů (dřeva) a lidské společnosti mají některé jiné přístupy hospodářsko-historické, které lze pro jejich schematičnost a přílišné zjednodušování bez nadsázky označit za „lesodeterministické“. Mnohé z nich dokonce staví rovnítko mezi rozvojem kultury a civilizace (klasicky velkých antických říší) a stavem a dostupností zdrojů dřeva.⁴⁰⁾ V menším časoprostorovém měřítku se takto profilují detailní studie o vzestupu švédské moci v 17. století, které se snaží přinášet řadu důkazů o absolutní závislosti velkých námořních mocností novověku na zásobách dřeva.⁴¹⁾

Z hlediska konkrétněji zaměřeného a ne tolik spekulativního výzkumu lesů se jako velmi významná naproti tomu jeví zejména skupina těch prací z hospodářských dějin lesů, které jsou zaměřeny regionálně a sledují vazby lesního hospodářství ke konkrétním odběratelským odvětvím – zejména sklářství, hornictví a hutnictví. V nich totiž příslušní autoři věnují i zcela systematickou pozornost právě systémům využívání lesního bohatství a jejich ekonomickým vazbám k předmoderní industrii.⁴²⁾ Zejména v Rakousku a Ně-

³⁹⁾ **P. Warde**, *Ecology, economy and state formation in Early modern Germany*, Cambridge 2006.

⁴⁰⁾ Např. **J. Perlin**, *A forest journey. The role of wood in the development of civilization*, New York – Ontario – London 1989.

⁴¹⁾ **U. Sundberg**, – **J. Lindegren**, – **H. T. Odum** – **S. Doherty**, – **H. Steinlin**, *Holz – Reichtum – Macht. Die Rolle des Holzes für die schwedische Macht im 17. Jahrhundert*, Allgemeine Forst und Jagdzeitung 166, 1995, s. 17-27; **Titíž**, *Holz – Reichtum – Macht. Eine Systemanalyse der schwedischen Volkswirtschaft um 1650*, Allgemeine Forst und Jagdzeitung 166, 1995, s. 61-68; **U. Sundberg**, – **J. Lindegren**, – **H. T. Odum** – **S. Doherty**, *Forest EMERGENCY Basis for Swedish Power in the 17th Century*, Scandinavian Journal of Forest Research, Supplement No. 1, 1994, Oslo – Copenhagen – Stockholm 1994.

⁴²⁾ **J. P. Metailie (ed.)**, *Protoindustries et historie des forêts*, Les Cahiers de l'ISARD 3, Toulouse 1992. V našem prostředí modelově **J. Woitsch**, *Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století*, Praha 2003.

mecku takto zaměřené studie přinesly již značné množství dílčích informací a některé texty lze v dané oblasti označit za takřka paradigmatické.⁴³⁾

Historická antropologie

Kulturologické, mikrohistorické a historicko-antropologické studium lesa se v souladu s obecným směřováním těchto badatelských směrů zaměřovalo a zaměřuje zejména na studium vnímání lesa jako specifického prostoru.⁴⁴⁾ V duchu tradice školy Annales se studuje postavení lesa a stromů v tzv. kolektivních reprezentacích (mentalitách), kultovní, magické a mytologické „zacházení“ s lesem a se stromy atd. Teprve ve velmi recentních výzkumech se pozornost některých badatelů zaměřila i na skutečně aktéřské vnímání⁴⁵⁾ žitého prostoru a přírody a konečně pod silným vlivem antropologického konstruktivismu se zhruba od poloviny 80. let 20. století, někdy dosti radikálně až přehnaně, přehodnocují v podstatě veškeré dosavadní výzkumy vztahu člověka a přírody a mluví se o tzv. sociální konstrukci přírody. Z hlediska výzkumu lesa ve střední Evropě se potenciál těchto badatelských přístupů patrně teprve projeví, protože kromě průkopnických, avšak zcela obecně zaměřených statí⁴⁶⁾ zatím u nás postrádáme skutečně empiricky za-

⁴³⁾ **E. Johann**, *Geschichte der Waldnutzung in Kärnten unter dem Einfluss der Berg-, Hütten- und Hammerwerke*, Klagenfurt 1968; **H. Ast – E. Katzer**, *Holzkohle und Eisen*, Niederösterreichische Volkskunde 6, Linz 1970; **T. Winkelbauer**, *Von Hüttenmeistern und Glasmachern, Aschenbrennern und Flußsiedern. Zur Geschichte der Glaserzeugung im böhmisch-österreichischen Grenzgebiet vom späten 16. bis ins frühe 19. Jahrhundert*, *Das Waldviertel* 41 (52), 1992, s. 225-252.

⁴⁴⁾ Podrobněji vč. odkazů na další relevantní práce **J. Woitsch**, *Nové trendy v etnologickém a historicko-antropologickém studiu lesa*. In: *Antropologické symposium 4*. Plzeň 1. 7.–2. 7. 2005, Plzeň 2006, s. 191-225.

⁴⁵⁾ Srov. ojedinělou studii **E. Landsteiner**, *Bäuerliche Meteorologie. Zur Naturwahrnehmung bäuerlicher Weinproduzenten im niederösterreichisch-mährischen Grenzraum an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, *Historische Anthropologie* 1, 1993, s. 43-62. K obecným kontextům studia přírody v aktéřské perspektivě **G. Dressel**, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien – Köln – Weimar 1996, s. 152-155. Uvedené charakteristiky se samozřejmě vztahují ke studiu lesa v evropském prostoru. Výzkum vztahu člověka a přírody u mimoevropských, zejména nativních populací zůstává hájemstvím sociokulturní antropologie. Některé podněty z této oblasti – opět zejména v rovině vnímání lesa a stromů i jeho využívání jako hospodářského prostoru – však mohou být v budoucnu produktivní. K soudobým antropologickým trendům v dané oblasti srov. **L. Rival (ed.)**, *The social life of trees. Anthropological perspectives on tree symbolism*, Oxford – New York 1998.

⁴⁶⁾ **P. Klvač**, *Symbolic dimension of forest*. In: *Contemporary state and development trends of forest in cultural landscape*, Brno 2004, s. 72-75; **K. Stibral**, *K estetickému vnímání lesní krajiny, aneb odkdy je les krásný?* In: **P. Klvač (ed.)**, *Člověk a les*, Brno

ložené výzkumy, případně se jedná o texty, které zaostávají za aktuálními diskusemi o několik desetiletí.⁴⁷⁾

Klíčovou otázkou, již právě antropologické bádání intenzivně řeší, se vztahuje k tomu, nakolik byl les ve středověku a raném novověku čistě hospodářským prostorem a byl považován za „normální“ sféru práce a života. Druhou možností totiž je, že les a jeho trvalí či dočasní obyvatelé byli soudobou společností vnímáni jako něco mimořádného, kulturně odlišného, případně dokonce podezřelého a nebezpečného. Jádrou tezí, které je v této souvislosti třeba věnovat pozornost, je představa značné části historiků o jednoznačném principu hierarchie žitého prostředí, které předpokládá chápání lesa v minulosti jako neosvojeného a tudíž *a priori* nebezpečného prostoru. To bývá dokládáno příkladně studiem (zejména středověkých) literárních děl a přetvářeno v teorii o archetypální kolektivní reprezentaci tajemného a divokého lesa.⁴⁸⁾ Existence velkého množství literárních a folklórních útvarů a pramenů církevní provenience zdánlivě dokládá odvěkou víru v řadu nepřátelských bytostí, které žijí v temných neprostupných lesích. Nejen kvůli nim se les stával místem práce řemeslníků i zemědělců teprve po rituálovém zabezpečení. S prací či dokonce dlouhodobějším životem v lese jsou potom ztotožňovány (krom lidí „na okraji“ či poustevníků) jen „obtížně srozumitelné skupiny“⁴⁹⁾ prapodivných existencí typu dřevařů, smolařů a uhlířů, kteří bývají považováni za vydědence.⁵⁰⁾

2006, s.36-42. Čestnou výjimkou je práce M. Bláhové, přinášející i letmý přehled po dostupných pramenech. Srov. **M. Bláhová**, „*Tunc cecidit per eos pars maxima silve funditus ex terra*“ (Vztah člověka k lesu v českých pramenech přemyslovského období). In: XXI. Mikulovské sympozium, Brno 1992, s. 149-156.

⁴⁷⁾ **M. Gaži**, *Poustevník, nebo loupežník? K proměně vnímání „lesních lidí“ od středověku po dobu raně moderní*. In: **P. Klvač (ed.)**, *Člověk a les*, Brno 2006, s. 43-59.

⁴⁸⁾ Tomuto tématu jsem se podrobně věnoval v práci **J. Woitsch**, *Člověk a les v dějinách. Ambiciózní teorie versus realita*. In: **L. Storchová (ed.)**, *Conditio humana – konstanta (č)í historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 173-196, kam se je možno obrátit pro podrobnější argumentaci a další bibliografické odkazy.

⁴⁹⁾ **P. Burke**, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005, s. 57.

⁵⁰⁾ **P. Burke**, *Lidová kultura*, s. 53-59 tvrdí, že si lesní řemeslníci nevytvořili žádný typ alternativní kultury (na rozdíl např. od pastýřů či horníků). Situace ze středověkých a raně novověkých Čech i novodobé střeoevropské etnografické analogie však ukazují, že uhlíři s vlastním folklórem, zvyky, ale i právním systémem, kvazicechovními organizacemi atd. mohli být středověkou subkulturou *par excellence*. Je ovšem samozřejmě otázkou, zda tato alternativní kultura vycházela z vnímání lesa jako zvláštního prostoru běžným venkovským obyvatelstvem. Srov. **V. Husa**, *Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. až 16. století*, Střeoečeský sborník historický 1, 1957, s. 7-66; **V. Latta**, *Uhlířstvo v Hámroch pri Snine*, Slovenský národopis 6, 1958,

S „klasicky“ pojatým strašidelným lesem se lze setkat např. v některých syntézách dějin středověku⁵¹⁾ i v textech o jeho dílčích aspektech.⁵²⁾ Teorie strachu z lesa pak plynule přechází do dějin novověku. Tímto stylem nahlížený les dominuje zejména v obecné historiografii, kam jen velmi pomalu pronikaly a pronikají poznatky specialistů studujících lesy jako takové (na druhou stranu lesnická historiografie, ekonomicko-historicky zaměřené autoři či badatelé vycházející z přírodovědných disciplín teze o důležitosti percepce lesa v minulosti a jeho „kulturních“ stránkách – patrně rovněž ke škodě věci – zcela ignorují).

Z čeho vyplývají tak odlišná stanoviska a jaké jsou jejich důsledky? Jednoznačná odpověď samozřejmě neexistuje, nicméně jistým východiskem je opatrná aplikace zmíněných konstruktivistických přístupů. Samotný pojem les, nebo alespoň to, co si pod ním představujeme, je totiž do značné míry kulturně a sociálně silně podložen. V urbanizované a industrializované společnosti střední Evropy 20. století, kde je do lesa většinou hodně daleko, totiž existuje idealizovaná představa lesa, patně kořenící v evropském romantismu 19. století hledajícím v lese divokou krásu.⁵³⁾ Les v ní má podobu nespoutaného pralesa šerého dávnověku. Jinými slovy, dokonalý klimaxový les v nejvyšším stádiu sukcese je ztotožňován s veškerými lesy minulosti, které zničily údajně až radikální zásahy člověka ve velmi nedávné době. Les jako takový a veškeré teorie o jeho vnímání v minulosti je tedy možné považovat za produkty naší vlastní imaginace, individuálních a kolektivních zkušeností a paměti. Některým autorům se pak toto prostředí stává výhradně kulturním konstruktem.⁵⁴⁾

s. 591-627; **J. Blau**, *Waldleute. Arbeitergestalten aus dem Böhmerwald*, Jugendschatz – Bd. 17, Liberec (Reichenberg) b. d. (patrně 1922), s. 32-40.

⁵¹⁾ **J. Le Goff**, *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991, s. 143-145, s. 185-186, s. 446-447; **J. Le Goff – J.-C. Schmitt**, *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, passim; **J. Dhont**, *Das frühe Mittelalter*, Fischers Weltgeschichte 10, Frankfurt am Main 1968, s. 101, s. 110-111.

⁵²⁾ Klasickým a za vše mluvícím příkladem je **J. Delumeau**, *Strach na západě ve 14.–18. století*, I., Praha 1997, II., Praha 1999. Lesu zde není věnována žádná speciální kapitola, nicméně nesčetněkrát se objevuje v souvislosti se strachem z temnoty, ďábla, zvířat (např. vlků) atd. Srov. též **J. Macek**, *Jagellonský věk v českých zemích 1*, Praha 1992, s. 22-23; **J. Le Goff – J.-C. Schmitt**, *Encyklopedie středověku*, s. 346-347.

⁵³⁾ **K. Stibral**, *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005, s. 97-114.

⁵⁴⁾ Extrémním příkladem je takto postavených tezí je **K. Eder**, *The social construction of nature. A sociology of ecological enlightenment*, London – Thousand Oaks – New Delhi 1996. Též pro pro Simona Schamu je les více záležitostí lidské paměti a imaginace, než nějakou objektivně uchopitelnou entitou. Viz **S. Schama**, *Landscape and Memory*, New York 1996, s. 37-242.

Otázka, kterou si je nutno v souvislosti s kulturní podmíněností našeho vnímání lesa položit, pak musí znít, zda někteří historici takovou novodobou konstrukci lesa nepřenášeli a nepřenášejí do minulosti, zejména do středověku a raného novověku. V duchu recentních teorií, které se nezřídka zakládají mj. na výzkumu hospodářských aktivit provozovaných v masovém měřítku v předindustriální době v lesích, je totiž možné tvrdit, že veškeré úvahy o lese v minulosti a zejména jeho vnímání člověkem namnoze jen odrážejí současné představy o tom, co les je anebo by měl být (ve smyslu jeho divokosti, neobydlenosti, zkrátka přírodnosti), i když někdejší realita byla mnohem komplikovanější a mnohohrstevnatější. A jak ukazují analytické práce z německého prostředí, les (resp. to, co za něj má být považováno) se dokonce může stávat předmětem ideologických manipulací.⁵⁵⁾

K výrazné revizi výše uvedených tezí o strachu z lesa a obyvatelích lesa jako skupině osob žijících zcela mimo standardy dobové společnosti výrazně přispěli – kromě zmiňovaných konstruktivistů – v 80. a 90. letech 20. století francouzští historici, nikoliv náhodou ovšem disponující i přírodovědným školením, R. Bechmann (pro středověk) a A. Corvolová (pro období raného novověku a pozdější).⁵⁶⁾ A na jejich dílo pak navazuje celá další skupina badatelů zastřešená v roce 1982 založenou *Groupe d'Historie des Forêts Française*, která se dodnes patrně nejsoustavněji věnuje též výzkumu problematiky filozofické, literární a sémiotické reflexe lesa, a to jak v kultuře tzv. elitní, tak lidové.⁵⁷⁾ Významně jim v tom napomáhá systema-

⁵⁵⁾ Soudobé německé etnologické bádání se v tomto směru orientuje převážně na výzkum symbolického významu lesa v moderní kultuře a ideologii (vč. nacistické). Srov. **A. Lehmann**, *Mythos Deutscher Wald*, *Der Bürger im Staat* 51, 2001, s. 4-9; **Týž**, *Waldbewusstsein. Zur Analyse eines Kulturthemas in der Gegenwart*, *Forstwissenschaftliches Centralblatt* 120, 2001, s. 1-12; **R. Jöhler**, *Wald, Kultur, Nation. Ein deutsch-italienischer Vergleich*. In: **A. Lehmann – K. Schiever (ed.)**, *Der Wald – Ein deutscher Mythos?*, Berlin – Hamburg 2000.

⁵⁶⁾ Srov. zejm. jejich klasické práce z 80. let 20. století: **R. Bechmann**, *Trees and man: the forest in the Middle Ages*, New York 1990; **A. Corvol**, *L'Homme aux Bois. Histoire des relations de l'homme et de la forêt (XVIIe-XXe siècle)*, Paris 1987; **Táž**, *L'Homme et l'arbre sous l'Ancien Régime*, Paris 1986.

⁵⁷⁾ Zmíněná pozoruhodná témata (a řada dalších) jsou pojednávána *Groupe d'Historie des Forêts Française* v neperiodické řadě sborníků. Srov. např. **A. Corvol – F. Ogé (eds.)**, *La Forêt et l'Eau*, Paris 1990; **A. Corvol – J.-P. Amat (eds.)**, *Forêt et Guerre*, Paris 1994; **A. Corvol (ed.)**, *La Forêt: perceptions et représentations*, Paris 1996. K současným trendům studia mentalitního nahlížení a symbolické role lesa ve Francii srov. sborník **D. Meiller – P. Vannier (eds.)**, *La forêt, les savoirs et les citoyens. Regards croisés sur les acteurs, les pratiques et les représentations*, Chalon sur Saône 1995. Zajímavé jsou však např. i příspěvky některých filosofů stojících mimo francouzské intelektuální prostředí. Viz **R. P. Harrison**, *Forests – the shadow of civilization*, Chicago – London 1992.

tická analýza mýtů, pověstí, pohádek a dalších folklórních útvarů pojednávajících stromy a les.⁵⁸⁾ Nejen ve francouzské historiografii pak hraje významnou roli studium stromů v kultech a náboženstvích.⁵⁹⁾

Vzdálenou paralelou těmto výzkumům může být u nás již mimořádně dlouhou dobu⁶⁰⁾ fungující studium tzv. památných stromů – stromů, které jsou výjimečné stářím, biologickými, krajino tvornými, estetickými, historickými a kulturními hodnotami a váže se k nim lokální historická paměť, folklorní podání atd. Bohužel jde někdy o směr trpící nežádoucí romantizací,⁶¹⁾ avšak možnosti kvalitnějšího studia této problematiky u nás jsou, už jen vzhledem k precizní evidenci památných stromů, doslova unikátní.⁶²⁾

Výše uvedení badatelé akceptovali význačnou roli symbolickou, kterou – vedle na první pohled zřejmější role materiální – sehrával les v tradiční předindustriální společnosti a analýza symbolických rolí a reprezentací lesa zůstala jedním z úhelných kamenů jejich prací.⁶³⁾ Na druhou stranu vždy zdůrazňují, že les tradiční společnosti poskytoval nepřeborné možnosti ke zlepšení ekonomické situace a v případě krizí i relativně bezpečné útočiště. V návaznosti na Bechmanna s Corvolovou to přesvědčivě dokázal na pramelech falckých J. Allmann.⁶⁴⁾ V regionu, kde běsnění třicetileté války dosáhlo nebývalých rozměrů (úbytek obyvatelstva přes 66 %), zjistil a sledoval zcela odlišnou funkci lesa. Ten zde sehrával roli útočiště, jakési „hlubiny bezpečnosti“ uprostřed všeobecného ničení, a uchýlení se pod ochranu lesa – mimo dosah mocenského aparátu soudobé společnosti nebo rabujících armád – se zde stalo běžnou součástí každodennosti.

⁵⁸⁾ Prováděná ovšem a naštěstí zcela jinak, než jak u nás k problému přistoupila folkloristka M. Hrušková. Srov. **M. Hrušková**, *Kult stromů v zemích koruny české*, Praha 2005.

⁵⁹⁾ Tento směr výzkumu lze považovat za doslova „globální – viz např. **Young Woo Chun**, *The Red Pine. Korean's Tree of Life*, Seoul 2009. K tomu srov. pozoruhodné české příspěvky in: **L. Tarcalová (ed.)**, *Zeleň v lidových obyčejích*, Uherské Hradiště 2003.

⁶⁰⁾ **J. E. Chadt-Ševětínký**, *Staré a památné stromy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Písek 1913.

⁶¹⁾ Srov. např. publikace **M. Hrušková**, *Památné stromy*, Praha 2003 (2. vyd.); **Táž**, *Památné stromy II*, Praha 2001.

⁶²⁾ **B. Reš – B. Sůrová**, *Památné stromy*, Praha 2008. Obecně srov **H. J. Read (ed.)**, *Pollard and veteran tree management II*, London 1996.

⁶³⁾ Analýzy zdánlivě abstraktních symbolických systémů však pomáhají osvětlit i zcela konkrétní problémy. Minimální péče věnovaná až do 17. století tehdejšími lesníky kořenovým systémům stromů s vysokou pravděpodobností souvisela se symbolickým, antropomorfním vnímáním stromů, kdy kmeny byly chápány jako tělo a míza jako krev. Na podzemní části stromů místo nezbyvalo.

⁶⁴⁾ **J. Allmann**, *Der Wald in der frühen Neuzeit. Eine mentalitäts- und sozialgeschichtliche Untersuchung am Beispiel des Pfälzer Raumes 1500–1800*, Berlin 1989.

Historicko-antropologicky orientované studium lesa, jak jsem se pokusil ukázat, tedy přes svůj jednoznačný zájem o svět tzv. „duchovní kultury“ nabízí některé zajímavé inspirace i ostatním historikům lesa, včetně těch hospodářských. Jako nejproduktivnější se jeví alespoň částečné přijetí vyváženějšího přístupu ke vnímání lesa v minulosti jako jednoznačně neosvojeného prostoru.

Archeologie a etnografie lesa

Souběžně s čistě antropologicky a historicko-antropologicky zaměřenými výzkumy se přibližně od 70. let 20. století v Evropě, zejména Německu, Rakousku, Skandinávii, ale i části Evropy východní, rozvíjela badatelská orientace, která je někdy ne zcela přesně – protože se nejedná o úzce vyhraněnou školu, ale spíše o otevřený a nedogmatický badatelský směr – označována (pokud je vůbec označována) jako tzv. etnografie nebo etnologie lesa (Forstethnographie). Ve středu zájmu takto orientovaných badatelů stál v nejširším slova smyslu vztah tradiční předindustriální společnosti k přírodnímu prostředí, nicméně v duchu poměrně konzervativní metodologie vycházející z deskriptivně orientovaného národopisu se výzkumy vždy orientovaly hlavně na sféru hmotné kultury, tradičních technologií, subsistence atd. V souvislosti se studiem některých témat je zcela klíčové, že to byli právě etnografové a archeologové, kteří systematicky zhodnotili význam lesa pro tradiční venkovské komunity a věnovali pozornost fenoménům, které „velkým“ hospodářským a sociálním dějinám či dějinám lesnictví zcela unikaly. A lze jen litovat, že přes starší tradice vlastivědného a národopisného výzkumu první poloviny 20. století se etnografie lesa v našem odborném prostředí nerozvinula.

Důležitost výsledků německého a rakouského bádání na poli etnografie lesa posiluje fakt komunikační a kulturní blízkosti k prostředí českému, poskytující ideální možnosti komparace, a bez významu nejsou ani velmi systémové pohledy etnografie skandinávské.⁶⁵⁾ Na rozdíl od České republiky (resp. Československa) našel metodologický koncept etnografie lesa – hlavně zásluhou Imre Hegyiho – značné uplatnění v Maďarsku, kde vzniklo i několik monografických studií vystavěných na materiálu ze Zemplínských vrchů, regionu Harghita (východosedmihradský kraj ležící v dnešním Rumunsku a obývaný sékelskou minoritou) a dalších lesnatých oblastí.⁶⁶⁾ Jis-

⁶⁵⁾ **G. Rosander**, *Skogsbruk*. In: **N.-A. Bringéus** (ed.), *Arbete och redskap*, Stockholm 2003, s. 231-252.

⁶⁶⁾ Srov. alespoň **I. Hegyi**, *A népi erdőkielés történeit formái*, Budapest 1978; **K. Molnár**, *Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához*, Miercureia Ciuc (Csíkszereda) 1974, s. 307-325; **T. Petercsák**, *Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében*. in: **J. Szabadsfalvi**, *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*, Miskolc 1981,

tého ohlasu se mu dostalo dokonce v Rumunsku.⁶⁷⁾ Naproti tomu v sousedním Polsku zůstala etnografie lesa bez většího vlivu a zdejší bádání se vždy pohybovalo v kontextech výše charakterizovaných tradičněji zaměřených dějin lesnictví a hospodářské historie.⁶⁸⁾

Od 80. let 20. století se etnografie lesa jako obor, zajímající se především o materiální aspekty využívání specifického přírodního prostoru, ocitá pod stále silnějším vlivem jiné disciplíny, která se tradičně věnuje studiu (byť dnes již rozhodně ne výhradně) artefaktové kultury – tedy archeologie. Na rozdíl od převážně deskriptivních a nové obzory neotevírajících pohledů etnografů totiž archeologie, zprvu zejména anglosaská, dospěla k řadě teoreticky propracovaných, byť někdy dodnes diskutovaných konceptů, z nichž je pro naše účely nejpodstatnější tzv. krajinná archeologie.⁶⁹⁾ Pro archeology, kteří se zároveň stále více orientovali i na studium problematiky novověké, byl totiž les jako specifický sídelní a výrobní prostor zcela samozřejmým předmětem studia⁷⁰⁾ a byli schopni ve světle archeologických nálezů jeho význam pro někdejší populace hodnotit daleko vyváženěji než historici závislí převážně na písemných pramenech. V nich se totiž některé způsoby exploatace lesů (např. lesní řemesla, agrární hospodaření) z nejrůznějších důvodů nemusí odrážet. Archeologové krajiny, či obecně „archeologové lesa“, se navíc od počátku nebránili (stejně jako environmentální historici) široce chápané interdisciplinaritě ani práci v rozsáhlých mezinárodních týmech.

Současný etno-archeologický výzkum lesů, přičemž eklektičnost jeho metodologie je zde spíše plusem než nevýhodou, je tedy silně ovlivňován i metodologií historické geografie,⁷¹⁾ hospodářských a sociálních dějin, pří-

s. 43-61; **Týž**, *Az erdő az Északi-közephegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX század)*, Debrecen 1992; **L. Takács**, *Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII–XIX században*, Documentatio Ethnographica 15, 1991, s. 103-148. Za pomoc při práci s maďarskou literaturou děkuji Prof. Gáboru Barnovi z Ústavu evropské etnologie Univerzity v Szegedu.

⁶⁷⁾ **C. C. Giurescu**, *A History of the Romanian Forest*, Bucharest 1980. Srov. zejm. s. 138-140.

⁶⁸⁾ Nejnovější souhrnnou prací je **J. Broda**, *Historia Leśnictwa w Polsce*, Poznań 2000.

⁶⁹⁾ Souhrnně **M. Gojda**, *Archeologie krajiny*, Praha 2000, zejm. s. 63-106. Viz též inspirativní práce V. Matouška: **V. Matoušek**, *Třebel. Obraz krajiny s bitvou*, Praha 2006, s. 26-31; **Týž**, *Čech krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha 2010.

⁷⁰⁾ **A. Jockenhövel (ed.)**, *Bergbau, Verhüttung und Waldnutzung im Mittelalter: Auswirkungen auf Mensch und Umwelt*, Stuttgart 1996.

⁷¹⁾ **W. Schenk**, *Waldnutzung, Waldzustand und regionale Entwicklung in vorindustrieller Zeit im mittleren Deutschland. Historisch-geographische Beiträge zur Erforschung von Kulturlandschaften in Mainfranken und Nordhessen*, Stuttgart 1992; **Týž**, *Nebennutzungen im Spiegel von herrschaftlichen Forstrechnungen des 17.–19. Jahrhunderts*

stupy lesnictví a vegetační ekologie, ale i výše zmíněných interpretativních antropologických směrů.⁷²⁾ Důležité je, že se tzv. etnografie lesa zároveň nezříká systematické práce s historickými prameny, ba co víc, vyhledává je, a že zároveň (tam, kde je to možné) staví na důkladných terénních výzkumech doprovázených využíváním nejmodernějších technologií (pylové analýzy, dendrochronologie, práce s geografickými informačními systémy). V návaznosti na starší etnografické, archeologické a botanické výzkumy⁷³⁾ se tato badatelská škola tak patrně nejvýrazněji zaměřuje na studium lesa (a jeho využívání v předindustriální době) jako „totálního fenoménu“, který v sobě obsahoval komponenty přírodní i kulturní.⁷⁴⁾ A zejména s ohledem na zmíněnou bohatou etnografickou tradici bádání i podnětné projekty domácí archeologie⁷⁵⁾ a zejména archeobotaniky⁷⁶⁾ se takto orientované teoretické přístupy i jejich praktické aplikace zdají být v našem kontextu nejproduktivnější.

Environmentální dějiny lesů a lesnictví

V současnosti nejdůležitějším, nejpopulárnějším a v celosvětovém měřítku jediným institucionálně dostatečně zabezpečeným přístupem historicky

aus Franken – zugleich ein Diskussionsbeitrag zum „Aufbau Langer Reihen“ für die Umweltgeschichte, News of Forest History 25-26, 1996, s. 98-110; H. Küster, Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa, München 1999; Týž, Geschichte des Waldes, München 1998. Dále viz M. L. Hillebrecht, Die Relikte der Holzkohlewirtschaft als Indikatoren für Waldnutzung und Waldentwicklung, Göttingen 1982.

⁷²⁾ **Ch. Watkins (ed.)**, *European Woods and Forests: Studies in Cultural History*, Walingford 1998.

⁷³⁾ Z hlediska dějin lesů (biologického vývoje vegetace resp. zalesnění) zůstává zcela klíčová práce **F. Firbas**, *Allgemeine Waldgeschichte 1. Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen*, Jena 1949.

⁷⁴⁾ **M. Agnoletti**, *Introduction*, s. 6-7.

⁷⁵⁾ Např. série výzkumů zaměřených právě na lesní prostředí realizovaná Katedrou archeologie Západočeské univerzity v Plzni. Blíže viz **P. Křišťuf – L. Šmejda – P. Vařeka (eds.)**, *Opomíjená archeologie 2005–2006*, Plzeň 2007; **P. Křišťuf – P. Vařeka (eds.)**, *Opomíjená archeologie 2007–2008*, Plzeň 2010.

⁷⁶⁾ **V. Ložek**, *Zrcadlo minulosti. Česká a slovenská krajina v kvartéru*, Praha 2007; **P. Pokorný**, *Role of man in the development of Holocene vegetation in Central Bohemia*, *Preslia* 77, 2005, s. 113-128; **D. Dreslerová – J. Sádlo**, *Les jako součást pravěké kulturní krajiny*, *Archeologické rozhledy* 52, 2000, s. 330-346. Řadou provokativních tezí a otevíráním nových perspektiv ve studiu vztahu člověka a lesa na našem území v minulosti se vyznačuje práce **J. Sádlo – P. Pokorný – P. Hájek – D. Dreslerová – V. Cílek**, *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*, Praha 2005. K tomu ovšem kriticky **E. Maur**, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?*, *Český časopis historický* 105, 2007, s. 619-626.

zaměřeného studia vztahu člověka a přírody je směr označovaný jako tzv. environmentální historie.⁷⁷⁾ Vznik environmentální historie, která bývá svými příznivci označována dokonce za „*novou koncepci výkladu lidských dějin*“,⁷⁸⁾ souvisí s dílčí vnitřní „krizí“ historických věd v 70. letech 20. století a intenzivním hledáním nových holističtějších výkladových paradigmat. Popularita environmentálních dějin přitom částečně souvisí i se stále aktuálnější společenskou objednávkou a někdy až politickým tlakem na odhalení historicky ověřených možností tzv. trvale udržitelného rozvoje. Environmentální dějiny od počátku kladly důraz i na prostorové aspekty diachronně sledovaných problémů, a proto jak v místě svého prvotního formování – Spojených státech amerických – tak později v Evropě velmi úzce prolínaly a prolínají s geografickými obory.⁷⁹⁾

Zároveň podobně (či snad ještě výrazněji) jako archeologická studia vycházejí environmentální dějiny hlavně ve Skandinávii ze zázemí jednoznačně ekologicky a botanicky orientovaných disciplín.⁸⁰⁾ Závěry starších prací skandinávských historiků jsou shrnuty a v mnoha směrech zásadním způ-

⁷⁷⁾ K dějinám oboru u nás a ve světě srov přehledně **L. Jeleček**, *Nová historiografie? Environmentální dějiny v USA: Vývoj, metodologie, výsledky*, Český časopis historický 92, 1994, s. 510-539; **Týž**, *Environmentalizace historické geografie, historiografie a historický land use*, Historická geografie 30, 1999, s. 53-81. Nejnovější a nejvyšší příručkou, která reflektuje středoevropská specifika, je **V. Winiwarter – M. Knoll**, *Umweltgeschichte. Eine Einführung*, Köln – Weimar – Wien 2007 (k environmentální historii lesů viz str. 154-161). Recentní syntézy globálních environmentálních dějin představují **J. D. Hughes**, *An Environmental History of the World: Humankind's Changing role in the Community of Life*, London 2001 a **J. Radkau**, *Nature and power* (viz naši pozn. 37; na s. 1-35 i výstižný nástin dějin, teorií a metod oboru); **J. F. Richards**, *The Unending Frontier. An Environmental History of the Early Modern World*, Berkeley – Los Angeles – London 2003; Viz též klíčové kompendium **S. Krech (III.) – J. R. Mc Neil – C. Merchant**, *Encyclopedia of world environmental history I – III, A–E, F–N, O–Z*, New York 2004. Vzhledem k existenci těchto přehledových prací se dále omezují jen na výklad směřovaný konkrétně k výzkumu lesů v environmentálně-historickém pojetí.

⁷⁸⁾ **L. Jeleček**, *Environmentální dějiny v Česku, Evropě a USA: Počátky a některé širší souvislosti*, dostupné z <http://klaudyar.psomart.cz/clanek.php?id=20> [přistoupeno 20. 3. 2009].

⁷⁹⁾ Jedna z nejdůležitějších prací z environmentálních dějin lesů dokonce nese podtitul „A historical geography“. Srov. **M. Williams**, *Americans and Their Forest: A Historical Geography*, Cambridge 1989.

⁸⁰⁾ **L. A. Sandberg – S. Sörlin (eds.)**, *Sustainability – The Challenge. People, Power and the Environment*, Montreal – New York – London 1998; **L. Östlund (ed.)**: *Människan och skogen*, Stockholm 1997; **P. Linder – L. Östlund**, *Structural changes in three mid-boreal Swedish forest landscapes 1885–1996*, Biological Conservation 85, 1998, s. 9-19.

sobem revidovány především ve studiích zaměřených i přímo na ekologické dopady exploatace lesa na severu Švédska.⁸¹⁾

Vznik a rozvoj environmentálních dějin zásadně ovlivnil i světové bádání o dějinách využívání a ovlivňování lesů člověkem. Charakteristické byly už diskuse nad jednou z nevlivnějších knih v tomto oboru, prací *Trees and Woodland in the British Landscape* O. Rackhama, která byla vydána v roce 1976.⁸²⁾ Rackham jako školený botanik naplno propojil ekologická a přírodovědná data s pečlivým studiem písemných pramenů i terénními výzkumy. Zamyslel se i nad celkovou rolí lesů při formování kulturní krajiny⁸³⁾ a žitého prostoru raně novověkého člověka a poukázal na klíčovou roli lidské činnosti ve vývoji lesních ekosystémů. Výrazně tak přispěl k prolomení ekologického determinismu, neboť do jeho vystoupení (a bohužel občas dodnes) nebyl člověk někdy vůbec brán v potaz jako důležitá komponenta ovlivňující ekosystémy i ve vzdálenější minulosti. Nepochybnou Rackhamovou zásluhou je též obrácení pozornosti od, jistěže potřebných, detailních mikrostudií ke komparativnímu vícefaktorovému studiu delších časových úseků.

Z hlediska přínosů environmentálních dějin pro výzkum historie lesů je možné obecně konstatovat, že ty se věnují zejména dynamice vývoje vegetace a s ní spojených zvířecích a lidských společenstev v dlouhodobém a makroregionálním měřítku. Klasickým příkladem makroskopicky zaměřených výzkumů je studium zalesňování a odlesňování např. v celoevropském či globálním pohledu a s tím související výzkum důležitosti lesů pro stabilitu

⁸¹⁾ Srov. zejm. **L. Östlund**, *Exploitation and structural changes in the north Swedish boreal forest 1800–1992*, Umeå 1993; **L. Hansson**, *Landscape Ecology of Boreal Forests*, Trends in Ecology and Evolution 7, 1992, s. 299-302; **L. Östlund – O. Zackrisson – H. Strotz**, *Potash Production in Northern Sweden. History and Ecological Effects of a Pre-industrial Forest Exploitation*, Environment and History 4, 1998, s. 345-358.

⁸²⁾ **O. Rackham**, *Trees and Woodland in the British Landscape*, London 1976 (2. pozměněné vydání s podtitulem *The Complete History of Britain's Trees, Woods and Hedgerows*, London 1990). Srov. též **O. Rackham**, *Woodlands*, London 2006.

⁸³⁾ Pojmy historická kulturní krajina resp. kulturní krajina jsou jedněmi z klíčových deskriptivních nástrojů soudobé environmentální historie, archeologie ale i historické antropologie. Jejich vymezení a chápání je však katastrofálně nejednotné a zmatené. Srov. např. **O. Rackham**, *The History of the Countryside. The Classic History of Britain's Landscape, Flora and Fauna*, London 2000; v kritické antropologické perspektivě odmítající dichotomie mezi přírodním a kulturním komponentem krajiny **E. Hirsch – M. O'Hanlon (eds.)**, *The Anthropology of Landscape*, Oxford 1995; **B. Bender**, *Time and landscape*, Current anthropology 43, 2002, s. 103-112. Z výrazně ekologického hlediska pro naše území **J. Löw – I. Míchal**, *Krajinný ráz*, Kostelec nad Černými lesy 2003.

klimatu, stav vodních zdrojů či stabilitu větších ekosystémů.⁸⁴⁾ Historické studium vztahu člověk – les se zde stýká s výzkumy historické klimatologie, již dříve etablované jako samostatný obor pěstovaný v rámci přírodovědeckých fakult, a s poznatky mnohem vágněji profilované historické ekologie. V rámci historicko-klimatologických studií můžeme v poslední době pozorovat zvýšený zájem zejména o studium přírodních katastrof, ovšem spíše v rovině jejich technicistní deskripce, případně evidence četnosti a míst výskytu záplav, vichřic či lesních požárů. V souvislosti se zalesňováním a odlesňováním je nutno konečně zmínit i v České republice na špičkové úrovni pěstovaný výzkum tzv. historického *land use*,⁸⁵⁾ úzce související mj. s již zmíněným studiem formování kulturní krajiny.

Na hranici historického studia lesů v mentalitní a kulturologické perspektivě a výzkumu jejich ekologických (environmentálních) hodnot stojí analýza a dokumentace výskytu a funkcí tzv. kulturně modifikovaných stromů (celosvětově se užívá anglický termín *Culturally Modified Trees – CMTs*). Středem zájmu jsou zde původně divoce rostoucí i uměle vysazené rostliny, které plnily nějakou kulturní funkci (zdroj surovin nebo potravin, označení hranic či cest, role v kultu a magii atd.) a jejichž biologická podstata byla proto člověkem záměrně či nezáměrně modifikována.⁸⁶⁾ V první fázi se výzkum CMTs orientoval výhradně na praktiky tzv. přírodních (neliterárních) národů a etnik. Některé z vlivných definic kulturně modifikovaných stromů a jejich funkcí dokonce tento aspekt zdůrazňují. Zásadní průlom po stránce tematické i metodologické znamenaly až studie skandinávských badatelů z konce 90. let 20. století. Ti totiž přešli od dokumentace stromů poznamenaných subsistenčními aktivitami Laponců (Samů) ke komplexnímu, teritoriálně a etnicky neomezenému studiu kulturně modifikovaných stromů v rozsáhlých oblastech Skandinávie. Tento krok jim dovolil zahrnout mezi zkoumanou problematiku i vegetaci v oblastech komplementárně studovatelných na základě písemných pramenů a stal se výraznou inspirací pro studium CMTs i v rámci tzv. zemědělské civilizace.⁸⁷⁾

⁸⁴⁾ **M. Agnoletti – S. Anderson (eds.)**, *Forest History: International Studies on Socio-economic and Forest Ecosystem Change*, Cambridge 2000.

⁸⁵⁾ Srov. **I. Bičík – L. Jeleček**, *Long Term Research of LUCC in Czechia 1845–2000*. In: **L. Jeleček – P. Chromý – H. Janů – J. Miškovský – L. Uhlířová (eds.)**, *Dealing with Diversity (2nd International Conference of the European Society for Environmental History, Prague 2003)*, Proceedings, s. 224-231 a tam uvedenou bibliografii.

⁸⁶⁾ **C. M. Mobley – M. Eldridge**, *Culturally Modified Trees in the Pacific Northwest*, *Arctic Anthropology* 29, 1992, s. 91-110; **A. H. Stryd**, *Culturally Modified Trees of British Columbia*, Vancouver 1998.

⁸⁷⁾ **L. Östlund – O. Zackrisson – G. Hörnberg**, *Trees on the Border between Nature and Culture. CMTs in Boreal Sweden*, *Environmental History* 1, 2002, s. 48-68; **T. S.**

Závěr

Vznik specializovaného dějepisného bádání o lesech a lesnictví v 18. a 19. století do značné míry úzce souvisí s čistě utilitárními zájmy formujícího se novodobého lesnictví. Reliktem starších tradic nahlížení lesa jako specifického socioekonomického prostoru zůstal pouze trvalý zájem historiků lesa o témata spjatá s chovem resp. lovem zvěře. Tento poznatek umožňuje vysvětlit, proč se evropská, ani česká historiografie, což se týká i monumentálních syntetických děl J. E. Chadta-Ševětínského či J. Nožičky, až do poloviny 20. století takřka nevěnovala jiným historickým formám využívání lesů, než bylo pěstování a těžba dříví. Na dlouhou dobu tak zůstaly pomínuty (či vlastivědnému a národopisnému bádání vyhrazeny) exploatační aktivity zemědělského a sběračského charakteru nebo tzv. lesní řemesla a nebyla tak studována sice specifická, přece však integrální součást předindustriální ekonomiky, vytvářející v některých případech i zvláštní sociální systém.⁸⁸⁾

Na tomto pohledu ustrnula domácí (česká) lesnická historiografie i v následujícím období, a to také proto, že se obor od 60. let 20. století – až na několik výjimek a působení badatelů starších generací, školení a epistemologického zaměření – v podstatě nevyvíjel.⁸⁹⁾ Četné teoreticko-metodologické impulzy a diskuse, recipované např. i v prostředí maďarském či rumunském, u nás tak až do nedávné minulosti zůstávaly opomíjeny. Naproti tomu v západoevropských a amerických historiografických kruzích došlo ve stejné době k několikerému přehodnocení stávajících paradigmat, výrazné globalizaci a interdisciplinarizaci výzkumu a probíhajících odborných diskusí a do dějin lesů výrazně zasáhly přístupy antropologické, ekologické a environmentalistické. Poslední dva jmenované se mj. v důsledku silné společenské objednávky staly pro bádání nad dějinami lesů v posledních desetiletích určujícími.

Analýzou recentní odborné produkce se podařilo odhalit a v práci prezentovat pět klíčových soudobých přístupů k dějinám lesů a lesnictví. Při

Ericsson – L. Östlund – R. Andersson, *Destroying a Path to the Past – the Loss of Culturally Scarred Trees and Change in Forest Structure along Allmunvägen, in Mid-West Boreal Sweden*, *Silva Fennica* 37, 2003, s. 283-298; **O. Zackrisson – L. Östlund – O. Korhonen – I. Bergman**, *The ancient use of Pinus sylvestris L. (Scots pine) inner bark by Sami people in northern Sweden, related to cultural and ecological factors*, *Vegetation History and Archeobotany* 9, 2000, s. 99-109.

⁸⁸⁾ Souhrnně **J. Woitsch**, *Lesní řemesla v raném novověku: koncept*, *Český lid : Etnologický časopis* 97, 2010, s. 337-362.

⁸⁹⁾ Stejně konstatování platí i o výuce dějin lesů a lesnictví na vysokých školách. Takto zaměřené specializované kurzy jsou dnes v omezené míře pravidelně přednášeny jen na České zemědělské univerzitě v Praze a Mendelově univerzitě v Brně; environmentální dějiny pak např. na Přírodovědecké fakultě Karlovy univerzity. V rámci výuky na humanitních/sociálněvědních fakultách je téma zcela ignorováno.

kritickém zhodnocení se pro budoucí výzkum dějin lesů a lesnictví ve stře-
doevropském kontextu jako nejvýhodnější jeví – s ohledem na stav pra-
menné základny, bohatství starší pozitivisticky zaměřené literatury a někte-
ré další vlivy – aplikace spolehlivých východisek hospodářských resp. soci-
álních dějin, které je možno doplňovat pohledy etno-archeologickými a ho-
listicky orientovanými environmentálně-historickými přístupy.

Adresa autora: PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D.
 Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.
 Na Florenci 3
 110 00 PRAHA 1
 e-mail: jiri.woitsch@post.cz

Forest history and history of forestry – variability of approaches and main contemporary research trends

Résumé

Historical study of nature, environment and relationship between man and forested environment, both on the level of the variety of practical experiences, economic, social and cultural uses and values of the natural world; and on the level of the strong symbolic, linguistic and metaphoric bond between man and nature has a long tradition and moreover has become one of the most influential historical discipline during last decades. However, in the Czech Republic forest history (despite its fruitful older legacy) is totally undeveloped and since 1960's almost no important work has been written. Because of extreme complexity of environment-oriented historical approaches only one of them – forest history is described and analysed in the article including its methods and theories. The still increasing number of scholars and disciplines involved worldwide in forest history represents variety of methodological approaches and produces many of remarkable works. It is possible to recognize five mainstream orientations among them, which are depicted in the study. These are: (1) Traditionally oriented forest and forestry history focused on forest management, study of legal systems tied to forests and history of hunting. (2) Research on economic and social history of forests and woodlands and study of subsistence activities and industrial branches (e.g. glass-making and metallurgy) connected with forests. (3) Historical-anthropological research on forests and trees in the human mentalities and connected research of so-called cultural values of forest ecosystems. (4) Complex archaeological and ethnological research of material culture connected with forests and its inhabitants. (5) Study of ecological and environmental aspects of relationship between humans and forests.

Keywords:

history of forestry – theory and methodology of forest historiography – changes of paradigms

III.

L I T E R A T U R A

ZÁSADNÍ METODOLOGICKÁ PRÁCE Z OBLASTI HOSPODÁŘSKÝCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN

(MYŠKA, Milan, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2010, 254 s. ISBN 978-80-7368-751-9.)

„Bez teorie fakta mlčí“, napsal známý britský ekonom rakouského původu a nositel Nobelovy ceny F. A. Hayek. Tímto výrokem lze hned na začátku zařadit nové dílo ostravského profesora hospodářských dějin jak co do jeho odborného předmětu tak i co do jeho významu pro českou historiografii. Práci, jež postihují, případně rozvíjejí teoretické základy historické vědy jako Myškovo pozoruhodné dílo a slouží adeptům i badatelům našeho oboru jako úvod do studia či proseminární příručka, máme u nás skutečně poskrovnu. Tvoří desideratum našeho oboru i v posledních dvaceti letech. I když jako penzista už deset let nepřednáším, kladu si někdy otázku, o jaké pomůcky se asi opírají učitelé a studenti v prvním a druhém roce historického studia.

Kupodivu nejsme na tom nejhůře ve specializaci hospodářských a sociálních dějin, kde se už v 90. letech objevily kromě dílčích statí první metodické učebnice, zejména Myškův učební text *Problémy a metody hospodářských dějin* (Ostravská univerzita 1995) a *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin* z pera Z. Jindry, F. Svátka a J. Štaifa (sv. 1, Praha, Karolinum 1997), nebo v posledních letech kolektivní práce Jany Macháčové a Jiřího Matějčka k teoretickým základům sociálních dějin. Zasluhu na tom lze asi hlavně přičíst tomu, že teprve po r. 1989 nastala u nás (s opožděním několika desetiletí za západními zeměmi) příhodná situace k institucionálnímu zakotvení disciplíny HSD v univerzitním studiu: v květnu r. 1990 se ustavila na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy první katedra, ryze se věnující výuce a bádání v tomto oboru, a současně se začal tento obor v západním pojetí cílevědomě a soustavně pěstovat také na jiných českých učilištích.

Recenzovaná publikace navazuje na výše uvedené Myškovo skriptum z r. 1995, ale značně se od něj liší kvantitou i kvalitou. Změna a podstatné vylepšení jsou patrné už po formální stránce. Zatímco původní vydání se svým cyklostylovaným tiskem ve formátu A 4 podobalo dřívějším vysokoškolským skriptům, nyní máme před sebou pěkně vypravenou učebnici v knižní podobě, jež má také o více než sto stránek větší rozsah. Zkvalitnění je patrné v tom, že (1) autor aktualizoval původní kapitoly o nové badatelské poznatky a bibliografické údaje a (2) obsahově obohatil dílo a učinil z něj kompletnější celek tím, že rozšířil sedm původních kapitol o další tři, jež umístil hned v úvodní části celé práce. Jinak ovšem zůstal Myška věren svému původnímu záměru a zabývá se pouze metodickými problémy studia dějin sekundárního sektoru ekonomiky; stranou zůstaly jak problematika

agrárních dějin a terciárního sektoru, tak i teoretické problémy sociálních dějin. V tom spatřujeme jisté meze této učebnice a zároveň velkou výzvu pro historiky, kteří se odborně zaměřují na výuku a bádání v těchto dílčích úsecích HSD, aby tuto mezeru co možná brzy vyplnili.

První dvě Myškou nově zařazené kapitoly studenti nepochybně uvítají jako vhodné doplňky k první, druhé a čtvrté kapitole Jindrova úvodu do HSD. V první kapitole Myška nejprve nastoluje staronovou otázku předmětu a postavení hospodářských dějin. Ponechává stranou genezi a formování hospodářských dějin v 17.–19. století, jak je zachycuje zmíněný úvod do HSD, zajímají ho spíše aktuální spory, vedené mezi historiky v posledních padesáti letech o definici a přesnější (empirické či normativní) vymezení obsahu a předmětu hospodářských dějin. Ze stejného hlediska posunuje pak do popředí svého výkladu další pozoruhodnosti ve vývoji tohoto oboru z nedávné či současné doby: (1) pokus americké školy *new economic history* moderně reformovat hospodářské dějiny a (2) jistý pokles zájmu o studium hospodářských dějin v soudobé historiografii. – Stejně tak není na škodu Myškův oproti Štaifovu výkladu úžeji pojatý nástin historiografie hospodářských dějin v druhé kapitole jeho učebnice. – Přivítat nutno také novou třetí kapitolu, věnovanou koncepci modernizace a modernizačním teoriím, tedy tomu, čeho se Štaif ve svém souhrnném výkladu jenom dotknul.

Příkladem rozšířeného výkladu původních kapitol učebnice je hned následující stať o pojmu a obsahu historiky dříve hojně používaného termínu „kapitalismus“. Vzhledem k jeho ideologickému zatížení z doby, kdy u nás vládl státně prosazovaný dogmatický marxismus-leninismus, a pro mladší historiky měl tento termín po r. 1989 pejorativní příchuť, považuji zařazení této stať za velmi užitečné. Je poučná a inspirativní. Třeba jen litovat, že autor omezil používání tohoto pojmu pouze na starší historickou epochu konkurenčního kapitalismu (či kapitalismu svobodné soutěže) a nezmínil se po krizi 1873 o jeho přechodu ke kapitalismu organizovanému (R. Hilferding 1915), jinak též označovanému jako kapitalismus manažerský, jenž udává tón modernímu kapitalismu 20. století. Ten by si ovšem zaslouhoval výklad v samostatné kapitole, neboť je spojován v literatuře s neméně frekventovanou problematikou imperialismu, ať už v jeho ekonomické nebo sociálně politické interpretaci.

Pátou kapitolu věnuje Myška souhrnnému vyložení obsahu a vývojových fází sekundárního sektoru ekonomiky, a to vcelku ve stejném znění jako v r. 1995. To ale neplatí o následující kapitole, věnované paradigmatu protoindustrializace, k níž jako důvěrný znalec této problematiky připojuje několik stránek, shrnujících nejnovější stav poznání na tomto poli. Stejně tak přistoupil Myška k následujícímu výkladu průmyslové revoluce, důvěrně mu známé z jeho početných studií k tomuto tématu. Neopomenul připomenout významnou práci A. Paulinyiho o průmyslové revoluci, jež po německém vydání (1989) vyšla též česky (2002), a poukázat rovněž na pokusy

o reinterpretaci průmyslové revoluce v posledním desetiletí. Nicméně tu přece jen postrádám dotčení několika pro začínající studenty závažných jevů: (1) poukaz na ne vždycky stejné „vůdčí“ sektory či vedoucí odvětví hospodářského růstu a na s tím související roli technologických a technických vynálezů a inovací; (2) problematika financování průmyslové revoluce (samofinancování, banky); (3) proces integrace a diversifikace velkopodniků a v souvislosti s tím přechod od podnikatele-vlastníka (personal enterprise) v době rané industrializace k meziformě (entrepreneurial enterprise) na konci 19. století a posléze k ryze manažerskému podniku (managerial enterprise), ovládajícímu podnikání ve 20. století a dnes; (4) zmínka o „druhé průmyslové revoluci“. Do výčtu základní literatury by také určitě patřila výborná německá publikace H.-W. Hahna *Die industrielle Revolution in Deutschland* (Enzyklopädie deutscher Geschichte Bd. 49, München 1998), jež instruktivně shrnuje hlavní problémy a tendence bádání k tomuto tématu a doplňuje je obsáhlým seznamem tištěných pramenů a literatury.

Námětem posledních tří kapitol jsou: průmyslová oblast, podnikatelé a podnikatelské dějiny, témata, v jejichž zpracování autor a ostravská katedra historie už řadu let nad jiné vynikají. Díky tomu doznaly zejména partie o podnikatelských dějinách značného rozšíření o nové poznatky. Ale z toho, co tu nebylo dotčeno v porovnání s výborným úvodem kolínského profesora Toni Pierenkempera (*Unternehmensgeschichte. Eine Einführung in ihre Methoden und Ergebnisse*, Stuttgart 2000) a Myškou necitovaného úvodu göttingenského profesora H. Berghoffa (*Moderne Unternehmensgeschichte*, Paderborn 2004), mimoděk vyplývá, co všechno ještě zůstává v českém bádání na toto téma dost stranou naší pozornosti. Jsou to např. dost náročné metodické otázky studia krize řemesel, koncentrace výroby a centralizace podnikání (malopodniky versus velkopodniky, akciové společnosti, kartely, holdingy), odtržení kapitálové držby od vedení podniku a následný vzrůst počtu a vlivu zaměstnanců (manažerská revoluce), měnící se postavení dělnictva, fenomén hospodářského růstu a teorie krátkých a dlouhých konjunkturálních cyklů, problémy odbytu a utváření tzv. továrního obchodu (vlastní obchodní sítě), význam techniky a výrobních technologií, dodnes aktuální etické zásady podnikání aj. Kupodivu zůstaly stranou též problémy a metody studia podnikatelských elit, ačkoli bylo v posledních letech na tomto poli rovněž u nás hodně vykonáno, zejména přičiněním pracovníků pražského Ústavu hospodářských a sociálních dějin na FF UK. Uznávám však, že to všechno jsou otázky, kladoucí velké nároky na speciální teoretickou průpravu, takže se mi znovu vybavuje, co jsem marně hlásal už v 90. letech, že optimálně by měli hospodářští historikové vystudovat také ekonomii a stejně tak sociální historikové sociologii.

Uvedené připomínky jsou však spíše vhodné k zapracování v rozšířeném vydání této učebnice. V předložené publikaci jde ve srovnání s první

verzí, publikovanou před 15 lety, o neskonale ucelenější a instruktivnější přehled základních problémů a metod, s nimiž by se měli seznámit studující hospodářských dějin, a to nejen na Ostravské univerzitě. Nepochybuji však, že svými fakty a vývody může být velmi užitečnou badatelskou příručkou rovněž pro širší okruh hospodářských historiků. Velký přínos Myškova díla spatřuji jak v zahrnutí několika nových studijních okruhů, tak i v aktualizaci všech původně probíraných badatelských otázek podle současného stavu poznání v české a západní historiografii. Jeho význam je však širší. Vzhledem k jisté teoretické chudobě, která dlouhodobě tíží českou historickou práci, můžeme toto dílo chápat jako částečnou splátku na tento dluh a vzdát za to dík letitým Myškovým pedagogickým zkušenostem a vědeckým znalostem. Škoda jen, že většímu rozšíření tohoto díla brání jeho velmi malý náklad v počtu pouhých sto výtisků.

Zdeněk Jindra

ŠIROCE POJATÁ MONOGRAFIE O VÝVOZU DO ČÍNY

(SKŘIVAN, Aleš ml.: Československý vývoz do Číny 1918–1992, Praha, Skriptorium 2009, 488 s. ISBN 978-80-87271-12-4.)

Tematika československo-čínských vztahů je v naší odborné literatuře poměrně hojně zastoupena. U ekonomicky zaměřených prací jde však až na několik výjimek o přehledy bilaterálních styků za krátká období, o aktuální informace pro obchodníky a investory, anebo o statistické či jiné publikace, které se obchodu s Čínou věnují jen okrajově. Nedávno vydaná monografie A. Skřivana ml. s analýzou a hodnocením vývozu za celé trvání Československa je proto průkopnickým dílem. A to tím spíše, že neopomenula ani závěrečná léta habsburské monarchie, ani problémy obchodních styků s ČLR po vzniku České republiky.

Kniha se skládá ze dvou částí. První je nazvána „Do Země draka v bouřlivých letech“, druhá rozsáhlejší „Pod rudým praporem“. Obě části jsou shodně strukturovány. Začínají všeobecným přehledem čs. ekonomiky a zahraničního obchodu s akcentem na vývoz, pokračují obdobným popisem čínské reality, pak analyzují čs. vývoz do Číny v letech 1918–1939 a 1945–1992, a zakončeny jsou přehledem exportních aktivit významných podniků – dodavatelů na čínský trh. Druhou část uzavírá podobně pojatý výklad problematiky ČLR a ČR v letech 1993–2008, čímž je překročen časový rámec uvedený v názvu knihy.

Autorovi se podařilo metodicky mistrně propojit mezinárodní a vnitropolitické faktory s hospodářskou politikou obou zemí, se stavem jejich ekonomik, vzájemným obchodem i se širšími hospodářskými vztahy. Charakteristika vývojových etap, stejně jako údaje v tabulkách a grafech, poskytují informace nejen o vývozu, jeho objemu, dynamice a struktuře, ale i o dovozu a bilanci obchodu, specifických rysech zbožové struktury obchodu a zahraničních investicích v Číně, o hospodářských jednáních a vlivu výkyvů politického vývoje a válečných událostí na vzájemné hospodářské vztahy.

A. Skřivan se opírá o znalost bohaté domácí a zahraniční literatury, o publikované prameny, oficiální statistiky obou zemí a o poznatky ze studia v několika čs. centrálních a podnikových archivech, v londýnském Národním archivu, a také – což si vyžádalo nemalé úsilí – v nankingském „Druhém historickém archivu Číny“. Statistická dokumentace se skládá ze 46 textových tabulek a z dalších tabulek a grafů soustředěných do 3 příloh, z nichž poslední ilustruje dodávky z několika čs. podniků do ČLR. Některé tabulky přesahují rámec obchodních styků a podávají pro české čtenáře zajímavé informace o Číně – o jejím populačním vývoji, nerovnoměrné držbě půdy před vznikem ČLR, průmyslu, dopravě, kapitálových transakcích a kurzu měny. Připojeny jsou i seznamy vyslanců a velvyslanců obou zemí, smluvních dokumentů ČSSR a ČR s ČLR o ekonomických otázkách od roku 1952 a přehled společných česko-čínských podniků podle stavu z října 2007. Z uvedených jmen čs. podnikatelů v Číně v roce 1932 je zřejmé, že se orientovali regionálně na Šanghaj a severovýchod Číny a odvětvově na obchod, pivovary a v jednom případě se objevuje hudební, sochařský a obuvnický závod (v posledním případě firma E. Skalický). Kniha je oživena obrazovou přílohou, včetně fotografií z let 1905–1916.

V období do druhé světové války zasazuje autor monografie výklad vývozu do Číny do rámce celkového vývoje čs. ekonomiky a zahraničního obchodu, hospodářské politiky a celní problematiky. Druhým pólem je seznámení čtenáře se složitou a nestabilní situací v Číně v letech 1912–1949, s její ekonomickou strukturou, stavem hospodářství, zahraničním obchodem, pozicemi zahraničního kapitálu a financemi. Hodnocení komplikuje dezintegrace Číny po japonské agresi a později konflikt mezi Čankajškovým režimem a čínskými komunisty, který vyústil ve vznik Čínské lidové republiky a v oddělení Tchaj-wanu od pevninské Číny.

Po vzniku Československa nemohli jeho exportéři navázat na kontakty z minulosti. Rozsah obchodu Rakousko-Uherska s Čínou byl skromný a kromě výjimečného roku 1914 se pohyboval pod jedním procentem obratu monarchie. Nelze ani stanovit podíl českých zemí na tehdejší obchodu monarchie s Čínou. Z mlhavého obrazu se A. Skřivanovi podařilo konkretizovat jen dodávky zbraní ze Škodových závodů od roku 1899, zejména různých typů děl a kulometů. Pro habsburskou říši končila bilance obchodu

s Čínou značným deficitem. Komoditní složení vývozu bylo rozmanitější než dovozu, v němž až 80 % tvořil čaj.

Po první světové válce byly obchodní styky s Čínskou republikou zpočátku nevýznamné. Z čínské statistiky vyplývá, že např. v roce 1923 dosahoval obrat obchodu „Říše středu“ s Velkou Británií přibližně 750násobku obchodu se všemi nástupnickými státy po Rakousko-Uhersku, obrat s USA 1300násobku a i formujícího se SSSR 200násobku. Ve vývozu ČSR se podíl „exotické“ Číny zvyšoval z výchozích 0,1 % na 0,7-1,0 % v letech 1930 až 1936, a poté nastal vlivem zbrojního boomu skok na téměř 4 % v roce 1938. Ze shromážděných údajů je zřejmé, že dynamika vývozu do Číny úzce souvisela s objemem dodávek zbraní, zejména ze Zbrojovky Brno a z firmy Sellier & Bellot, a s vývozem různých strojírenských výrobků ze Škodových závodů (lokomotiv, zařízení pro elektrárny, mostních konstrukcí aj.). Protože část zbrojních obchodů bývá utajována, mohla být pozice Číny v čs. obchodě o něco příznivější, než se z uvedených čísel jeví. V rámci čs. obchodu s asijským teritoriem (bez Turecka) zaujímala Čína čelnou příčku těsně před Britskou Indií a se značným náskokem před dalšími partnery – Íránem a Japonskem.

Podstatně skromnější než vývoz byl dovoz, v němž dominovaly zemědělské nepotravinářské suroviny. S výjimkou období do roku 1921 končil obchod vysokým aktivem pro ČSR. Podle oficiální čs. statistiky dosáhl vývoz za celé meziválečné období 4,1násobku hodnoty dovozu.

Autor monografie rozvádí řadu faktorů, které ovlivňovaly vzájemné obchodní styky. Na čínském teritoriu byly již zabydleny velmoci, které bránily z konkurenčních důvodů snahám menších zemí navazovat tam kontakty. Noví potenciální exportéři neměli potřebné zkušenosti a znalosti o obchodování s Číňany nebo s představiteli tam operujícího zahraničního kapitálu. Celé období bylo naplněno polickou nejistotou a regionálními i politickými rozbroji. Japonsko po vojenské okupaci Mandžuska přeměnilo tuto část Číny ve svou zájmovou oblast (z ČSR si tam udržela určité pozice firma Baťa). Válečné události po přepadení Číny Japonskem v roce 1937 zde vytvořily z hlediska obchodu chaotickou situaci, přičemž relativně nejvyspělejší a dopravně nejdostupnější oblasti byly obsazeny Japonskem. Určitý vliv patrně mělo i opožděné uzavření „přátelské a obchodní smlouvy“ mezi ČSR a Čínou až v únoru 1930.

V druhé části monografie jsou čtenáři seznámeni s komplexem souvislostí, které působily na čs.-čínský obchod po druhé světové válce. Nejprve to byly překážky plynoucí z občanské války a hospodářské politiky Kuomintangu. Nedlouho po vzniku ČLR odstartoval rozmach exportu do ČLR, spojený s orientací ČSR na socialistické země a s účastí čs. strojírenství na poválečné rekonstrukci a vypjaté industrializaci ČLR. Později dopadaly na zahraniční obchod důsledky prudkých výkyvů vnitropolitického kurzu vedou-

cích představitelů ČLR („Velkého skoku vpřed“, „kulturní revoluce“ a po roce 1978 realizace Teng Siao-pchingovy reformní strategie), změn mezinárodní situace včetně roztržky mezi ČLR a SSSR, ale opomenout nelze ani omezenou schopnost obou ekonomik krýt požadavky partnerů.

K informacím autora o úloze ČSR v čínském obchodě v 50. letech je možno ještě doplnit, že Československo bylo tehdy pro ČLR přechodně druhým obchodním partnerem. Naopak v obchodě ČSR dosáhla ČLR kulminačního bodu v roce 1958 s podílem více než 7 % úhrnného exportu, což představovalo třetí příčku po SSSR a NDR. Pak následoval mírný pokles obchodní výměny, který přešel v letech 1961 až 1963 do prudkého pádu – podíl ČLR na čs. vývozu se snížil z 5,7 % (1960) na 0,4 %. Tendence v importu z ČLR se výrazněji nelišila, jen jeho redukce byla pozvolnější. V následujícím období byl podíl ČLR na čs. vývozu i dovozu většinou nižší než 1 %, ale v letech 1988–89 vzrostl vývoz i dovoz zhruba na 2,5 %. Krátce předtím došlo i k celkovému oživení bilaterálních hospodářských styků, jak o tom svědčila série dohod o hospodářské a technické spolupráci, obchodě, přepravě zboží a platebním styku.

Zároveň s dynamikou vzájemného obchodu je v knize analyzována i zbožová struktura čs. vývozu do ČLR. Vysoce v něm převažovaly strojírenské výrobky – nákladní automobily, traktory a investiční celky, stroje a zařízení pro elektrárny a další průmyslová odvětví.

Nové poznatky přináší monografie o čínské redukci smluvně zakotvených dlouhodobých dodávek z ČSR již v letech 1956–57, což způsobilo komplikace mnoha strojírenským podnikům. V dosavadní odborné literatuře bývá propad dodávek strojů a zařízení do ČLR obvykle spojován až s přelomem 50. a 60. let, kdy zároveň s probíhající roztržkou mezi SSSR a ČLR sílily v Číně autarkní tendence jako součást politiky „spoléhání na vlastní síly“. Skřivanovy argumenty o tom, jak redukce obchodu s ČLR poškodila čs. ekonomiku nejen razantním omezením obchodu, ale i znehodnocením části rozpracovaných zakázek a přeorientací na dodávky za vyšší ceny, je možno doplnit v tom, že nešlo jen o vyšší ceny na kapitalistických trzích, ale i o platby v tvrdých valutách, a že zejména embargované neželezné kovy se odjinud získávaly jen obtížně.

Po listopadu 1989 nastal útlum obchodních styků, ale ještě se plně neprojevila pozdější tendence prudce narůstajícího deficitu pro Českou republikou. Zatímco do roku 1989 směřovaly obchodní styky obou zemí k vyrovnanosti, po roce 1992 hodnota vývozu ČR do ČLR po výrazné redukci překročila až v roce 2006 úroveň roku 1993, takže pro expandující čínskou ekonomiku se stal import z ČR bezvýznamným. Naproti tomu čínské dovozy do ČR se v letech 1993 až 2007 zvýšily 80krát. V roce 2007, posledním v knize uvedeným, se schodek vyšplhal k enormní sumě 171 miliard Kč při hodnotě vývozu 14 a dovozu 185 miliard Kč. Takový deficit je v zahraničním

obchodu ČR ojedinělý; v uvedeném roce byl vyšší než součet dalších čtyř největších schodků s Japonskem, Ruskem, Tchaj-wanem a Ázerbajdžánem.

Autor uvádí řadu důvodů, které vedly k tomuto stavu. Naznačuje, že vedle objektivních obtíží při obchodování s ČLR nelze opomíjet „problémové body ve vzájemných politických vztazích“. Vztahy k ČLR byly ovšem jen jedním příkladem širšího problému sepětí polistopadové zahraniční a obchodní politiky s ideologickými přístupy. Je to také výzva pro hospodářské historiky k hlubšímu prozkoumání těchto jevů a zhodnocení jejich důsledků pro českou ekonomiku. Diskontinuitní oslabení ekonomických vztahů se netýkalo jen ČLR, ale i Ruska, dalších postsovětských republik, Vietnamu, Kuby, evropských balkánských států a zčásti i abnormálně nízkého zastoupení rozvojových zemí v českém obchodě ve srovnání s většinou států EU. Znalci podmínek obchodování s ČLR uvádějí, že čínští představitelé by uvítali větší zainteresovanost českých subjektů jednak při modernizaci podniků a zařízení dodaných v minulosti z Československa a jednak při investicích k povznesení západních, slabě rozvinutých teritorií Číny.

Pozoruhodnou součástí textu (více než 80 stran) je popis aktivit hlavních našich exportérů do Číny. Z podnikových archivů získal autor mnoho zajímavých údajů o obchodních jednáních i o realizovaných dodávkách, a to včetně polistopadového období. Nejasná zůstává účast slovenských podniků na exportu do ČLR (objevuje se jen zmínka o dodávkách ze Slovenských energetických strojární Tlmače).

Závěrem je třeba vyzvednout Skřivanovu monografii jako vzor pro další práce o zahraničním obchodě, případně i z jiných oblastí ekonomiky – vzor z hlediska dlouhodobosti zkoumaného období, systematickosti a prezentace materie v širokých souvislostech při respektování dobových podmínek a možností. Autor se opírá o důkladnou znalost domácí i zahraniční literatury, archivních pramenů a statistik, jeho text vyniká po jazykové a stylistické stránce a je vzdálen dnes dosti častému povrchnímu ideologickému známkování. Může být inspirací i pro historiky firem a podniků. Pokud se bude Aleš Skřivan zabývat problematikou obchodu s Čínou i v budoucnosti, čeká na podrobnější objasnění ještě několik otázek. Je to např. bližší seznámení s nositeli nestrojírenských vývozů do ČLR, úloha Hongkongu v obchodování s ČLR, český obchod s Tchaj-wanem a srovnání objemu, bilance, dynamiky a složení obchodu České republiky po roce 1992 se Slovenskou republikou, případně i s významem obchodních styků s Čínou pro další evropské postkomunistické země.

Václav Průcha

INSPIRATIVNÍ POHLED NA SOCIÁLNÍ PROBLEMATIKU MEZIVÁLEČNÉHO ČESKOSLOVENSKA

(**Jakub Rákosník**, *Odvrácená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918-1938*, Praha, Karolinum 2008, 462 s. ISBN 978-80-246-1429-8.)

Relativně mladý, ale již dostatečně odborně zkušený autor, představitel nové vědecké generace z Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK v Praze, se neomezuje pouze na chronologické období tzv. první republiky, jak by snad naznačoval podtitul jeho poměrně rozsáhlé monografie. Autor si velmi dobře uvědomuje, že jím sledovaný fenomén není ohraničen pouhými dvěma desetiletími existence meziválečné ČSR, a proto jej stopuje hluboko do 19. století. To na jedné straně. Na straně druhé pak neobyčejně citlivě vnímá skutečnost, že řada jím v recenzované práci zmíněných otázek a myšlenkových podnětů rezonuje i v naší současnosti.

Výše uvedenou monografii uvozuje teoreticky neobyčejně fundovaná předmluva. Autor v ní zdůvodňuje své – od tradičních přístupů se podstatně lišící – pojmání zkoumaného fenoménu. Problém nezaměstnanosti totiž chápe jako jazykový, institucionální a statistický konstrukt. Právě na prvním místě zmíněné jazykové valéry odrážely podle Rákosníkova názoru klíčové proměny v sociální péči o nepracující spoluobčany. V tomto smyslu opakově vyslovuje tezi, že „nezaměstnanost“ (ve smyslu současného chápání) si společnost teprve v průběhu svého vývoje „vynalezla“. V předkládané monografii mu dle vlastních slov nejde primárně o ilustraci dějin hospodářských cyklů, ani o výzkum proměnlivých tlaků a tenzí na trhu práce. V centru jeho pozornosti naopak mají být především způsoby, jimiž se společnost stavěla k lidem, které my dnes označujeme (často pod dojmem v nedávné minulosti či dokonce v současnosti konstruovaných schémata) jako „nezaměstnané“. Celková struktura práce se pak točí kolem čtyř autorem definovaných tématických okruhů: 1. Odkud se nezaměstnanost vzala; 2. Kde byla brána inspirace pro politickou sférou realizovaná opatření; 3. Jaká byla skutečná úroveň a kvalita péče o nezaměstnané v meziválečném Československu; 4. Jaké byly myšlenkové obzory a každodennost (alespoň některých skupin) nezaměstnaných.

V první kapitole, v níž se snaží vystopovat klíčový moment vlastního zrození nezaměstnanosti, autor uplatňuje volnější a poněkud neotřelý přístup k chronologii, když ve svém výkladu postupuje retrospektivně od konce sledovaného období (tzv. „druhá republika“) až někam k polovině 19. století. Následující kapitoly monografie pak již v zásadě respektují chronologická kritéria. Nejsou však jimi bezduše svázány – v řadě oprávněných případů v nich pojednávána témata přesahují daný chronologický rámec na tu či onu stranu. Druhá kapitola tak sleduje výkyvy na trhu práce v průběhu 1. světové války,

třetí a čtvrtá analyzují situaci v první, resp. ve druhé polovině 20. let. Součástí výkladu je i rozbor tehdejších reformních návrhů, z nichž některé se na počátku velké hospodářské krize z 30. let staly předmětem právních úprav.

Pátá a šestá kapitola mapují složitý vývoj ve 30. letech. Přibližným dělítkem mezi nimi je rok 1933, řada časových přesahů však obě kapitoly pevně propojuje. Zatímco první z nich se věnuje třem klíčovým oblastem tehdejší státní péče o nezaměstnané (gentskému systému, státní stravovací akci a produktivním způsobům státní podpory), druhá se zabývá především ostatními způsoby této péče (např. sbírkové akce, pracovní tábory, aj.). Pozornosti autora neunikly ani dopady nezaměstnanosti na vybrané skupiny obyvatelstva – inteligenci, mládež či na německo jazyčné obyvatelstvo pohraničních oblastí.

V následujících dvou kapitolách je opět částečně opuštěna chronologicky determinovaná linie výkladu. Autor detailněji objasňuje jednak institucionální vývoj zprostředkovatelen práce (sem přiřazuje i imanentně obsažený problém sčítání nezaměstnaných) a dále se snaží vcítit do vnitřních i vnějších okolností a podmínek života nezaměstnaných. Zkoumá jejich osobní postoje a strategie, ale i objektivní životní úroveň. V úvodu si klade otázku „*Jak se vlastně hledala práce?*“ a snaží se najít určité vžité způsoby chování. Tyto pasáže představují zajímavý přechod mezi analýzou „velkých“ témat sociální státní politiky (či neosobních statistických údajů) a příběhy konkrétních lidí, kteří byli objektem (adresátem) příslušných právních norem. Pozoruhodné jsou i Rákosníkovy závěry ohledně reálné životní úrovně nezaměstnaných.

Závěrečná kapitola se pokouší zasadit československou meziválečnou realitu v oblasti péče o nezaměstnané do kontextu mezinárodních zkušeností. Autor si velmi dobře uvědomuje, že celá řada jím nastíněných otázek je dosud v naší literatuře i výzkumu zcela nezpracovaných. Proto realisticky připomíná, že jím uvedené závěry jsou pouze dílčí a vztahují se zpravidla jen k některým vybraným problémům. Celá monografie je pak zakončena celkovým shrnutím, dále anglickým resumé a pochopitelně i další obligatorní výbavou kvalitních vědeckých publikací – seznamem pramenů a literatury, jmenným rejstříkem, rovněž seznamem zkratk, tabulek, grafů a map.

Rákosníkova práce se rozhodně vymyká běžnému standardu naší historické produkce. Je zdařilým pokusem o moderně pojatou, teoreticky fundovanou a přitom faktograficky bohatou monografii z oblasti novějších sociálních dějin. Řadu otázek recenzovaná monografie samozřejmě neřeší beze zbytku či s konečnou platností; otevírá však svým přístupem a svými výsledky dveře dalšímu konkrétněji strukturovanému výzkumu, který může dát na mnohé v práci jen částečně řečené (či pouze nastíněné) problémy mnohem definitivnější odpověď. Lze si jenom přát, aby v podobném duchu následovaly i práce dalších mladších badatelů.

Jan Hájek

Hospodářské dějiny – Economic History 25/2 / Editor: **Jan Hájek** – 1. vyd. –
Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2010 – 120 s. [s. 119-238 roč. 25] –
(Hospodářské dějiny, ISSN 0231-7540; 25/2). Vychází dvakrát ročně.

Obálka: Dana Vondrášková

Technická redakce: Miroslava Paulová, Jan Hájek

MK ČR 18853